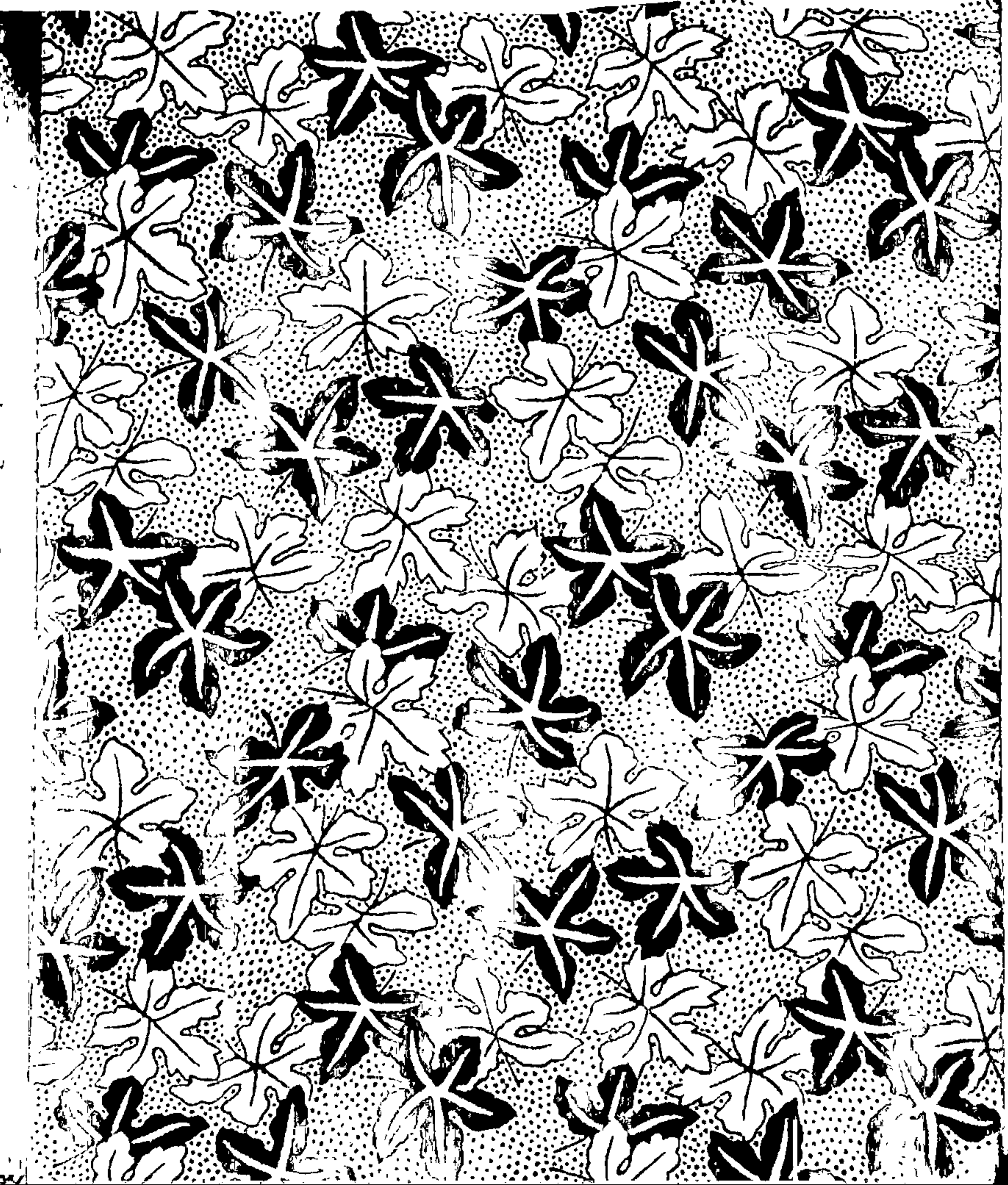
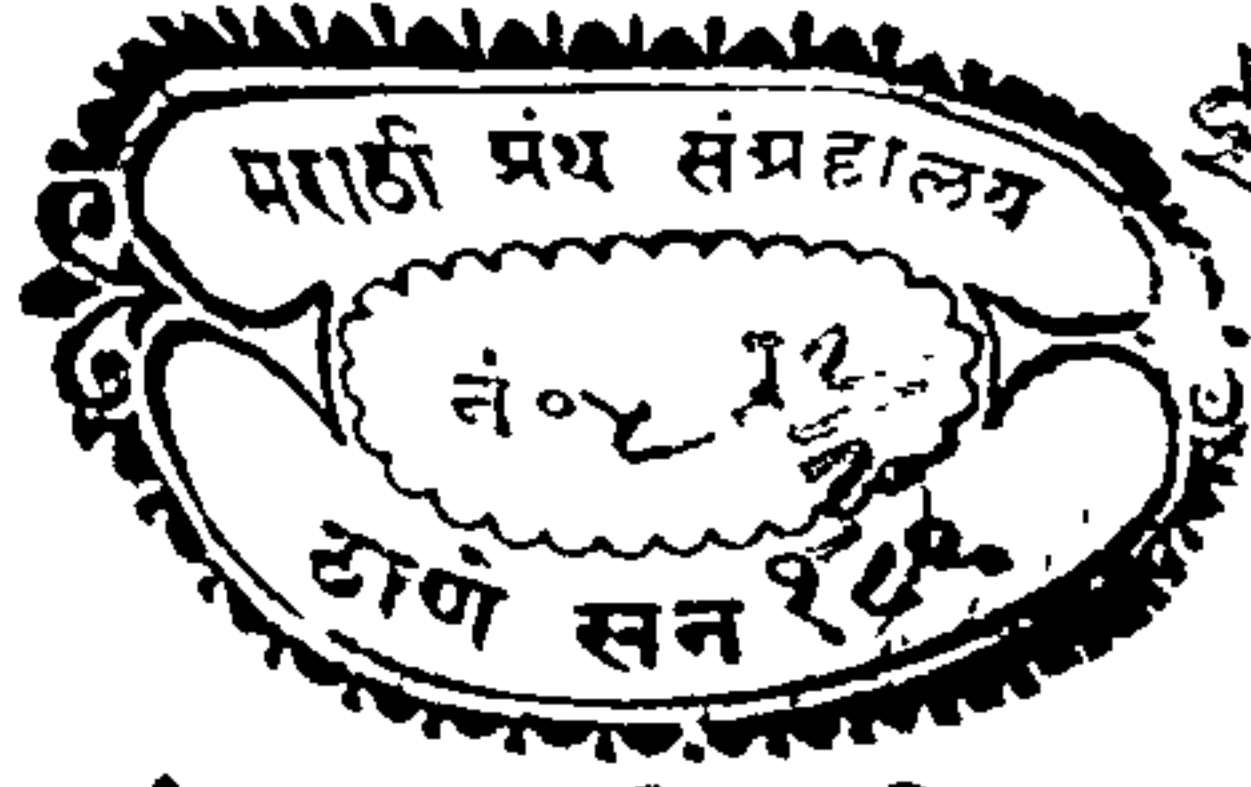

१०५ इतिहास

५०

हिन्दुस्थानचा सोपा
व सांख्यान इतिहास

मुलांच्या उपयोगार्थ.

हिंदुस्थानचा सोपा व संक्षिप्त इतिहास.

भास्कर धोंडदेव गोखले

कल्याण येथील इंग्रजी शाळेत हेड मास्तर

चानीं

निरनिराळ्या ग्रंथांच्या आधारानें तयार केला

तो

मुंबई येथें

“जगदीश्वर” छापखान्यांत छापविला.

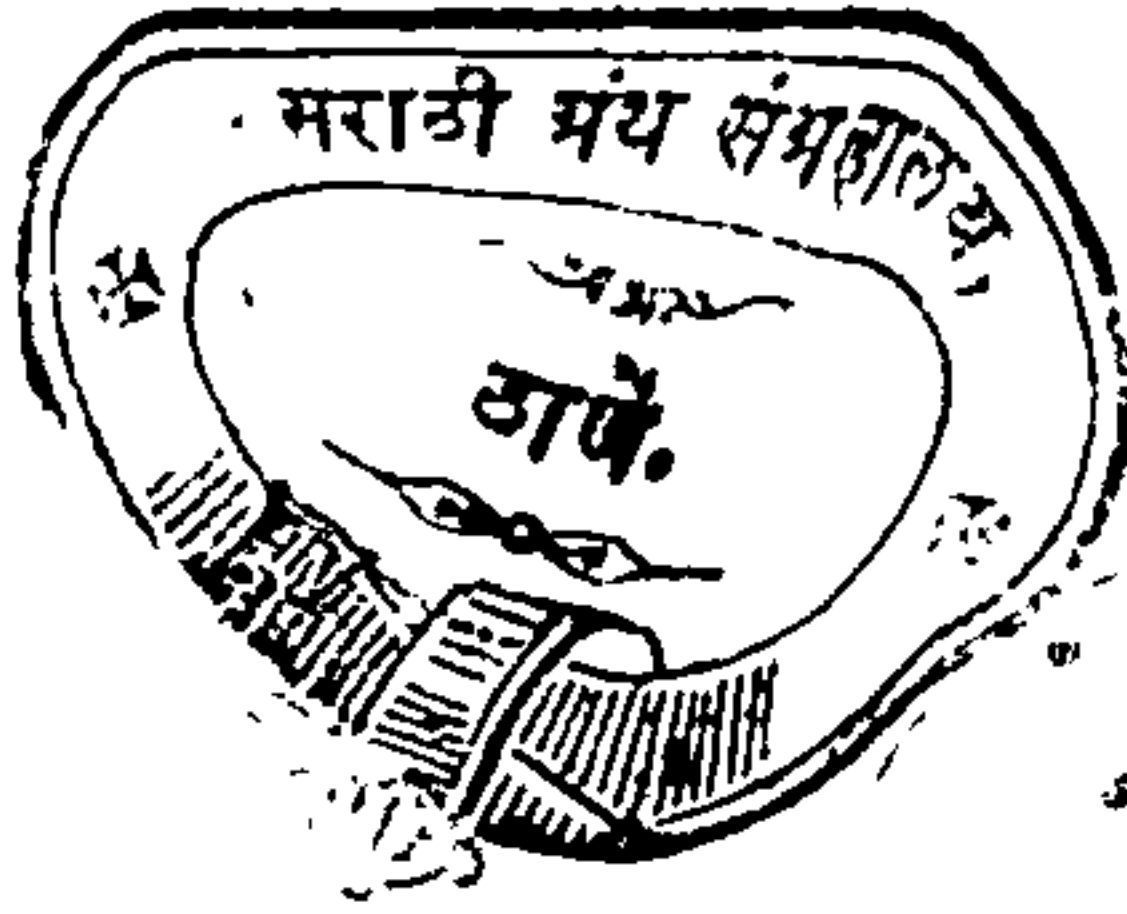
आवृत्ति सातवी.

तारिख १ नवंबर १८८९ इसवी.

किंमत १० आणे, टपालस्वर्च १ आणा.

(ग्रंथकर्त्यानें सर्व हक्क आपणाकडे ठेविले आहेत.)

२०
६३२

या पुस्तकाविषयीं अभिप्राय.
हिंदुस्थानाचा सोपा व संक्षिप्त इतिहास:- रा. रा. भास्कर
धोंडदेव गोखले ह्यांनी केलेला. चवथी, पांचवी आणि सहावी ह्या
इयत्तांतल्या विद्यार्थ्यांस फार उपयोगी पडेल. भाषा चांगली, सर-
ळ आणि शुद्ध आहे. (बालबोध.)

३२
९
३२२

हिंदुस्थानचा इतिहास. ७११. ३२

भाग १ ला.

देशवर्णन.

इतिहास व भूगोल या दोहोंचा फार निकट संबंध आहे. यास्तव कोणत्याही देशाचा इतिहास लिहिण्यास आरंभ करण्यापूर्वी त्या देशाची भूगोलसंबंधी माहिती लेण्याचा बहुतेक इतिहास लिहिणाऱ्यांचा सर्वसाधारण परिपाठ आहे. यापासून इतिहास शिकण्यास फार मदत होते, हें सांगायचास नकोच. याजकरिता आपल्या हिंदुस्थान देशाचा इतिहास शिकण्यास आरंभ करण्यापूर्वी प्रथमतः हिंदुस्थान देशाचें भूपृष्ठ स्वरूप व त्याचे राज्यकारभार चालविण्याकरितां कसकसे भाग केले आहेत यांची माहिती करून घेणें फार अवश्यक आहे.

एशिया खंडाचा नकाशा पाहिला असतां आपणास असें आढळून येईल कीं, एशिया खंडाचे दक्षिणेस जे तीन दक्षिणाभिमुख द्वीपकल्प आहेत, त्यांतिल मधला मध्य एशियापासून दक्षिणेकडे समुद्रापर्यंत जाणारा जो थोरला द्वीपकल्प तो हिंदुस्थान देश होय.

हिंदुस्थानचे उत्तरेस सर्व पृथ्वींत अत्यंत उंच असा हिमालय पर्वत; पश्चिमेस अफगाणिस्थान,

इतिहास व भूगोल यांचा संबंध.

स्थान.

देशमर्यादा.

बलुचिस्थान आणि अरबीसमुद्र ; दक्षिणेस हिंदी-महासागर आणि पूर्वेस बंगालचा उपसागर आणि ब्रह्मदेश.

अक्षांश व रेखांश.

ब्रिटिश सरकारचे अमलांतील हिंदुस्थानच्या प्रदेशाचे उत्तर अक्षांश २- ३७ आणि पूर्व-रेखांश ६६- ९२ हे आहेत.

विस्तार.

हिंदुस्थानचे अतिशय दक्षिणेकडील टोंक जें केप कामोरिन त्यापासून काश्मीरचे उत्तरेपर्यंत हिंदुस्थानची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे १९०० मैल व कराची पासून आसामपर्यंत त्याची रुंदी सुमारे १८०० मैल आहे. आणि त्याचे क्षेत्र-फल सुमारे १५०००००० चौरसमैल आहे.

लोकसंख्या.

या देशाची लोकसंख्या इ. स. १८८१ चे खानेसुमारीवरून सुमारे २५,५०,००, ००० आहे. यापैकी ब्रिटिश सरकारचे खुद्द अमलाखाली सुमारे २०,५०,००,००० आणि ब्रिटिश सरकारचे आश्रयाखालचे एतद्देशीय संस्थानिकांचे अमलाखाली सुमारे ५,००,००,००० आहे.

हिंदुस्थानचे स्वाभाविक भाग.

विंध्याद्वि पर्वताचे योगाने हिंदुस्थानचे दोन मोठे स्वाभाविक भाग होतात. उत्तरेचे भागास हिंदुस्थान किंवा उत्तरहिंदुस्थान व दक्षिणेकडील भागास दक्षिण किंवा दक्षिणहिंदुस्थान असें ह्मणतात.

हिंदुस्थान किंवा उत्तरहिंदुस्थान.

हा भाग हिमालय पर्वताचे उतरणीवरचा प्रदेश, उत्तरेकडील मोठे मैदान आणि अरवली पर्वत व सिंधुनदी यांजमधील मैदान मिळून झालेला आहे.

हिमालयाचे उतरणीवरचा प्रदेश फार विस्तीर्ण आहे. हा प्रदेश हिमालय व त्याच्या दक्षिणदिशेस त्याशी समांतर असणाऱ्या शिवालिक पहाडादि ज्या लहान लहान डोंगरांच्या ओळी आहेत यांच्यामध्ये आहे.

हिमालयाचे उतरणीवरचा प्रदेश.

ह्या प्रदेशांत आसाम, सिकीम, भूतान, नेपाळ, कमाऊन, गरवाल आणि सुप्रसिद्ध काश्मीर प्रांताची रमणीय दरी हे मोठ मोठे प्रांत आहेत. उत्तरहिंदुस्थानांतून वाहणाऱ्या सर्व लहान मोठ्या नद्यांचे उगम ह्या प्रदेशांत आहेत.

ह्या प्रदेशांतील मोठमोठे प्रांत.

हे मोठे मैदान पूर्वेकडील ब्रह्मपुत्रानदीपासून पश्चिमेकडे सिंधुनदीपर्यंत व उत्तरेकडील हिमालय पर्वताचे उतरणीवरचे प्रदेशापासून दक्षिणेकडे दक्षिणहिंदुस्थानचे द्वीपकल्पाचे उंचवट प्रदेशापर्यंत पसरले आहे. यांत ब्रह्मपुत्रानदीचे कांठचा प्रदेश, गंगानदीचे कांठचा प्रदेश व सिंधुनदीचे कांठचा प्रदेश हे येतात.

उत्तरेकडील मोठे मैदान.

या प्रदेशांत बंगाल, बहार, ओरिसा प्रांताचा कांहीं भाग, अयोध्या, अलाहाबाद, आग्रा, दिल्ली, पंजाब, आणि सिंधप्रांताचा कांहीं भाग हे मोठमोठे प्रांत आहेत.

उत्तरेकडील मोठे मैदानांतलि प्रांत.

या प्रदेशांतून ब्रह्मपुत्रा, गंगा व तिला मिळणाऱ्या यमुनादि नद्या आणि सिंधु व तिला मिळणाऱ्या काबूल व पंजाब प्रांतांतील पांच नद्या जेहेलम, चिनाब, रावी, बिया आणि सतलज या नद्या वाहतात.

या प्रदेशांतून वाहणाऱ्या नद्या.

अरवली पर्वत
आणि सिंधुनदी
यांतील मैदान.

अरवली पर्वत व सिंधुनदी यांतील मैदान
हे पूर्वी सांगितलेले उत्तरेकडील मैदानाचाच
भाग आहे. परंतु याचे स्वरूप उत्तरेकडील मैदा-
नाचे स्वरूपाहून अगदी भिन्न आहे. याचा बहु-
तेक भाग उजाड व भणभणीत आहे. यांत
रजपुताना आणि सिंधप्रांताचा कांही भाग येतो.

दक्षिण किंवा
दक्षिणहिंदुस्थान.

दक्षिण किंवा दक्षिण हिंदुस्थान हा एक उंच-
वऱ्याचा सपाट प्रदेश आहे. याचे सभोवार पूर्व-
सह्याद्रि व पश्चिमसह्याद्रि या दोन पर्वतांच्या
रांगा आहेत. त्या दोन्ही नीलगिरि या नांवांचे
पर्वतांचे योगाने एकत्र होतात.

दक्षिणेंतील मो-
ठमोठे प्रांत.

या प्रदेशांत मुंबई इलाख्याचा बहुतेक भाग,
निजाम सरकारचे अमलांतील मुलूख, हैदराबाद व
दुसरी लहान लहान संस्थाने आणि मद्रास इलाखा
हे मोठे प्रांत आहेत.

पूर्व पश्चिम सह्या-
द्रि आणि समु-
द्रकांठ यांतील प्र-
देश.

पूर्वसह्याद्रि व पश्चिमसह्याद्रि आणि समुद्रकांठ
यांमधील सखलवट प्रदेशही दक्षिणेंत येतो. म-
हानदीचे मुखापासून कृष्णानदीपर्यंत असलेला
उत्तरसरकार प्रांत, कृष्णानदी आणि पूर्वसह्याद्रि
व नीलगिरीपासून दक्षिणेस केपकामोरिनपर्यंत
जाणारा कर्नाटक प्रांत, पश्चिमसह्याद्रि आणि
समुद्रकांठ यांतील अरुंद पट्टीव कोंकण, गोवें,
कानडा, मलबार, त्रावणकोर आणि कोचीन हे
सर्व या प्रदेशांत येतात.

दक्षिणेंतील मु-
ख्य मुख्य नद्या.

या प्रदेशांत गोदावरी, कृष्णा, महानदी आणि
पनियार या नद्या पूर्ववाहिनी आहेत आणि
त्या बंगालच्या उपसागरास मिळतात. नर्मदा

श्री १०८

११५

आणि तापी ह्या पश्चिमवाहिनी आहेत आणि त्या खंबायताच्या आखातास मिळतात.

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार व तो चालविण्या करितां केलेले विभाग.

फार प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांत जीं निरनिराळीं राज्ये होती, त्यांतील राज्यकारभार चालविण्याची पद्धति कोणत्या प्रकारची होती हें मनुचे ग्रंथावरें कळून येतें.

राज्याचा मुख्य अधिकारी राजा असे. याला ब्राह्मणांनीं 'दिलेली सल्लामसलत मात्र मान्य करावी लागत असे. ही गोष्ट शिवाय करून तो स्वतंत्राधिकारी असे. जसजसे ब्राह्मणांचें महत्त्व राज्यांत वाढत गेलें त्या त्या मानानें राजांचा अंमल अविकाधिक कडक होत चालला; ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

राजाचे खालचे दरजाचे सहस्रग्रामाधिकारी हे असत. प्रत्येक सहस्रग्रामाधिकार्याचे हाताखालीं शतग्रामाधिकारी असत. या विभागास हल्लीं परगणा ह्मणण्याचा प्रवात आहे. प्रत्येक शतग्रामाधिकार्याचे हाताखालीं दशद्वय ग्रामाधिकारी व प्रत्येक दशद्वय ग्रामाधिकार्याचे हाताखालीं दशग्रामाधिकारी आणि प्रत्येक दशग्रामाधिकार्याचे हाताखालीं मंडल अथवा पाटील या नांवाचे एकग्रामाधिकारी असत. अशा प्रकारची राज्यकारभार चालविणाऱ्या कामगारांची संगतवार मालिका होती. या सर्वांस राजसेवक असें मानीत असत.

प्राचीन राज्य-
कारभार चाल-
विण्याची पद्धति.

राजमंडळ.

ग्रामकारभार
चालविण्याची
प्राचीन पद्धत.

हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून प्रत्येक गांवचा कारभार चालविण्याचें काम ग्राम-मंडळाकडे सोंपविण्याची चाल आहे. याच पद्ध-तीस अनुसरून मनूचे वेळींही व्यवस्था होती. असें दिसते.

ग्रामकारभार
चालविणारी मंडळी.

प्रत्येक गांवचा मुख्य अविकारी त्या गांवाबद्दल राजास किती वसूल द्यावयाचा याचा ठराव करित असे. ही रकम तो गांवचे रहिवाशांवर हिसेर-शीनें वांटून देत असे. या वसुलाचे रकमेबद्दल आणि गांवचे बंदोबस्ताबद्दल तो जबाबदार असे. या कामगिरीबद्दल त्याजला कांहीं जमीन फुकट मिळत असे आणि लोकांकडूनही त्याला कांहीं बाबी मिळत असत. कधीं कधीं सरकारांतून त्याला वेतनही मिळे. सर्व कज्जांचा निकाल वादी प्रतिवादींनीं पसंत केलेल्या पंचांमार्फत, करण्याचा अधिकार त्याजकडे असे.

उपग्रामाधि-
कारी.

मुख्यग्रामाधिकाऱ्याचे हाताखालीं दुसरे कित्येक कामदार असत. त्यांत ग्रामलेखक (कुळकर्णी) आणि ग्रामरक्षक हे मुख्य होत. ह्या सर्व कामगारांचे रोजमुन्याची व्यवस्था मुख्य-ग्रामाधिकाऱ्याप्रमाणेंच असे.

मुमलमान लो-
कांचे कारकीर्दी-
तील राज्यरीति.

मोगल घराण्याचे बादशाहांचे वेळेस राज्य-कारभार कसा चालत असे याची माहिती औ-रंगजेब बादशाहाचे कारकीर्दीचे अखेरीस दिली आहे ती वाचावी.

इंग्लिश लोकांची राज्यरीति.

हल्लींचे राज्य-

हल्लींचे या देशाचे राज्यकर्ते इंग्लिश लोक

प्रथमतः या देशांत सोळावे शतकाचे अखेरीस व्यापार करण्याकरितां आले. या लोकांचे दोन मंडळ्यांना या देशाशी व्यापार करण्याची परवानगी देण्याकरितां इंग्लंड देशाचे निरनिराळे राज्यकर्त्यांनी निरनिराळे वेळीं निरनिराळ्या सनदा दिल्या. या दोन व्यापारी मंडळ्या इ. स. १७०८ या वर्षी युनैटेड ईस्टइंडियाकंपनी या नांवाने एकत्र झाल्या. (भाग १४ पहा) पुढे हळूहळू त्यांजला आपले व्यापाराचे बचावा करितां या देशांतील निरनिराळे राजांचे राज्यकारभारांत हात घालणे भाग पडले.

कर्ते इंग्लिश लोक यांचे या देशांत आगमन.

या देशांतील इंग्लिश लोकांचे राज्याचा आरंभ इ. स. १७५७ पासून झाला असें ह्मणतां येईल. ही मंडळी इंग्लंडचे राजाचे वतीने राज्यकारभार चालवीत असे.

इंग्लिश लोकांचे राज्याचा आरंभ.

इ. स. १७७४ पर्यंत हिंदुस्थानांतील इंग्लिश लोकांचे ताब्यांतील मुख्य एका अधिकाऱ्याचे अधिकाराखाली नव्हता. यावर्षी रेग्युलेटिंग आक्ट (भाग २० पहा) या नांवाचा कायदा ठरला. या कायद्याअन्वये बंगाल इलाख्याचा गव्हर्नर यास गव्हर्नरजनरल असा किताब मिळाला व तो हिंदुस्थानांतील इंग्लिश लोकांचे ताब्यांतील सर्व मुलखाचा मुख्य अधिकारी झाला.

इंग्लिश लोकांचे ताब्यांतील हिंदुस्थानांतील सर्व प्रदेश एका अधिकाऱ्याचे अधिकाराखाली येतो.

या ईस्ट इंडिया कंपनीचा राज्यकारभार चालविण्याकरितां इंग्लंडांत बोर्ड आफ् डैरेक्टर्स या नांवाची एक सभा होती. या सभेचे कामाची

बोर्ड आफ् डैरेक्टर्स आणि बोर्ड आफ् कंट्रोल.

हिंदुस्थानचा
राज्यकारभार
खुद्द चक्रवर्तिनी
महाराणीसाहेब
आपले ' ताब्यांत
घेतात.

महाराणीसा-
हेब हिंदुस्थानच्या
चक्रवर्तिनी (ए-
म्प्रेस आफ् इंडि-
या) हा किताब
धारण करितात.

चक्रवर्तिनी
महाराणीसाहेबां-
चे तर्फे हिंदुस्था-
नचा राज्यकार-
भार चालविणारी-
कामदारमंडळी.

तपासणी करण्याकरितां बोर्ड आफ् कंट्रोल या
नांवाची सभा होती. (भाग २० पहा)

ही व्यवस्था इ. स. १८५८ नवंबर माहि-
न्याचे पाहिले तारखेपर्यंत चालली. सदर तारखे-
स आपल्या परम दयाळू व स्वप्रजापालनदक्ष
चक्रवर्तिनी महाराणीसाहेब (सर्व शक्तिमान्
प्रभु त्यांचें निरंतर कल्याण करो) यांनीं या
देशाचा राज्यकारभार आनरेबल ईस्ट इंडिया
कंपनीकडून खुद्द आपले ताब्यांत घेतला व तो
अद्यापि तसाच चालला आहे. या प्रसंगीं यांनीं
हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल यांस आपले प्रति-
निधि (व्हाइसराय) असा नवीन किताब दिला.
गव्हर्नर जनरल यांस व्हाइसराय हा किताब
सरकारी कागदोपत्रीं बहुशा लावीत नाहींत.

इ. स. १८७७ चे जानेवारी महिन्याचे
पाहिले तारखेस दिल्ली (कित्येक इतिहास कृत्यां-
चे मताप्रमाणें प्राचीन हस्तिनापूर) येथें मोठ्या
थाटमाटाचा दरबार झाला. त्याप्रसंगीं महाराणी
साहेबांनीं हिंदुस्थानच्या चक्रवर्तिनी (एम्प्रेस आफ्
इंडिया) हा किताब आपण धारण केल्याचें सर्वास
जाहीर केलें.

चक्रवर्तिनी महाराणीसाहेबांचे तर्फे हिंदु-
स्थानचा राज्यकारभार चालविण्याकरितां खालीं
लिहिलेले कामगारांची योजना केलेली आहे.
इंग्लंडांत स्टेट सेक्रेटरी या नांवाचे एक मोठे
मंत्री असतात. हेच हिंदुस्थानचे सर्व राज्यकार-
भाराचे श्रेष्ठाधिकारी. यांचे खालचे हुद्देदार

(१२)

हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल. गव्हर्नर जनरल यांचे हाताखाली इलाख्यांचे गव्हर्नर, लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नर, चीफ कमिशनरस्, आणि एतद्देशीय संस्थानिकांचे दरबारी ठेविलेले रेसिडेन्ट व पोलिटिकल एजन्ट हे कामदार असतात.

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार आनरेबल ईस्ट-इंडिया कंपनीकडे होता. त्या वेळीं कोर्ट आफ् डायरेक्टर्स व बोर्ड आफ् कंट्रोल या सभांकडे जे हिंदुस्थानचे राज्यकारभारासंबंधी काम असे, तेच हल्लीचे स्टेट सेक्रेटरी यांकडे सोंपविलेले आहे. ते काम हिंदुस्थानचे राज्यकारभारावर देखरेख ठेवणे हे होय. यांस मदत करण्याकरितां एक कौन्सिल असते. या कौन्सिलास इंडिया कौन्सिल असें म्हणतात. यांत पंचरा सभासद असतात. या कौन्सिलांतील जागा खाली पडली तर त्या जाग्याची भरती करण्याचा अधिकार स्टेट-सेक्रेटरीस असतो. या कौन्सिलांतील बहुतेक सभासद हिंदुस्थानांत दहा वर्षेपर्यंत सरकारी काम केलेले, किंवा तितक्याच मुदतीपर्यंत या देशांत दुसरा व्यापारधंदा करण्याकरितां राहिलेले आणि नेमणूक होतेवेळीं हिंदुस्थानदेश सोडून दहा वर्षांहून अधिक मुदत न झालेले अशा प्रकारचे पाहिजेत. अशा प्रकारची लायकी नसलेल्या मनुष्याची नेमणूक वर सांगितल्या प्रकारचे नऊ सभासद असल्याशिवाय करितां येत नाही. ह्या नेमणुकीची मुदत दहा वर्षांची असते, परंतु पार्लमेन्ट सभेने यांपैकी एकाद्या

स्टेटसेक्रेटरी
(विलायत स-
रकार) यांकडे
सोंपविलेले काम.

इंडिया कौ-
न्सिल.

सभासदास कामावरून दूर करण्यास सांगितलें असतां तसें केलें पाहिजे. कोणत्याही. सभासदाची दहा वर्षांची मुदत भरल्यावर त्यास पुन्हा कांहीं विशेष कारण असल्यास आणखी पांच वर्षेपर्यंत पुन्हा नेमण्याचा अधिकार स्टेट सेक्रेटरी यांस आहे.

या कौन्सिल-
कडे सोंपविलेलीं
कामें.

स्टेटसेक्रेटरींचे देखरेखीखालीं विलायतेंत हिंदुस्थानचे राज्यकारभाराचे संबंधानें चालणारीं कामें चालविणें व हिंदुस्थान सरकाराशीं पत्रव्यवहार करणें हीं या सभेचीं कामें आहेत. परंतु हिंदुस्थानांत पाठवाक्याचे प्रत्येक हुकमावर स्टेट सेक्रेटरींची सही लागते. हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व मुंबई आणि मद्रास या इलाख्यांचे गव्हर्नर यांजकडून जाणारे सर्व खलीते स्टेट सेक्रेटरींचे नांवें पाठवावे लागतात.

स्टेट सेक्रेटरी या सभेंतलि सभासदांच्या निरनिराळ्या कामेव्या करितात. प्रत्येक कामेटीनें कोणकोणत्या खात्यांचें कोणकोणत्या रीतीनें काम करावें हें ठरवितात. ह्या सभेचे स्टेट सेक्रेटरी हे अध्यक्ष असतात, आणि वेळोवेळीं त्यांना उपाध्यक्षाची नेमणूक करावी लागते. जेव्हां जेव्हां स्टेट सेक्रेटरी हुकूम फर्मावितील, तेव्हां तेव्हां त्यांचे सूचनेप्रमाणें या सभेच्या सभा भरतात. परंतु कमीत कमी दर आठवड्यास एक सभा झालीच पाहिजे व तींत किमानपक्ष पांच सभासद सभेचें काम चालण्यास हजर असलेच पाहिजेत.

गव्हर्नर जनरल-

गव्हर्नर जनरल हे हिंदुस्थानचे सर्वाधिकारी

आहेत. यांची नेमणूक चक्रवर्तिनी महाराणीसाहेब स्लॉप कडे सोंप करितात. यांच्या नेमणुकीची मुदत पांच वर्षांची विलेखा-अधिकार. असते. यांस सालिना २,५०,००० रुपये पगार मिळतो. याशिवाय त्यांस सर्व कच्चा खर्च मिळतो; त्याची रकम सालिना सुमारे १,२०,००० रुपये होते. चक्रवर्तिनी महाराणीसाहेब यांच्या अ-मलांतील प्रदेशांत राहणारे सर्व इंग्लिश व एत-देशीय लोक, त्याचप्रमाणे या देशांत असणारे सर्व परदेशांतील लोक यांजकरितां कायदे कर-ण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरल यांस आहे.

गव्हर्नर जनरल यांस राज्यकारभार चालवि-ण्याचे कामीं मदत करण्याकरितां एक कौन्सिल (मंत्रीमंडळ) असते. त्यास सुप्रीम एक्झिक्युटिव्ह (श्रेष्ठ राज्यकारभार चालविणारी मंडळी) अशी संज्ञा आहे. या कौन्सिलांत खुद्द गव्हर्नर जन-रल, हिंदुस्थानांतील सैन्याचे मुख्य अधिकारी आणि दुसरे कौन्सिलर असतात.

राज्यकारभार सुयंत्रणें चालण्याकरितां पर-राष्ट्रसंबंधी काम चालविणें, देशाचे वसूलाची व्य-वस्था करणें, देशांतील व्यवस्था राखणें, लष्करी कारभार व लोकोपयोगीं कामें अशीं निरनिराळीं खातीं केलेलीं आहेत. प्रत्येक खात्याचें काम कोणत्या तरी एका मंत्र्याकडे सोंपविलेलें असतें.

खुद्द गव्हर्नर जनरल, व मुंबई आणि मद्रा-स येथील गव्हर्नर आणि यांचे कौन्सिलांतील कौन्सिलर यांच्या नेमणुका खुद्द हिंदुस्थानचे चक्र-वर्तिनी महाराणीसाहेबांकडून होतात.

सुप्रीम एक्झि-क्युटिव्ह कौन्सिल.

राज्यकारभार चालविण्याकरि-केलेलीं निरनिरा-ळीं खातीं.

ग० जनरल, ग-व्हर्नर आणि कौ-न्सिलर यांच्या नेमणुका.

सुप्रीम लेजिस्-
लेटिव्ह कौन्सिल.

एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलांतील मंडळी व दुसरे सहापासून बारा सभासद मिळून लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल (कायदे करणारी मंडळी) होते या कायदे करणारे मंडळींत एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलांतील कौन्सिलरांशिवाय जे बाकीचे कौन्सिलर असतात त्यांची नेमणूक गव्हर्नर जनरल व इलाख्याचे गव्हर्नर यांकडून होते. या सर्व कौन्सिलरांस आनरेबल (नामदार) हा किताब असतो. गव्हर्नर जनरल यांचे लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलास सुप्रीम लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल असें ह्मणतात. या कौन्सिलाने केलेले कायदे सर्व हिंदु-स्थानास लागू होतात.

ले. गव्हर्नर
आणि ची.कमिशनर
यांच्या नेम-
णुका.

लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नर आणि चीफ कमिशनर यांच्या नेमणुका स्टेटसेक्रेटरींचे मंजूरीने गव्हर्नर जनरल करितात.

मुंबई आणि मद्रास येथील गव्हर्नरांना देखील गव्हर्नर जनरलां प्रमाणे राज्यकारभार चालविण्याचे कामी मदत करण्याकरिता व कायदे करण्याकरिता दोन कौन्सिलें असतात. बंगालचे लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नरांस फक्त कायदे करणारे कौन्सिल आहे या कौन्सिलांनीं केलेले कायदे हिंदुस्थान सरकारचे मंजूरीने त्या त्या इलाख्यांत लागू होतात. बाकीचे इलाख्यांचे लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नरांना राज्यकारभार चालविण्यास मदत करण्याकरिता कौन्सिलें नाहींत, व त्यांस कायदे करण्याचाही अधिकार नसतो. जरी गव्हर्नर जनरल हे सर्वाधिकारी आहेत तथापि इलाख्यांचे गव्हर्नरां

स राज्यकारभारांत बराच स्वतंत्राधिकार असतो.

इलाखाधिपतींचे (गव्हर्नर, ले० ग०, ची० कमिशनर इ.) हाताखालीं रेव्हेन्यु कमिशनर, कलेक्टर, असिस्टंट कलेक्टर, डेपुटी कलेक्टर, मामलेदार (कोठेंकोठें यांस तहशिलदार असेंही म्हणतात.) अवल कारकून (कोठेंकोठें यांस पेषकार असें म्हणतात व कचित् स्थळीं फडनवीस असेंही म्हणण्याचा प्रघात आहे) आणि पोलीसपाटील अशी एकाखालचे एक दरजाची कामदार मंडळी असते.

राज्यकारभाराचे सोयीकरितां कोणकोणतीं खातीं केलीं आहेत हें वर सांगितलेंच आहे; ह्या खात्यांत लष्करी आणि मुलकी हीं दोन मुख्य होत.

लष्करी खात्याचें काम कम्यांडर इन चीफ (सेनाध्यक्ष) यांचे मार्फत चालतें. यांचे हाताखालीं निरनिराळ्या दरजाची लष्करी कामदार मंडळी असते.

मुलकी खात्याच्या निरनिराळ्या शाखा आहेत. त्यांत रेव्हेन्यु (महसूल बाब) आणि ज्युडिशियल (न्यायखातें) ह्या दोन मुख्य आहेत.

मुलकी काम चालविण्याकरितां काव्हेनेन्टेड सिव्हिल सर्व्हंट्स (सनदी मुलकी कामदार) व अनकाव्हेनेन्टेड सिव्हिल सर्व्हंट्स (भिन सनदी मुलकी कामदार) असे दोन प्रकारचे कामदार असतात.

इलाखाधिपतींचे हाताखालची कामदार मंडळी.

राज्यकारभार चालविण्याकरितां केलेले खात्यां पैकीं मुख्य खातीं.

लष्करी खात्याची व्यवस्था.

मुलकी खात्याच्या मुख्यशाखा.

मुलकी कामदार.

सनदी मुल-
की कामदार.

रेव्हेंयु कमिशनर, कलेक्टर, आणि असिस्टंट कलेक्टर, हे सनदी नोकर असतात. यांची सिव्हिल सर्व्हिस या नांवाची परीक्षा इंग्लंडांत प्रतिवर्षी होत असते, ती ह्या जागा मिळण्यास उतरली पाहिजे. ही परीक्षा इ. स. १८५४ पासून सुरू झाली.

बिनसनदी
नोकर.

डेपुटी कलेक्टर, 'मामलेदार, अवल कारकून इत्यादि प्रकारचे कामदार हे बिनसनदी नोकर असतात. यांची हायर स्क्यांडर्ड (उच्च प्रतीची) व लोअर स्क्यांडर्ड (कनिष्ठ प्रतीची) परीक्षा उतरावी लागते.

रेव्हेंयु कमि
शनर यांजकडे
सोंपविलेली कामें

कित्येक जिल्ह्यांचा एक भाग करून तो रेव्हेंयु कमिशनरांचे ताब्यांत देतात. तो त्या जिल्ह्यांचे कलेक्टर व पोलीस सुपरिटेंडेन्ट यांचे व दुसरे मुलकी कामावर देखरेख ठेवितो.

कलेक्टर यां-
जकडे सोंपवलेली
कामें.

प्रत्येक जिल्ह्यास एक कलेक्टर असतो. तो वसूल बाबीचा मुख्य कामदार, फौजदारी का-
माचे संबंधानें डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेट, रोजिस्ट्रेशन (नोंदणी) स्व.त्याचे संबंधानें डिस्ट्रिक्ट रजि-
स्ट्रार, लोकलबोर्ड (जिल्ह्यांतील लोकलफंड ह्याणून जी वसुलाची बाब असते, तिच्या खर्चा-
वर व जिल्ह्यांतील लोकोपयोगी कामें व शाळा यांजवर देखरेख करणारी मंडळी) चा सभासद आणि अध्यक्ष आणि त्या जिल्ह्यांतील एतद्देशीय संस्थांनांचे संबंधानें पोलिटिकल एजेंट असतो. कलेक्टर यांस मदत करण्याकरितां असिस्टंट कलेक्टर आणि डेपुटी कलेक्टर हे कामदार असतात.

मामलेदार हा तालुक्याचा मुख्य अधिकारी असतो. प्रत्येक मामलेदाराचे हाताखालीं अवल कारकून असतो. मामलेदार आपआपलें तालुक्यांतील वसुलाचें व इतर कामें करितो व आपले तालुक्यांतील फौजदारी गुन्ह्यांचीही चौकशी करितो. हा अधिकार अवल कारकूनासही असतो. फौजदारी काम चालविण्याचे संबंधानें तिसरा वर्ग, दुसरा वर्ग व पहिला वर्ग माजिस्ट्रेट असे तीन प्रकार असतात.

तालुक्यांतील प्रत्येक गांवास एक पोलीसपाटील असतो. तो आपले गांवचे वसुलाचें व बंदोबस्ताचें काम पहातो. त्यास लिहिण्याचे कामीं मदत करण्याकरितां एक कुळकर्णी असतो. पाटील व कुळकर्णी यांच्या जागा वंशपरंपरेच्या असतात. हें काम चालविण्याबद्दल त्यांस वतन असतें व कोठें कोठें नियमित पोटगी मिळते.

न्यायखात्याच्या दिवाणी आणि फौजदारी अशा दोन शाखा आहेत. या खात्याचें काम चालविण्याकरितां जज व सबाडिनेटजज (मुनसफ) हे कामदार असतात. जज हे बहुधा सनदी नोकर असतात व ठरीव परीक्षा उत्तरलेले लोकांस मुनसफीचे जाग्यांवर नेमितात.

दिवाणी खात्यांत देवघेव, वतन, जमिनीवरील हक्क वगैरेचे दावे चालतात.

दिवाणी आणि फौजदारी काम चालविण्याकरितां प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणीं एक जज असतो. त्याचे हाताखालीं मुनसफ असतात. मुन-

मामलेदार यांजकडे सोंपविलेलीं कामें.

पोलीसपाटील.

न्यायखातें.

दिवाणी खातें

मुनसफांचीं कामें.

जिल्ह्यांचे ज-
जांचीं कामें.

हायकोर्ट.

सफांस फक्त दिवाणी काम चालविण्याचा मात्र अधिकार असतो. मुनसफांनीं केलेले ठरावांवर जिल्ह्याचे जज्जाकडे अपील (फेरतपासणी) होतें. जिल्ह्यांचे जज्ज डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेट यांचे अधिकाराबाहेरील फौजदारी खटले व मुनसफ यांचे अधिकाराबाहेरील दिवाणी खटले यांची चौकशी करितात. यांचे ठरावांवर हायकोर्टाकडे अपील होतें.

हाय कोर्ट हें इलाख्याचे मुख्य ठिकाणीं असतें. या कोर्टाची स्थापना इ० स० १८६९ पासून झाली. यांत अनेक जज्ज असतात. त्यांतील मुख्य जज्जास चीफ जस्टीस असें म्हणतात. दोनदोन जज्ज मिळून खटल्यांचा इनसाफ करितात. याचे ओरिजिनल साइड (मूळशाखा) आणि अपिलेट साइड (जिल्ह्याचे ठिकाणचे न्यायाधीशांनीं केलेले ठराव रास्त आहेत किंवा गैररास्त आहेत यांची तपासणी करणारी) अशा दोन शाखा आहेत. या हायकोर्टांनीं केलेले निवाड्यांवर अपील करणें असल्यास तें विलायतेंत प्रिव्हि कौन्सिल या नांवाचे कोर्टाकडे होतें.

राजकीय वि-
भाग.

हिंदुस्थानचे राजकीय विभाग.

हिंदुस्थानचे राज्यव्यवस्थेकरितां खालीं लिहिल्याप्रमाणें विभाग केले आहेत.

(अ) ब्रिटिश सरकारच्या खुद्द अमलाखालचा प्रदेश.

(ब) निजाम, शिंदे, होळकर, गायकवाड यांच्या संस्थानांसारखीं ब्रिटिश सरकारच्या आश्रया-

खालचीं आणि थोडीं बहुत ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांतील संस्थानें.

(क) ब्रिटिश सरकाराबरोबर तह केलेलीं आणि ब्रिटिश सरकारचें श्रेष्ठत्व कबूल करणारीं स्वतंत्र संस्थानें.

(ड) ब्रिटिश सरकाराखेरीज इतर युरोपांतील राष्ट्रांचीं ठाणीं.

(अ) खुद्द इंग्लिश सरकारचे ताब्यांतील हिंदुस्थानचे प्रदेशाचे राज्यकारभार चालविण्याचे सोयीकरितां खालीं लिहिलेले विभाग केले आहेत.

इंग्लिश सरकारचे ताब्यांतील हिंदुस्थानचे राजकीय विभाग.

१ आसाम, २ बंगाल इलाखा, ३ वायव्य-प्रांत आणि अयोध्या, ४ पंजाब इलाखा, ५ रजपुताना आणि अजमीर, ६ मुंबई इलाखा, ७ मध्यहिंदुस्थानांतील संस्थानें, ८ मध्यप्रांत (सेंट्रल प्राव्हिन्सीज), ९ वन्हाड, १० निजामाचें राज्य, ११ मद्रास इलाखा, १२ हैसूर आणि कुर्ग प्रांत.

१ आसाम प्रांत हिंदुस्थानचे अगदीं पूर्वेकडील ब्रह्म देशाचे सरहद्दीस लागलेला प्रदेश आहे. या प्रांतांत ब्रह्मपुत्रा नदीचा प्रदेश आणि त्याचे लगत्यास असलेले कांहीं डोंगराळ प्रदेश येतात. इ० स० १८७४ पर्यंत हा प्रांत बंगाल इलाख्याखालीं मोडत असे. त्या वर्षापासून तो चीफ कमिशनराचे ताब्यांत आहे.

असाम प्रांत.

कामरूप प्रांतांतील गोवाटी (प्राचीन प्राग-जिटीसपूर) हें शहर या प्रांताची हल्लींची राजधानी

या प्रांतांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळें.

आहे. सिबासगड प्रांतांतील धारगांव (हल्लींचें नाझीरा) हें शहर या प्रांताची प्राचीन राजधानी होतें. खाश्या नांवाच्या टेंकडीवरील शिलांग हें येथील चीफकमिशनरचें राहण्याचें ठिकाण आहे.

बंगाल इला-

खा.

२ बंगाल इलाखा इ. स. १८५४ पासून लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नरराचे अधिकाराखाली आहे. हा इलाखा हिंदुस्थानांतील इतर सर्व प्रदेशांपेक्षां अत्यंत सुपीक आणि अतिशय दाट वस्तीचा आहे.

या इलाख्यां-
तील प्रांत.

या इलाख्यांत खास बंगाल, बहार, ओरिसा आणि छोटा नागपूर हे मोठे प्रांत आहेत.

या इलाख्यां-
तील इतिहासप्र-
सिद्ध स्थळे.

कलकत्ता हें शहर या इलाख्याची व सर्व हिंदुस्थानची राजधानी आहे. येथे लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नर असतो, व खुद्द गव्हर्नर जनरलही वर्षांतून कांहीं महिने राहतो. नदिया हें शहर बंगाल्यांतील प्राचीन हिंदु राजांची राजधानी होतें. लासी, बरद्वान, हुगळी, चिनसुरा, चंद्रनगर, मुर्शिदाबाद, कासिमबाजार, राणीगंज, डाका, पाटना (प्राचीन पालिबोथ्रा अथवा पाटलीपुत्र) बक्सार आणि हवा खाण्याचें ठिकाण दार्जलिंग, हीं या इलाख्यांत प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

या इलाख्यां-
तील एतद्देशीय
संस्थाने.

या इलाख्यांत सिक्किम, कुचबहार, मणिपूर, कोशा, टिपरा आणि दुसरीं कित्येक लहान लहान आणि डोंगरी संस्थाने आहेत.

वायव्य, प्रांत
आणि अयोध्या.

३ वायव्य प्रांत इ. स. १८३३ पासून लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नरराचे ताब्यांत आहे. त्यांत इ. स. १८७७ पासून पूर्वी चिफकमिशनरराचे ताब्यांत असलेला अयोध्या प्रांत सामील केला आहे.

या प्रांताची राजधानी अलाहाबाद शहर आहे. या इलाख्यांत बनारस, गोरखपूर, अलाहाबाद, आग्रा, मीरत, झांशी, रोहिलखंड आणि कमाऊन हे मोठे प्रांत आहेत.

या इलाख्यांत प्राचीन हिंदु विद्येचें मूलस्थान काशी (बनारस), गाझीपूर, मजबूद डोंगरी किला असलेलें चुनार, अलाहाबाद (प्रयाग) कानपूर, आग्रा आणि याचेच लगत असलेलें फत्तेपूरसिक्री, कनोज (प्राचीन कान्यकुब्ज), मथुरा, मीरत, झांशी, बिजनार (महा कवि कालिदास याचें जगमान्य शाकुंतल नाटकाचें स्थळ) लखनौ आणि फैजाबादेजवळील श्रीरामचंद्र याचें जन्मस्थान अयोध्या हीं प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

या इलाख्यांत रामपूर, गरवाल, आणि दुसरीं १९ संस्थानें आहेत.

४ पंजाब इलाखा लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नराचे ताब्यांत आहे. याचे ३२ जिल्हे करून त्यांचे दहा भाग केले आहेत. प्रत्येक भाग कमिशनराचे ताब्यांत असतो. ते भाग येणेंप्रमाणें:—लाहोर, अमृतसर, जलंदर, अंबाला, दिल्ली, हिसार, मुलतान, डेराजत, पेशावर आणि रावळपिंडी.

या इलाख्यांत दिल्ली, पाणिपत, स्थानेश्वर, कुरुक्षेत्र, अलिवाल, सरहिंद, कांग्रा अथवा नागरकोट, लाहोर, फिरोजपूर, मुडकी, सोबन, अटक, गुजराथ, चिलियनवाला, अमृतसर, लुधियाना, पेशावर, मुलतान, रावळपिंडी हीं प्र-

या इलाख्यांतील मोठे प्रांत.

या इलाख्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

या इलाख्यांतील एतद्देशीय संस्थानें

पंजाब इलाखा.

या इलाख्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

सिद्ध स्थळें आहेत. गव्हरनर जनरल साहेबांचें हवा खाण्याचें ठिकाण सिमला हेंही याच इलाख्यांत आहे.

या इलाख्यांतील एतद्देशीय संस्थानें.

या इलाख्यांत काश्मीर, भावलपूर, पतियाला, झिंद, नभा, कपुरथळा, फरीदकोट, कालसिआ, मंडी, चंबा, सखेत आणि दुसरीं लहान लहान डोंगरी संस्थानें सिमल्याचे आसपास आहेत.

रजपुताना आणि अजमीर.

५ रजपुतान्यांत इंग्रज सरकारचीं आश्रित अशीं रजपूत लोकांचीं पुष्कळ संस्थानें आहेत. त्यांत अठरा मोठीं आहेत. या संस्थानिकांचे दरबारीं त्यांस राज्यकारभारांत सल्लामसलत देण्याकरितां इंग्लिशसरकारचे मार्फत पोलिटिकल एजंट या नांवाचे कामदार असतात. त्या सर्वांवर गव्हरनर जनरल यांचा एजंट मुख्य अधिकारी असतो. तो सिरोंहि प्रांतांत अबूचे हवा शीर पहाडावर राहतो.

अजमीर.

अजमीर प्रांत रजपुतान्यांत आहे. हा इंग्रज सरकारचे ताब्यांत आहे. त्यावर चीफ कमिशनर मुख्य अधिकारी आहे.

रजपुतान्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळें.

रजपुतान्यांत उदेपूर, याचेच लगत इतिहासप्रसिद्ध किल्ला चितुर, अजमीर, जयपूर, अंबर, रतनबोर, जोधपूर, लासवारी, भरतपूर, डीग आणि अबू हीं प्रसिद्ध स्थळें आहेत.

मुंबई इलाखा

६ मुंबई इलाखा गव्हरनरचे ताब्यांत आहे. हे हिंवाळ्यांत मुंबईत, उन्हाळ्यांत महाबळेश्वरास आणि पावसाळ्यांत पुण्यास राहतात.

यांत सिंध, गुजराथ, कोंकण, महाराष्ट्र, खान देश, आणि उत्तरकावडी ही मुख्य प्रांत आहेत. या इलाख्याचे सिंध प्रांत धरून २१ जिल्हे केले आहेत. याचे सिंध, उत्तर भाग, मध्य भाग आणि दक्षिण भाग असे चार भाग केले आहेत. प्रत्येक भाग कमिशनराचे अधिकाराखाली आहे.

यांतील प्रांत.

या इलाख्यांत सुरत, अमदाबाद, मुंबई, टाणें, वसई, पुणें, खडकी, पुरंदर, वडगांव, अहमदनगर, विजापूर, सातारा, कोरेगांव, अष्टें, रायगड, होनावर, सिंधहैदराबाद, मियानि, अमरकोट, ठट्टा आणि कराची हीं प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

या इलाख्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

या इलाख्यांत बडोदे, कोल्हापूर कच्छ, गुजराथ प्रांतांतील लहानमोठी संस्थानें, सावंतवाडी आणि दक्षिण महाराष्ट्र देशांतील कुसुंदवाड, मिरज, जमखंडी, रामदुर्ग, मुधोळ, सांगली, सावनूर इत्यादि संस्थानें आहेत.

या इलाख्यांतील एतद्देशीय संस्थानें.

७ मध्यहिंदुस्थानांत सुमारे ७१ लहान मोठी संस्थानें आहेत. हीं गुजराथ प्रांताच्या आणि रजपुतान्याच्या पूर्वस अंशतः उत्तरहिंदुस्थानांत आणि अंशतः दक्षिणहिंदुस्थानांत अशीं आहेत. त्यांत शिंदेसरकारचे ताब्यांतील ग्वाल्हेर संस्थान, होळकरसरकारचे ताब्यांतील इंदूर संस्थान, भोपाळच्या बेगमचें राज्य, रेवा, धार, देवास आणि जावरा हीं मुख्य आहेत. यांच्यावर गव्हरनर जनरल यांच्या एका एजंटची देखरेख असते.

मध्यहिंदुस्थानांतील संस्थानें.

या संस्थानां-
तील इतिहासप्र-
सिद्ध स्थळे.

शिंदेसरकारची राजधानी ग्वाल्हेर, त्याचे नजीक महाराजपूर आणि पनियार, विक्रमादि-
त्याची सुप्रसिद्ध राजधानी उज्जनी, होळकर सर-
कारची राजधानी इंदूर, आणि उज्जनीचेजवळ
महिदपूर ही या संस्थानांतील प्रसिद्ध स्थळे
आहेत.

मध्यप्रांत (सॅ-
ट्रल प्राव्हिन्सीझ.)

८ मध्यप्रांत हा मध्य हिंदुस्थानांतील संस्था-
नांचे दक्षिणेस आणि बंगाल इलाख्यांतील छो-
टा नागपूरचे नैर्ऋत्य दिशेस आहे. यांत मध्य-
हिंदुस्थानचा उंचवट प्रदेश येतो. हा चीफ
कमिशनराचे ताब्यांत आहे.

या प्रांतांतील
इतिहासप्रसिद्ध
स्थळे.

या प्रांतांत जबलपूर, खानदेशाचे पूर्वीचे
राजांची राजधानी बन्हाणपूर, याचेच नजीक
अशिरगढ आणि या प्रांताची हल्लीची आणि
पूर्वीचे बन्हाडचे राजे भोसले यांची राजधानी
नागपूर ही प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

बन्हाड प्रांत.

९ बन्हाड प्रांताचा कारभार निजामाचे हैद-
राबादेस जो गव्हरनर जनरल यांचा रेसिडेन्ट
असतो त्याचे मार्फत चालतो. यास हैदराबाद
अनामत मुलूख असें म्हणतात. हा प्रांत इ.
स. १८५३ पासून निजाम सरकाराने कर्जाचे
फेडीबद्दल इंग्लिशांकडे दिलेला आहे. हा प्रांत
सुपीक असून यांत कापूस फार पिकतो. हा
प्रांत हिशेब होऊन परत मिळण्याविषयी नि-
जाम सरकारचे दरबारांतून पुष्कळ वर्षांपासून
खटपट चालली आहे.

या प्रांतांतील

या प्रांतांत इलिचपूर, गाविलगडचा किल्ला,

आरगांव, उमरावती व आकोला हीं प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

१० निजाम सरकारचा मुलूख वऱ्हाडचे दक्षिणेस आहे. निजाम हा पूर्वी दिल्लीचे बादशाहाचा दक्षिणेतील सुभेदार होता. तो दिल्लीचे राज्यास उतरती कळा लागल्यावर इ०स० १७२४ या वर्षी स्वतंत्र झाला.

निजामसरकारचे राज्य.

या राज्यांत निजाम सरकारची राजधानी हैदराबाद, पूर्वेचे कुतुबशाही राज्याची राजधानी गोवळकोंडे, फार प्राचीन तैलंगण राज्याची राजधानी वारंगुळ, प्राचीन बेदरशाही राज्याची राजधानी बेदर, त्याचेच लगत प्राचीन ब्राह्मणी राज्याची राजधानी कलबुर्गी, मलिकंबर याची राजधानी खडकी (हल्लीचे नांव औरंगाबाद), औरंगाबादेपासून थोड्या अंतरावर देवगिरी (हल्लीचे नांव दौलताबाद) आणि औरंगाबादेचे पूर्वेस प्रसिद्ध रणस्थान असई हीं प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

या राज्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

११ मद्रास इलाखा गव्हर्नराचे अधिकार खाली आहेत. त्यांत उत्तर सरकार, कर्नाटक, मलबार आणि दक्षिण कानडा हे मुख्य प्रांत आहेत.

मद्रास इलाखा.

ह्या इलाख्यांत मच्छलीपट्टन, गंटूर, मद्रास, चिंगलपट, कांजिवरम, अर्कोट, वेलोर, वांदिवाश, कडलूर, फोर्ट सेन्ट डेव्हिड, जिंजी, पोर्टो-नोव्हो, फ्रेंचांचे ताब्यांतील पांडिचरी, त्रिचिनापली, सिरिंगम बेट, तंजावर, मदुरा, कालिकत,

या इलाख्यांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे.

काननूर, पालघांट आणि मंगळूर हीं प्रसिद्ध स्थळे आहेत.

या इलाख्यां-
तील एतद्देशीय सं-
स्थानें.

या इलाख्यांतील मुख्य संस्थानें त्रावणकोर, कोचीन, पदूकोट आणि जयपूर एजन्सी हीं आहेत.

हैसूर आणि
कुर्ग प्रांत.

१२ हैसूर संस्थान पूर्वी कमिशनराचे अम-
लाखालीं होते, तें हल्लींचे तेथील गादीवर अस-
लेले राजेसाहेब प्रौढ वयाचे होऊन आपले
राज्याचा कारभार स्वतः चालविण्यास योग्य ज्ञा-
ल्यामुळे त्यांचे ताब्यांत ता. २५ मार्च
सन १८८१ रोजी दिलें.

कुर्गप्रांत.

कुर्गप्रांत पूर्वी एका लिंगाईत राजाचे ताब्यांत
होता, परंतु तो वाईट रीतीनें वागून आपल्या
प्रजेवर जुलूम करूं लागल्यामुळे व त्यानें इंग्र-
ज सरकाराशीं उद्दामपणाची वर्तणूक केल्यामुळे
त्यास इ. स. १८३४ त ब्रिटिश सरकारानें
पदच्युत करून त्याचे राज्याचा कारभार आ-
पले ताब्यांत घेतला. तेव्हांपामून हा प्रांत
चीफ कमिशनराचे ताब्यांत आहे.

या प्रांतांतील
इतिहासप्रसिद्ध
स्थळे.

हैसूर संस्थानांत श्रीरंगपट्टन, बंगळूर, नंदी-
दुर्ग, बेदनूर आणि कुर्ग प्रांतांत मर्कारा हीं प्रसिद्ध
स्थळे आहेत.

ब्रह्मदेश.

हिंदुस्थानचे पूर्वेकडील पूर्वी व माजी गव्हर-
नर जनरल लार्ड डफरिन यांचे कारकिर्दीत का-
बीज केलेल्या ब्रह्मदेशाचे राज्यकारभारावरही
हिंदुस्थानचे गव्हरनर जनरल यांची देखरेख
असते.

(क) हिंदुस्थानांत भूतान आणि नेपाळ हीं स्वतंत्र संस्थानें.
दोन मुख्य स्वतंत्र संस्थानें आहेत.

हें संस्थान ब्रह्मपुत्रानदीच्या उत्तरेस आहे.
ह्या संस्थानाची राजधानी तासेसुदान हें शहर
आहे. येथील राजास देवराज असें ह्मणतात.

भूतान.

हें संस्थान हिमालय पर्वताचे दक्षिणेस व सि-
कीमचे पश्चिमेस आहे. ह्याची राजधानी कट-
मंडु हें शहर आहे.

नेपाळ.

(ड) या शिवाय हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकां-
चीं व पोर्तुगीज लोकांचीं ठाणीं आहेत. तीं
खालीं लिहिल्या प्रमाणें.

यूरोपांतील दु.
सऱ्या लोकांचीं
ठाणीं.

पांडिचरी कारोमांडल किनाऱ्यावर.

माही मलबार किनाऱ्यावर.

फ्रेंच लोकांचीं
ठाणीं.

कारिकल कारोमांडल किनाऱ्यावर.

चंद्रनगर हुगली नदीवर.

यानान ओडिसाच्या किनाऱ्यावर.

गोवें पश्चिम किनाऱ्यावर सावंतवा-
डीचे दक्षिणेस.

पोर्तुगीज लो-
कांचीं ठाणीं.

दीव काठेवाडचे दक्षिण किनाऱ्या-
जवळ एक बेट आहे.

दमन उत्तर कोकणांत मुंबईपासून शं-
भर मैलांवर आहे.

भाग २ रा.

हिंदुस्थानचा इतिहास.

प्राचीन व हल्लींचे हिंदुलोक व मुसलमान लोक.

मूळचे लोक.

हिंदुस्थानांतील मूळच्या लोकांविषयीं कांहीं एक विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. हिंदुलोकांच्या इतिहासांत पुराणोक्त दंतकथा पुष्कळ आहेत. तथापि असें खाचित वाटते की, हल्लीं मध्य हिंदुस्थान, रजपुताना, बंगाल आणि दक्षिण हिंदुस्थान यांतील जंगलांत आणि डोंगरामध्ये जे गोंड, भील, संताळ, आणि टोड या जातीचे काळे व रानटी लोक आढळून येतात ते येथील मूळचे लोक असावेत; व बहुतेक इतिहासक-त्यांचेही असें मत आहे. ह्या लोकांचे स्वरूप, भाषा आणि रीतिभाती हीं यांस जिकून डोंगराळ प्रदेशांत पिटाळून लावणारे जे आर्य त्यांचे वंशज हल्लींचे हिंदुलोक यांच्या रीति-भातीपासून अगदीं भिन्न आहेत.

हिंदुलोकांचे वर्ग.

मनु.

हिंदुलोकांचे प्राचीन काळीं कसे वर्ग केले होते याची माहिती मनूच्या ग्रंथाधारे मिळते. मनु हा हिंदुलोकांचा प्रसिद्ध कायदे करणारा होता. हा ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी ९०० वर्षांवर होऊन गेला असें मानितात. याच्या वेळीं हिंदुलोकांचे पुढे लिहिलेले चार वर्ग होते.

१ ब्राह्मण. २ क्षत्रिय. ३ वैश्य. ४ शूद्र.

ब्राह्मण यांचें कर्म धर्मसंबंधी विचार करणें
हें होतें.

क्षत्रिय हे योद्धे होते.

वैश्य हे शेतकी व व्यापार करणारे होते.

शूद्र हे चाकरी करणारे होते.

यांतील पहिल्या तीन वर्गांस द्विज अशी
संज्ञा होती.

शूद्र हे जिकलेल्या लोकांचे वंशज आहेत
असें वाटतें.

हल्लींचे हिंदुलोक मनूनें वर वर्णन केलेल्या लो-
कांचेच वंशज होत. त्यांत बंगाल्यांतील लोक अश-
क्त व नामर्द आहेत; परंतु ते इतर हिंदुलोकांपेक्षां
बुद्धीनें श्रेष्ठ व विद्येचे भोक्ते आहेत. उपयुक्त सुधा-
रणुकीच्या कामांत त्यांचें पाऊल इतर हिंदुलोकां-
पेक्षां नेहमीं पुढें आहे. रजपूत लोक शूर आणि
मर्द आहेत; मराठे धूर्त आणि कारस्थानी आहेत.
मद्रास येथील तमिळ लोक प्रामाणिक व विश्वासू
आहेत. एकंदरीत हिंदुलोक रीतीभातीनीं
सौम्य, चालीनें साधेभोळे, आणि आपल्या आ-
प्त मित्रांविषयीं ममताळू असे आहेत. मुसलमा-
न लोक अविचारी, दुरभिमानी, डौली, अरसि-
क, मोठेपणाची शेखी मिरविणारे व विद्येच्या
कामांत सर्वांपेक्षां पाठीमागे आहेत. असें कित्येक
इंग्लिश इतिहासकृत्यांचें मत आहे.

लोकांचे वग.

त्यांचे उद्योग.

हिंदुलोकाचे
स्वभाव.

भाग ३ रा.

इतिहासाचे भाग.

इतिहासाचे वि-
भाग .

कोणत्याही देशाच्या इतिहासाचे, साधारण-
पणें प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन भाग करितां
येतात. हा प्रकार आपल्या हिंदुस्थानच्या इति-
हासासही लागू आहे.

प्राचीन इति-
हास.

प्राचीन काळापासून मुसलमान लोकांच्या
कारकिर्दीपर्यंत ह्यणजे इ. स. १००१ पर्यंत जो
हिंदुस्थानचा इतिहास त्यास प्राचीन इतिहास
असें ह्यणतां येईल.

अर्वाचीन इति-
हास.

अर्वाचीन इतिहासांत मुसलमान लोकांच्या
कारकीर्दीचा व हल्लींचे सर्व सत्ताधीश राज्यकर्ते
इंग्लिश लोक यांच्या कारकीर्दीचा समावेश होतो.

प्राचीन इतिहास.

इतिहास मिळ-
ण्याचीं साधनें.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती
मिळण्याचीं साधनें हिंदुलोकांचे फार प्राचीन
ग्रंथ वेद, रामायण, महाभारत इत्यादि प्राचीन
व सर्वमान्य ग्रंथ, निरनिराळ्या ठिकाणचे शिला-
लेख व ताम्रपट आणि प्राचीन परकीय लोकां-
नीं हिंदुस्थानाविषयीं दिलेली माहिती हीं होत.
परंतु यापासूनही जेवढी माहिती पाहिजे ते-
वढी समग्र मिळते असा अर्थ नाही आणि जी
थोडी बहुत मिळते तीही कवींच्या कल्पित व
असंभाव्य गोष्टींनीं फार मिश्र आहे. प्राचीन
हिंदु ग्रंथकर्त्यांनीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें प्राचीन
राज्यांविषयीं वर्णन केलें आहे.

उत्तर हिंदुस्थानांतील राज्ये.

१ अयोध्या. २ हस्तिनापूर. ३ गुजराथ.
४ मगध. ५ माळवा.

१ अयोध्या हें अतिशय प्राचीन शहरांपैकीं एक शहर आहे. येथें सूर्यवंश या नांवाचें राजकुल उत्पन्न झालें. राम हा या कुलांतील फार प्रसिद्ध राजा होता. हा शूर व साहसीक होता. यानें दक्षिणेंत स्वारी करून लंका बेट घेतलें. त्याला हिंदुलोक देवाप्रमाणें मानूं लागले.

अयोध्या.

राम.

२ हस्तिनापूर या नांवाचें राज्य दिल्लीजवळ होतें. येथें पांडव राज्य करीत होते. यांनीं आपले भाऊबंद कौरव यांस जिंकिले.

हस्तिनापूर.

३ गुजराथ येथें कृष्ण राज्य करीत होता. हा मोठा मसलती व राजकारस्थानी होता. कौरव पांडवांचे युद्धांत हा पांडवांचे पक्षाकडचा होता. त्यालाही हिंदुलोक देवाप्रमाणें मानूं लागले.

गुजराथ.

४ मगध या राज्यांत हल्लींचा बहार. प्रांत येतो. त्याची राजधानी पाटलिपुत्र (पालिबोथ्रा) ही होती. हें शहर गंगानदीच्या कांठीं होतें. येथें ख्रिस्ती शकापूर्वी ३७३ व्या वर्षी चंद्रगुप्त या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. याच्या वंशजांनीं ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या शतकापर्यंत येथें राज्य केलें.

मगध.

चंद्रगुप्त.

५ माळवा येथें विक्रमादित्य या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. हा न्यायी आणि विद्वान होता. हा राजा शककर्ता होऊन गेला. याचा शक ख्रिस्ती शकापूर्वी ५६ व्या वर्षी चालू झाला.

माळवा.

विक्रमादित्य.

याचा शक नर्मदेच्या पलीकडे उत्तर हिंदुस्थानांत अद्यापि चालतो. येथें ख्रिस्ती शकाच्या अकराव्या शतकांत भोज या नांवाचा राजा राज्य करीत होता.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील राज्ये.

१ पांझ. २ चोळ. ३ त्रावणकोर आणि मलबार. ४ तैलंगण. ५ महाराष्ट्र.

पांझ.

१ पांझ्यास हल्लीं तिणवल्ली असें ह्मणतात. याची राजधानी मधुरा ही होती. हें राज्य ख्रिस्ती शकापूर्वी ४५० वर्षांच्या सुमारास होतें.

चोळ.

२ चोळ अथवा तमिळ प्रदेश याची राजधानी कांजिवेरम ही होती.

त्रावणकोर आणि मलबार.

३ त्रावणकोर आणि मलबार येथें चिराज या नांवाचे एका जातीचे राजे राज्य करीत होते.

तैलंगण.

४ तैलंगण येथें कोणते राजे राज्य करीत होते याची माहिती मिळत नाही.

महाराष्ट्र

५ महाराष्ट्र देशांत ख्रिस्ती शकाच्या ७८ व्या वर्षीं शालिवाहन या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. हा राजा शककर्ता होऊन गेला. याचा शक नर्मदेच्या दक्षिणेस अद्यापि चालू आहे.

भाग ४ था.

प्राचीन काळीं परकी देशांतील लोकांनीं हिंदुस्थानावर केलेल्या स्वाऱ्या.

डरायस.

इराणचा राजा डरायस हिस्त्र्यास्पिस यानें ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी ५१८ व्या वर्षीं हिंदुस्था-

नावर स्वारी केली आणि सिंधुनदीच्या कांठचा प्रदेश जिंकिला.

आलेक्झांडर ज्यास इकडचे लोक शिकंदर बादशाहा असें ह्मणतात, यानें हिंदुस्थानावर ख्रिस्ती शकापूर्वी ३२७ व्या वर्षी स्वारी करून पंजाब प्रांत जिंकिला. पोरस या नांवाच्या राजाचा पराभव केला आणि सतलज नदीपर्यंत आला. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी ३२३ व्या वर्षी शिकंदर बादशाहा बाबिलोन येथें मरण पावला. नंतर सेल्युकस हा त्याच्या पार्थिमागून हिंदुस्थान व ब्याक्ट्रिया (ज्यास हल्लीं बलख असें ह्मणतात) येथें राज्य करूं लागला. त्यानें मगधचा राजा चंद्रगुप्त याजबरोबर तह केला. कांहीं काळानें ब्याक्ट्रिया देश स्वतंत्र झाला.

आलेक्झांडर.

पोरस याचें राज्य जेहेलम नदीच्या कांठीं होतें असें ह्मणतात. त्याचा मृत्यू.

भाग ५ वा.

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास.

मुसलमान राजांची कारकीर्द.

इसवी सन १००१ पासून १८५७ पर्यंत.

मुसलमान राजांच्या कारकीर्दीचे विभाग खालीं लिहिल्याप्रमाणें केले आहेत.

१ गिजनी येथील महमूद.

२ महमूद घोरी. ११७६-१२०६

३ गुलाम वंशाचे राजे. १२०६-१२८८

४ खिलजी घराण्याचे राजे. १२८८-१३२१

५ तघलख घराण्याचे राजे. १३२१-१४१२

६ सय्यद वराण्याचे राजे. १४१२-१४५०

७ लोदी वराण्याचे राजे. १४५०-१५२६

८ मोंगल वराण्याचे राजे. १५२६-१८५७

या राजांच्या इतिहासास आरंभ करण्या पूर्वी मुसलमान लोकांविषयी थोडी बहुत पूर्वीची माहिती असणे अवश्य आहे.

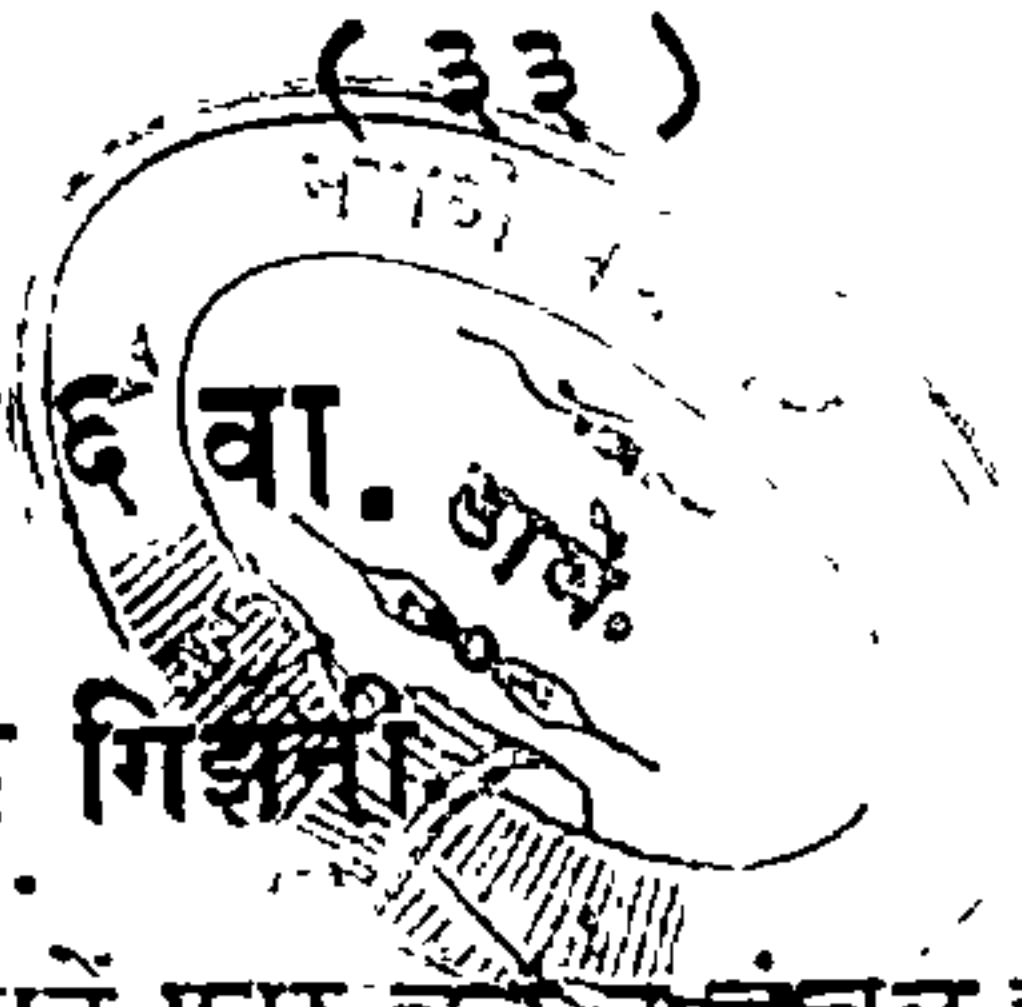
महमदाचा जन्म ५६९.

मुसलमानी धर्माचा स्थापक महमद हा अर्ब-स्थानांत इ. स. ५६९ त मक्का येथें जन्मला. त्याच्या अनुयायांनीं इ. स. ६३२ सांत इराण देश जिंकून तो अर्बस्थानच्या राज्यास जोडिला आणि नंतर पूर्वेकडील देशांत आपला अधिकार वाढावा असे त्यांच्या मनांत येऊन इ. स. ६६४ या वर्षी अरब लोकांचें सैन्य काबुलांत गेलें. आपल्या धर्माचा अभिमान त्यांस अतिशय असे. अधिकार आणि लूट यांची आवड, वैभवाची उत्कंठा आणि स्वर्गमुखाची आशा या मोष्टींच्या योगेंकरून ते युद्धांत आपल्या जिवावर उदार होऊन मारावयाकरितां अथवा मरावयाकरितां शिरत असत. हिंदुस्थान देश फार विस्तीर्ण व संपत्तीविषयी त्याची चोर्हांकडे कीर्ति असल्यामुळे त्यांचें मन या देशाकडे वेधलें आणि महमद कासीम यानें इ. स. ७११ या वर्षी सिंध प्रांत काबीज केला, परंतु त्याच्या वंशजांस रजपूत लोकांनीं घालवून दिलें. इतक्यांत पंजाबच्या उत्तरेस डोंगरी प्रदेशांत जें गिझनी ह्मणून शहर आहे तेथें मुसलमान लोकांचें एक घराणें उदयास आलें. ह्या घराण्यांतलें प्रमुख महमूद यानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली.

कासीम याची हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी. इ. स. ७११.

भाग देवा.

महमूद गिझनीस

महमूद ही स्वभावानें फार क्रूर व चंचल होता. यानें हिंदुस्थानावर इ. स. १००१ पासून १०२४ पर्यंत एकंदर बारा स्वाऱ्या केल्या. प्रत्येक स्वारींत तो पुष्कळ संपत्ति मिळवून गिझनीस परत जाई.

त्याच्या बारा स्वाऱ्या.

पहिले स्वारींत त्यानें लाहोरच्या जयपाळ राजाचा पराभव केला. नंतर त्याच्या दोन स्वाऱ्या (इ. स. १००४-१००५) मुलतानावर झाल्या, परंतु तें एकदम कबज्यांत आलें नाहीं. चवथी स्वारी अनंगपाळ राजावर होती (इ. स. १००८). त्यानें पांचवी स्वारी इ. स. १०१० त करून मुलतान काबीज केलें. सरस्वती आणि यमुना या दोन नद्यांमधील स्थानेश्वर येथील देवालयावर इ. स. १०११ त त्यानें सहावी स्वारी केली. त्यानें सातवी व आठवी स्वारी (इ. स. १०१४-१०१५) काश्मिरावर केली. महमूद इ. स. १०१७ त पंजाबांतील सर्व नद्या उतरून कनोज येथें आला; तेथील राजा त्यास शरण आल्यावरून त्यास व त्याचे राज्यास कांहीं त्रास न देतां तो यमुनेच्या कांठीं आश्रयापासून तीस मैलांवर मथुरेपर्यंत आला; ही महमुदाची नववी स्वारी. त्यानें इ. स. १०२२ सांत आणि २३ सांत दहावी आणि अकरावी अशा दोन स्वाऱ्या कलिंगरचे राजावर केल्या.

स्थानेश्वर दिल्लीच्या पश्चिमेस ३० मैलावर.

कलिंगर बुंदेल खंडांत.

या दोन स्वान्यांत मात्र त्याचा थोडा सांगण्यासारखा पराभव झाला.

त्याने शेवटली स्वारी इ. स. १०२४ सांत केली. या स्वारींत त्याचा फार नाश झाला. त्याला हिंदुलोकांबरोबर मोठ्या निकराने लढावे लागले. या लढाईत त्याचे पुष्कळ सैन्य मेलें. या स्वारींत तो गुजराथ येथे आला. तेथे सोमनाथाचे एक फार सुंदर देवालय होते. व त्यासभोंवती तटबंदी करून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला होता. त्या देवस्थानाचे संरक्षणार्थ पुष्कळ रजपूत वगैरे शूर लोक जमले होते. महमुदाने त्या देवालयावर पुष्कळ हल्ले केले; परंतु बरेच दिवसपर्यंत त्याचे कांहीं चालले नाही. शेवटी कमनशीबाने हिंदु लोकांचा पराभव होऊन सोमनाथाचे देवालय महमुदाचे हातीं आले. देवालयांत शिरून त्यांतील सर्वांत मोठी मूर्ति महमुदाने आपल्या हाताने फोडिली व तेथील सर्व संपत्ति लुटून नेली.

महमुदाचे स्वदेशी परत जाणे,

गुजराथ प्रांतावर नवीन राजा नेमून महमूद आलेल्या वाटेने परत स्वदेशी जाण्यास निघाला; परंतु तो रस्ता अजमीरच्या राजाने अडविला आहे असे पाहून त्याला दुसऱ्या एका नव्या रस्त्याने जावे लागले. त्या नव्या रस्त्याने त्याचे हजारो लोक अत्यंत थकून पाण्याच्या कमताईमुळे व उष्णतेमुळे मरण पावले. असा त्याच्या बहुतेक सैन्याचा नाश झाला. तो गिझनी येथे इ. स. १०३० सांत मरण पावला.

त्याचा मृत्यु.

महमुदाच्या पाठीमागून जे राजे त्याच्या गा-
दीवर बसले त्यांविषयीं एथें कांहीं वर्णन केलें
नाहीं, कारण कीं, त्यांचा हिंदुस्थानच्या इतिहासा-
शीं फारसा संबंध नाहीं.

भाग ७ वा.

महमद घोरी.

महमद गिझनीच्या घराण्यांतील शेवटचा राजा
खुशरुमलिक यास महमद घोरीनें पदच्युत केलें.
आणि आपण गिझनीचें राज्य बळकाविलें. हा
हिंदुकुश पर्वताच्या प्रदेशांतील घोर ह्या प्रांतांत
राहणारा होता; ह्मणून त्यास महमद घोरी असें
ह्मणतात.

महमद घोरी
इ.स. ११७६

त्याचें मूल
स्थान.

एवढ्यावर तृप्त न होतां त्यानें गिझनी ये-
थील महमुदाप्रमाणें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करून
लूट व राज्य मिळविण्याची इच्छा केली.

या वेळेस हिंदुस्थानांत अजमीर व दिल्ली
येथें पृथ्वीराज या नांवाचा रजपूत घराण्यांतील
चव्हाण या आडनांवाचा राजा राज्य करीत
होता. त्याजवर महंमद घोरी यानें इ. स.
११९१ त स्वारी केली. त्यांत त्याचा स्थाने-
श्वर येथें पराभव झाला व तो परत स्वदेशास
निघून गेला. या लढाईत ज्या सरदारांनीं भि-
त्रेपणा दाखिवला त्यांस शिक्षा करण्याचा एक
नवीनच प्रकार त्यानें काढिला तो असाः—जे
सरदार पळून गेले त्यांच्या तोंडांत जवांचे तोबरे
देऊन त्यांस ते स्वेंचरांप्रमाणें खावयास अगत्य

पृथ्वीराज.

स्थानेश्वरची
पहिली लढाई इ.
स. ११९१

पाडून गिझनचिया रस्त्यांतून विंड काढीत त्यांस नेले. परंतु पुनरपि त्यांजवर मेहरबानी करून त्यानें त्यांजला पराक्रम दाखविण्याची संधि इ. स. ११९३ या वर्षी आणिली. या वर्षी महमद घोरीनें पुन्हां स्थानेश्वरावर स्वारी केली आणि पृथ्वी राजाचा पराभव केला व तो या लढाईत मारला गेला. या योगानें त्यास दिल्ली आणि अजमीर हे प्रांत मिळाले.

त्याच्या स्वा-
च्या.

त्याचा मृत्यु
इ. स. १२०६

त्यानें हिंदुस्थानांतील दिल्ली आणि अजमीर हे प्रांत इ. स. ११९५ वांत जिंकिले आणि हिंदुस्थानावर ९ स्वाच्या करून पुष्कळ संपत्ति मिळविली. हा परत स्वदेशास जात असतां वा-
टेंत इ. स. १२०६ या वर्षी मारिला गेला.

या वेळेपर्यंत मुसलमान लोकांचें ह्या देशांत स्थायिक राज्य स्थापिलेलें नव्हतें. ते स्वाच्या करून पुष्कळ लूट मात्र घेऊन स्वदेशास जात असत.

भाग ८ वा.

गुलाम वंशाचे राजे.

इ. स. १२०६-१२८८.

कुतुबुद्दीन इ. स. १२०६-१०.

हिंदुस्थानांत राहून राज्य करणाऱ्या मुसलमान राजांमध्ये कुतुबुद्दीन हा पहिला होय.

महमद घोरी यास पुत्रसंतान नव्हतें. कुतुबुद्दीन हा महमद घोरीच्या गुलामांपैकीं एक गुलाम होता. तो आपल्या शौर्यानें आणि बुद्धिबळानें

कुतुबुद्दीनाची
उत्पत्ति.

मोठ्या योग्यतेस आला. महमद मेल्यानंतर कुतुबुद्दीन व तसेच त्याचे गुलामांपैकीं दुसरे दोन गुलाम स्वतंत्र झाले. आणि निरनिराळ्या ठिकाणीं अमेल करूं लागले. कुतुबुद्दीन यानें दिल्लीचें राज्य बळकाविलें (इ. स. १२०६). तो १२१० त मरण पावला. कुतुबुद्दीन यास व त्याचे वंशांतील त्याच्या पाठीमागून राज्य करणारांस गुलाम राजे असें ह्मणतात.	महमदघोरी याचे गुलाम स्वतंत्र होतात.
त्याच्या पाठीमागून त्याचा मुलगा आराम यानें एक वर्षपर्यंत राज्य केलें. हा दुर्बळ असल्यामुळें त्याला त्याचा मेहुणा अलतमश यानें पदच्युत करून गादी बळकाविली.	त्याचा मृत्यु इ.स. १२१०.
अलतमश यानें २५ वर्षे राज्य केलें. तो इ. स. १२३६ सांत मरण पावला. त्याचे मागून त्याचा मुलगा रुनकुद्दीन हा त्याचे गादीवर बसला; परंतु सात महिन्यांतच त्याला त्याची बहीण रजिआबेगम हिनें पदच्युत केलें.	आराम इ.स. १२१०-११.
रजिआबेगम ही सुंदर व हुशार होती; परंतु दुर्व्यसनी असे; ही १२३९ सांत मरण पावली. नंतर तिचा भाऊ बहिराम हा राज्य करूं लागला.	अलतमश इ. स. १२११-३६.
त्याच्या मागून रुनकुद्दीन याचा मुलगा मसाऊद गादीवर बसला. तो दुष्ट आणि व्यसनी होता. त्यानें चार वर्षे राज्य केलें.	रुनकुद्दीन.
त्यानंतर अलतमश याचा नातू नासरुद्दीन महमद हा राज्य करूं लागला. हा शांत स्वभावाचा असून अभ्यासी असे. यानें सर्व रा-	रजिआबेगम इ.स. १२३६-३९.
	बहिराम इ.स. १२३९-४१.
	मसाऊद इ.स. १२४१-४६.
	नासरुद्दीन महमद इ.स. १२४६-६६.

ज्याचा कारभार ग्यासुद्दीन बलबन् याजकडे सोंपवून आपण दरवेशाप्रमाणें राहत असे. तो आपला उदरनिर्वाह पुस्तकें लिहून त्यांजवर करी. तो इ. स. १२६६ त मरण पावला.

बलबन् इ. स.
१२६६-८९.

बलबन् याचे हातीं पुष्कळ दिवस राज्यकारभार असल्यामुळें तो फार प्रबळ झाला आणि त्यानें राज्य बळकाविलें. त्याच्या पाठीमागून कैकोबाद हा गादीवर बसला. हा गुलाम घराण्यांतील शेवटचा राजा होता. त्याचा खून लहानपणीं झाला.

कैकोबाद इ.
स. १२८६-८८.

मोंगल लोकांच्या स्वाऱ्या.

या राजांच्या कारकीर्दीत तार्तरी किंवा मोंगल या लोकांनीं प्रथमतः हिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्या लोकांचा मुख्य सरदार झेंगिसखान हा होता. या लोकांस जें जें मिळालें तें तें त्यांनीं लुटिलें व त्याचा नाश केला आणि नंतर इराण देशास परत गेले.

भाग ९ वा.

खिलजी घराण्यांतील राजे.

इ. स. १२८८-१३२१.

कैकोबाद हा मारला गेल्यानंतर अफगाण लोकांनीं जलालुद्दीन यास इ. स. १२८८ त गादीवर बसविलें. हा तार्तरी देशांत जन्मलेला होता. हा राजा राज्य करीत असतां मोंगल-लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या आणि ते दिल्लीपर्यंत आले. परंतु त्यांस या बादशाहानें मोठ्या शौर्यानें मागे हटविलें.

जलालुद्दीन इ.
स. १२८८-९५.

नंतर यानें तैलंगण, कर्नाटक आणि मलबार हे नवीन देश जिंकिले. जलालुद्दीन यास त्याचा पुतण्या अल्लाउद्दीन यानें १२९५ त ठार मारिलें आणि आपण गादी बळकाविली.

यानें फार वाईट कृत्यें करून राज्य बळकाविलें. या गोष्टीचा लोकांस विसर पडण्याकारितां त्यानें चांगल्या रीतीनें राज्यकारभार चालविला. यानें गुजराथ प्रांत जिंकिला.

त्याच्यामागून त्याचा मुलगा मुबारिक हा राज्य करूं लागला. तो इ. स. १३२० त मरण पावला. हा खिलजी घराण्यांतील शेवटचा राजा होता.

भाग १० वा.

तघलख घराण्यांतील राजे.

इ. स. १३२०—१४१२.

खिलजी घराण्यांतील सर्व राजांचा वध झाल्यानंतर पंजाबचा सुभेदार ग्यासुद्दीन तघलख हा इ. स. १३२१ सांत राजा झाला; परंतु चार वर्षांनंतर त्याच्या अंगावर डेरा पडून तो मरण पावला.

त्याचा मुलगा महमद तघलख हा त्याचे पाठमागून गादीवर बसला. याच्या लहरी स्वभावाची आणि वेडेपणाच्या कृत्यांची प्रसिद्धि आहे. त्यानें प्रथमतः आपली राजधानी बदलण्याविषयीं प्रयत्न केला. त्याचा मनोदय दि-

राज्याचा विस्तार.

त्याचा मृत्यु इ.स. १२९५.

अल्लाउद्दीन खिलजी इ.स. १२९५ १३१५.

मुबारिक खिलजी १३१६—२०.

ग्यासुद्दीन तघलख इ.स. १३२०—२५.

त्याचा अकालिक मृत्यु.

महमद तघलख इ.स. १३२५—५१

त्याचा राजधानी बदलण्याचा व्यर्थ प्रयत्न.

लीशहर सोडून दक्षिण हिंदुस्थानांत दौलताबाद येथें आपली राजधानी करावी असा होता. या-
करितां त्यानें दिल्लींतील सर्व लोकांस दिल्ली सो-
डून आपणाबरोबर दक्षिण हिंदुस्थानांत येण्यावि-
षयीं हुकूम केला. परंतु हा त्याचा बेत सि-
द्धीस गेला नाहीं.

चीन देशावर
स्वारीचा बेत व
सैन्याचा विना-
कारण नाश.

नंतर चीन देशावर स्वारी करावी असें त्या-
च्या मनांत आलें. या कारणास्तव त्यानें हिमा-
लय पर्वताच्या मार्गानें एक लक्ष सैन्य पाठविलें.
यां मूर्खपणाच्या कृत्यांतही त्याला यश आलें
नाहीं. सर्व सैन्याचा हिमालय पर्वतांतून जात
असतां बर्फांत नाश झाला.

त्याचा स्वभाव
व त्यामुलें प्रजेस
त्रास.

ह्या बादशाहानें क्रूरपणाची शिकस्तच करून
सोडिली. लोकांचा जीव घेणें ह्यांत त्यास
कांहींच वाटत नव्हतें, उलटा आनंद होई. आ-
पल्या कर्मणुकीकरितां तो आपल्या प्रजेची शि-
कार करीत असे; व त्यांनां ठार मारीत असे.
त्याच्या जुलुमास त्रासून कोणी बंड केलें असतां
सर्व प्रदेशास सैन्याचा वेढा घालून आंतील संपू-
र्ण शेतकऱ्यांस ठार मारावें असा तो हुकूम करी.

त्याचें एक वि-
लक्षण कृत्य.

एके दिवशीं त्याचा दांत पडला असतां त्या-
नें तो मोठ्या समारंभानें पुरला आणि त्याजवर
भव्य व सुशोभित थडगें बांधिलें.

फिरोजशाहा
इ. स. १३५१-८८

महमद तवलखाच्या पाठीमागून त्याचा पु-
तण्या फिरोजशाहा गादीवर बसला. पूर्वी जे मुस-
लमानी धर्माचे राजे होऊन गेले त्या सर्वांपेक्षां
हा फार चांगला होता असें ह्मणतात. यानें

आपल्या प्रजेच्या हिताकरितां पुष्कळ सुधारणा केल्या. यानें आपल्या राज्यांत दवाखाने, पूल व तळीं बांधिलीं. यानें यमुना नदीचा कालवा बांधिला. हिंदुस्थानांत हा पहिलाच कालवा होता. हल्लीं इंग्लिश लोकांनीं त्याची दुरुस्ती करून तो कालवा चालू केला आहे. हा बादशाहा इ. स. १३८८ त मरण पावला. त्यावेळेस त्याचें वय ९० वर्षांचें होतें. त्याणें ३७ वर्षे राज्य केलें.

हा राजा मेल्यानंतर त्याच्या वंशजांनीं फक्त दहा वर्षेच राज्य केलें. त्यांच्या कारकीर्दीत जिकडे तिकडे घोटाळा होता. अशा वेळीं तैमूरलंग यानें इ. स. १३९८ त हिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्यावेळीं फिरोजशाहाचा नातू राज्य करीत होता. हा नांवाचा मात्र राजा होता, ह्मणून तैमूरलंग यास हिंदुस्थान जिंकण्यास फारसे श्रम पडले नाहींत.

तैमूरलंग हा क्रूर व रानटी स्वभावाचा सरदार होता. त्यानें मध्य व पश्चिम एशिया जिंकून नंतर हिंदुस्थानावर स्वारी केली. आणि दिल्ली शहर काबीज करून व लुटून आपणास बादशाहा असें ह्मणाविलें. यानंतर तो पुष्कळ संपत्ति घेऊन आपले देशास परत गेला.

हा बादशाहा इतका क्रूर होता कीं, तो जेव्हां दिल्लीवर गेला तेव्हां वाटेनें त्यानें फार अघोर कृत्ये केलीं. मार्गावरील सर्व गावे जाळून टाकिलीं. याजविषयीं असें सांगतात कीं, त्याजवळ बंदि-

त्याचा स्वभाव व त्याची लोकोपयोगाची कृत्ये.

त्याचा मृत्यु इ. स. १३८८.

तघलख राज्याचा शेवट.

तैमूरलंग याची स्वारी इ. स. १३९८.

तैमूरलंग (एक तुर्क सरदार.)

त्याचीं अघोर कृत्ये.

वान केलेले लोक फार जमून त्याच्या स्वारीस
भडथळा होऊं लागल्यामुळे त्यांचें काय करावें
हें त्यास सुचेना. नंतर त्यानें निर्दयपणें असा
हुकूम केला कीं, जे पंधरा वर्षांखालीं अस-
तील ते राखून बाकीच्यांस मारून टाकावें. या-
प्रमाणें त्यानें एक लक्ष लोक मारविले. हा बाद-
शाहा ज्या ज्या मुलखांतून गेला त्या त्या मुल-
खांतील सर्व देश अगदीं उद्धस्त झाले.

भाग ११ वा.

सय्यद घराण्यांतील राजे.

यानंतर सय्यद घराण्यांतील चार राजांनीं
राज्य केलें. ते नांवाचे मात्र राजे होते, कारण
त्यांचा अधिकार दिल्ली शहराचे बाहेर अगदीं
नव्हता. त्यांचीं नांवें:—

- १ सय्यद खिजरखान-१४१४-२१.
- २ सय्यद मुबारिक -१४२१-३५.
- ३ सय्यद महमद -१४३५-४४.
- ४ सय्यद अल्लाउद्दीन-१४४४-५०.

भाग १२ वा.

लोदी घराण्याचे राजे. १४५०-१५२६.

अशा प्रकारें उद्धस्त व निराश्रित झालेल्या
देशाचें आधिपत्य लोदी या नांवाच्या घराण्यांतील
राजांच्या हातीं आलें. या घराण्याचे तीन राजे
होऊन गेले. त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें:—

१ बहिलोलखान लोदी. १४५०-१४८८.

२ शिकंदर लोदी. १४८८-१५१८.

३ इब्राहिम लोदी. १५१८-१५२६.

यांच्या कारकीर्दीत जिकडे तिकडे दंगा व झोपिंगबादशाही चालली होती. त्यांनी सुमारे ८० वर्षेपर्यंत क्रूरतेने व जुलुमाने राज्य केले.

ह्या वंशातील इब्राहिम लोदी या नांवाचा बादशाहा राज्य करीत असतां पंजाबचा सुभेदार दौलतखान लोदी याने बाबरास मदतीविषयी विनंति केली. ती त्याने मोठ्या आनंदाने मान्य केली. बाबर तैमूरलंग याच्या वंशातील सहावा पुरुष होता.

बाबर व इब्राहिम लोदी यांची दिल्लीजवळ पानिपत येथे लढाई झाली. या लढाईत बाबरास जय मिळाला व इब्राहिम लोदी मेलाला. यायोगेकरून दिल्लीची गादी बाबरास मिळाली. मोंगल असे ज्या राजांस ह्मणतात त्या घराण्यांतील बाबर हा पहिला बादशाहा होय.

त्यांची कारकीर्द.

बाबर इ. स. १५२४.

पानिपत (दिल्लीच्या वायव्येस सुमारे ५० मैलांवर) येथील लढाई सन १५२६.

भाग १३ वा.

मोंगल घराण्यांतील राजे.

१५२६-१८५७.

बाबराने पांच वर्षे राज्य केले. त्याची बहुतेक कारकीर्द बंडखोर लोकांस आपल्या अमलाखाली आणण्यांतच गेली. मुसलमान लोक फार सुलभ रीतीने त्याच्या अमलाखाली आले;

बाबर मोंगल घराण्यांतिल पहिला बादशाहा.

परंतु रजपूत लोकांस जिकण्यास त्याला फार प्र-
यास पडले.

रजपूत लोक.

रजपूत लोक फार शूर असत. ते बहुतकरून
उत्तर हिंदुस्थानचे वायव्य दिशेस राहत अस-
त. त्यांस दुसऱ्यांच्या अमलाखाली राहणें आव-

त्यांचा स्वभा-
व व वर्तनक्रम.

डत नसे. रजपूत लोक अद्यापिही उत्तर हिंदुस्था-
नांत आहेत व ते शूरही आहेत. हे लोक इतर
हिंदु लोकांसारखे नव्हते. त्यांच्या रीतिभावि
फार निराळ्या होत्या. त्यांचा युद्धवैरे करण्या-
चा क्रम इतरांसारखा नव्हता. त्यांस अब्रूचा
मोठा अभिमान होता व त्यांस अपकीर्तीचें फार
भय वाटत असे. अनेक प्रसंगीं त्यांच्या अशा
गोष्टी घडून आल्या आहेत कीं, एखादे वेळेस
लढाईत त्यांचा पराभव होऊन अब्रू गेली असतां
ते ज्या किल्ल्यांत असत त्यास आग लावून
आपल्या बायकापोरांस ठार मारून मोठ्या आ-
वेशानें हातावर शिरकमळ घेऊन शत्रूंवर चालून
जावें आणि तसेंच शत्रूंशीं युद्ध करून सर्वांनीं
प्राण द्यावे.

त्यांचें एक उ-
दाहरण.

शिक्री (आ-
ध्या जवळ.)

चंदेरी (माळवा)
येथील किल्यास
वेढा. १५२८

बाबराचा मृ-
त्यु १५३०.

अशा प्रकारचें उदाहरण, बाबर व मेवाडचा
राजा संग यांमध्ये जी शिक्री येथें इ. स.
१५२७ सांत लढाई झाली तींत रजपुतांचा
पराभव झाल्यावर बाबरानें चंदेरी येथील
किल्यास वेढा दिला तेथें घडून आलें. या ठि-
काणीं रजपूत लोक किल्ल्यांत मार्गे एकही मनु-
ष्य न उरे अशा निकरानें लढले.

बाबर इ. स. १५३० सांत मरण पावला.

त्याच्या मरणाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात, ती अशी की, हुमायून ह्मणून त्याचा आवडता मुलगा होता, तो आजारी पडला असतां त्याला दौर्वायु करावें ह्मणून बाबरानें त्याचें मरण कांहीं कृत्यें करून ईश्वरास प्रार्थून आपणावर आणिलें. बाबरानें आपल्या पुत्राबद्दल आपण मरावें ह्मणून जीं कृत्यें केलीं त्यांच्यायोगानें मनांत धास्ती पडून त्यास विकृति होऊन तो मरण पावला असावा.

बाबर हा स्वभावानें मोठा आनंदी होता. त्यास माणसाचा कंटाळा नव्हता. तो सर्वांशीं मिळून असे. असा जरी तो होता तरी तो सामान्य पुरुष नव्हता. असे पुरुष जगांत फारच विरळा उत्पन्न होतात. बाबर मोठा तरवारबहादूर, तसाच लिहिण्याच्या कामांत फार कुशळ होता. त्यानें स्वकीय चरित्राच्या कांहीं गोष्टी लिहिल्या आहेत त्या वाचल्या असतां सर्व मनुष्यांस मौज वाटण्यासारख्या आहेत. त्यानें आपल्या दोषांचेही त्यांत वर्णन केले आहे. दुसरे असे त्या गोष्टींवरून दिसून येतें की, त्यास सत्याची प्रीति फार असे व तो तसाच सदसद्विचारवान् व रसिक होता. यावरून सर्व लोक सर्वदां त्यास चाहतात.

बाबरानंतर त्याचा मुलगा हुमायून हा दिल्लीचा बादशाहा झाला आणि त्याचा धाकटा भाऊ कामेरान यास काबूल, कंदाहार आणि पंजाबचा कांहीं भाग मिळाला.

बाबराचा स्वभाव व गुण.

त्याचा मुलगा हुमायून १५३० सांत गादीवर बसतो.

हुमायून
१५४० सात पद-
च्युत होतो.

शीरशाहा.

त्याची कारकीर्द
व मृत्यु १५४५.

कलिंगर.
(बुंदेलखंडांत.)

पदच्युत झालेला हुमायून परत येतो व आपले राज्य घेतो.

त्याचा मृत्यु.
अकबर गादीवर बसतो. १५५६

त्याचा जन्म.

शीरशाहा या नावाच्या मनुष्याने हुमायूनास १० वर्षेपर्यंत राज्य केल्यावर पदच्युत केले.

शीरशाहा हा एक पठाण जातीचा सरदार होता. हा आपल्या शौर्याने व चातुर्याने बंगाल प्रांतांत मोठ्या योग्यतेस आला. याने फार चातुर्याने व हुशारीने पांच वर्षे राज्य केले.

त्याच्या कारकीर्दीत लोकांना फार सौख्य झाले. त्याने वसूल घेण्याच्या बाबदीत, न्यायखात्यांत आणि लोकोपयोगी कृत्यांत फार सुधारणा केल्या. तो कलिंगर या नावाच्या एका रजपूत लोकांच्या शहरास वेढा घालून ते घेण्याच्या कामांत गुंतला असतां मरण पावला (१५४५). त्याचे अकालिक मरण सर्वांस दुःखदायक झाले.

हुमायून याला शीरशाहाने पदच्युत केल्यावर तो इराणांत पळून गेला. तेथून तो शीरशाहा मेल्यानंतर दहा वर्षांनीं परत आला आणि पुष्कळ श्रम करून व संकटे भोगून त्याने पुनः शीरशाहाच्या वंशजांपासून आपले राज्य घेतले (१५५५). परंतु तो एक वर्षानंतर मरण पावला (१५५६).

याच्या नंतर त्याचा मुलगा अकबर हा राज्य करूं लागला (१५५६). हुमायूनास शीरशाहाने गादीवरून हाकून दिल्यावर तो इराणांत पळून जात असतां, व मोठ्या संकटांत व विपत्तींत असतां त्याचा पुत्र अकबर हा अमरकोट येथे जन्मला. हा राज्य करूं लागला तेव्हां फक्त तेरा वर्षांचा होता. यामुळे तो कांहीं वर्षेपर्यंत बहिरामखान ह्याने

एक सरदार होता, त्याच्या तंत्राने चालत असे. याने पुष्कळ वर्षेपर्यंत फार उत्तम रीतीने राज्य केले. पूर्वी गेलेले प्रांत याच्या कारकीर्दीत पुनः परत मिळाले व कांहीं नवीन प्रांतही त्याने काबीज केले. ते येणेप्रमाणे:—

१५७३ गुजराथ प्रांतांतील दंगावोपा नाहीसा झाला.

१५८६ काश्मीरचे राज्य प्रथमतःच काबीज केले.

१५९२ सिंधप्रांत परत मिळविला.

१५९२ ओडिसा जिकल्यामुळे सर्व बंगाल प्रांत हस्तगत झाला.

१५९४ कंदाहार प्रांत परत मिळविला.

१५९९ अहमदनगर घेतले.

१६०१ खानदेश घेतला.

याप्रकारे बहुतकरून नर्मदा नदीपर्यंत सर्व प्रवेश त्याच्या अमलाखाली आला. यानंतर दक्षिण जिकण्याचा त्याचा उद्देश होता; परंतु तो दक्षिणेत असतां त्याचा कृतघ्न मुलगा सेलीम ज्याला अजमीर येथे सुभेदार नेमिले होते त्याने बंड केल्यामुळे त्याला तो बेत सोडून परत यावे लागले. यानंतर लवकरच आपल्या मुलांच्या वाईट वर्तणुकीमुळे तो दुःखी अंतःकरणाने मेलाला (१६०५).

त्याचा मुलगा सेलीम बंड करितो.

अकबराचा मृत्यु (१६०५).

आजपावेतो ज्या मुसलमान बादशाहांनी हिंदु-स्थानांत राज्य केले, त्या सर्वांपेक्षां अकबर चांगला होता. त्याच्या अंगी उत्साह व चपलता

त्याची कारकीर्द.

त्याची न्या-
यी वर्तणूक.

हे गुण दिसून येतात. शीरशाहानें जी वसूल-घे-
ण्याची पद्धत सुरू केली होती, तींत अकबरानें
सुधारणा केली. त्यानें निःपक्षपातानें हिंदु लोकांस
वागवून त्यांस मोठमोठीं कामें सांगितलीं. अयोग्य
कर माफ केले; न्यायखात्यांत चांगला बंदोबस्त
केला; सती जाण्याची चाल मोडून टाकण्यावि-
षयीं प्रयत्न केला; सारांश आपली प्रजा सुखी
करण्याविषयीं त्याच्यानें जितका प्रयत्न करवला
तितका त्यानें केला.

सेलीम गादी-
वर बसतो व 'ज-
हांगीर' असा कि-
ताब घेतो. १६०५

अकबर बादशाहाच्या पाठीमागून त्याचा
मुलगा सेलीम गादीवर बसला. यानें " जहांगीर"
ह्मणजे जगाचा जिंकणारा अशी पदवी धारण
केली. परंतु ही पदवी धारण करण्यासारखें त्यानें
एकही महत् कृत्य केलें नाहीं. तो सुस्त व आ-
ळशी होता. हा बादशाहा राज्य करीत असतां
खालीं लिहिल्याप्रमाणें एक चमत्कारिक गोष्ट
घडून आली.

नूरजहान.

जहांगीर यानें नूरजहान ह्मणून एक सुंदर व
बुद्धिवान् स्त्री होती तिच्याशीं लग्न केलें. अकबर
जिवंत असतां सेलीम याची ह्या स्त्रीवर प्रीति
बसून त्याच्या मनांत तिच्याशीं लग्न करावें असें
आलें होतें; परंतु अकबरास ही गोष्ट मान्य
न झाल्यामुळें ती स्त्री एका मोठ्या पदवीच्या
गृहस्थास दिली होती. तथापि जेव्हां सेलीम
राज्य करूं लागला, तेव्हां त्यानें आपला मनोरथ
सिद्धीस नेण्याचा निश्चय केला. त्यानें असें केलें
कीं, नूरजहान हिच्या नवऱ्यास ठार मारवून

तिला जनानखान्यांत आणून ठेविलें. परंतु मग त्याची प्रीति तिजवरून उडाली. ती तशीच तेथें होती. तो तिजकडे अगदीं लक्ष देत नसे. तथापि पुढें असें झालें कीं, नूरजहान हिने पुनः बादशाहाची प्रीति संपादिली. नंतर बादशाहानें तिशीं लग्न लाविलें, आणि तीस पट्टराणी करून ठेविलें. . नंतर तो मरेपर्यंत बहुतकरून तिच्याच बोलण्याप्रमाणें चालत होता.

जहांगीर ति-
ला आपली पट्टरा-
णी करितो.

जहांगीर याच्या मुलांपैकीं शहाजहान फार बेफाम होता. त्यानें राज्यांत बंडावा केला. तसेंच त्याच्या सरदारांपैकीं मोहबतखान यानेही त्याजविरुद्ध बंड करून त्याला कैद केलें. तो कैदेतून मुक्त झाला; परंतु थोड्याच दिवसांनीं मरण पावला (१६२७).

त्याचीं संकटें.

त्याचा मृत्यु
१६२७.

त्याचा बंडखोर मुलगा शहाजहान हा त्याच्या मागून बादशाहा झाला. त्यानें काबूल व दक्षिण येथें लढाया इ. स. १६२७ सांत चालविल्या आणि त्यांत त्यास जयही मिळाला. ह्या बादशाहाच्या हातून एक ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट घडून आली ती अशी:-

शहाजहान गा-
दीवर बसतो
१६२७.

ही वेळपर्यंत दिल्लीचे तत्कावर जे बादशाह बसले त्यांची अशी चाल होती कीं, ते आपल्या घराण्यांतील पुरुषांस राज्यांतील मोठमोठे अधिकार देत नसत. ही चाल शहाजहान याने मोडली. त्यानें आपल्या मुलांस चांगले रीतीने वागवून त्यांस मोठमोठ्या अधिकारांचीं कामें सांगितलीं. यास दारा, सुजा, औरंगजेब आणि

आपल्या मुला-
स मोठमोठीं कामें
देतो.

त्याचे मुलगे.

दारा, सुजा,
औरंगजेब, आणि
मुराद.

मुराद असे चार मुलगे होते. या चौवांचेही स्वभाव निरनिराळ्या तऱ्हेचे होते. दारा हा मोठा रागीट असे; सुजा हा विषयी होता; औरंगजेब कपटी, दक्ष, व धूर्त असा होता; मुराद अगदीं मूर्ख व स्वच्छंदी होता.

औरंगजेब (प
हिला अलमगीर)
गादी बळकावितो
१६६६.

कपटानें व बळाच्या जोरावर औरंगजेबानें आपल्या सर्व भावांस आपल्या कबज्यांत आणिलें. नंतर सर्वास मारून आणि आपल्या बापास पदच्युत करून आपण इ. स. १६६६ यावर्षी बादशाहा झाला.

त्याचें राज्य
व वसूल.

हा बादशाहा पराक्रमी परंतु अविवेकी होता. याच्या कारकिर्दींत मोगल राज्य वैभव व अधिकार यांच्या शिखरांस पोचलें. त्यानें सिंधु नदीपासून केप कामोरीनपर्यंत आपला अंमल बसविला. त्याच्या राज्याचा वसूल वत्तीस कोटी रुपयांचा होता.

मराठ्यांची उ-
त्पत्ति व मूलस्थान.

यावेळेच्या सुमारास मराठे लोक उदयास आले. त्यांनीं औरंगजेबास जसा त्रास दिला तसा दुसऱ्या कोणत्याही लोकांनीं दिला नाहीं. हे लोक सत्त्वाद्रि व विंध्याद्रि पर्वतांतलि राहणारे होते. यांचा पुढारी व मराठ्याचें राज्य स्थापनकर्ता

शिवाजीचा ज-
न्म १६२७.

शिवाजी हा होता. हा पुणें प्रातांत जुन्नराजवळील शिवनेरी किल्ल्यांत जन्मला. त्याचें उपनांव भोसले होतें. तो उदेपूरच्या राण्याचा वंशज होता. रजपूत लोकांशीं आपला संबंध आहे, या गोष्टीचा तो फार अभिमान बाळगीत असे.

शिवाजी राजा-
चा उत्कर्ष.

त्यानें आपली सत्ता प्रथमतः लहान लहान चोऱ्या करून वाढविली. शेवटीं तो इतका प्रबळ झाला

कों, सर्व डोंगरी किले आणि पुष्कळ मुखूख त्याच्या ताठ्यांत आला. पुण्याजवळ सिंहगड येथे मोंगल लोकांनी त्यास वेढिले. यामुळे त्यास अर्धे डोंगरी किले मोंगलांस द्यावे लागले. पुढे तो लौकरच मोंगल लोकांच्या अधिकारापासून स्वतंत्र झाला. त्याने विजापूर आणि गोवळकोंडे येथील राजांस चौथाई देण्याचे अगत्य पाडिले. चौथाई ह्मणजे कोणत्याही देशाच्या वसुलाचा चौथा भाग. ही बाब सर्व जिकिलेल्या राजांपासून मराठे लोक घेत असत. इ. स. १६७४ त त्याला मोठ्या थाटमाटाने रायगड येथे राज्याभिषेक झाला. तो इ. स. १६८० त मरण पावला. त्याला त्याच्या बायकोने विष देऊन मारला असे कोणी ह्मणतात. कोणी तो गुडघी होऊन मरण पावला असेही ह्मणतात. मरणकाळी त्याचे वय ५३ वर्षाचे होते.

रजपूत लोकांचेही औरंगजेबाशी वैर होते. ह्याचे कारण तो त्यांना पूर्वीच्या बादशाहांप्रमाणे ममताळूपणे व वजनदारीने वागवीत नसे. औरंगजेब हा फार धर्मवेडा होता. आपला धर्म त्यांनी स्वीकारावा, ह्मणून तो त्यांजवर जुलूम करू लागला. तो जिवंत असे तोंपर्यंत त्याच्याने त्यांना आपल्या अमलाखाली आणवले नाही. त्याच्यामागून झालेल्या बादशाहांस लढाईच्या प्रसंगी व संकटसमयी त्यांनी पूर्वीप्रमाणे मदत केली नाही. यामुळे त्याच्यामागून त्याचे राज्य लवकरच लयास गेले.

चौथाई.

त्याचा राज्याभिषेक इ. स. १६७४.

त्याचा मृत्यु इ. स. १६८०.

औरंगजेबाचा धर्माबद्दल जुलूम.

औरंगजेबाचे
राज्याची वृद्धि.

शिवाजीचा मु-
लगा संभाजी या-
चा मृत्यु इ. स.
१६८९.

औरंगजेबाचा
मृत्यु इ.स. १७०७

या वेळची रा-
ज्यव्यवस्था.

राज्याचे विभाग.

पोट विभाग
आणि त्यांवरचे
अमलदार.

या वेळेस दक्षिणेंत गोवळकोंडें, विजापूर, आणि अहमदनगर हीं तीन राज्यें होतीं. तीं औरंगजेबानें बुडवून टाकिलीं. त्यानें विजापूर, गोवळकोंडें आणि अहमदनगर येथील बळकट डोंगरी किल्ले घेतले. शिवाजीचा मुलगा संभाजी यास धरून तुळजापूर येथें ठार मारिलें. या प्रकारें त्यास दक्षिणेंत जिकडे तिकडे जय मिळत गेला; तथापि मराठे लोकांना त्याच्यानें कधीं जिकवलें नाहीं. शेवटीं कांहीं कारणानें त्यास अहमदनगरास जावें लागलें. तेथें तो इ० स० १७०७ त मरण पावला. त्यावेळीं त्याचें वय ८९ वर्षांचें होतें. त्यानें ५० वर्षे राज्य केलें.

या वेळच्या सुमारास राज्यकारभार पुढें लिहिलेल्या रीतीनें चालत असे. मोंगल बादशाहा हे सर्वांत मुख्य, ते बहुतकरून दिल्ली येथें राहत असत. त्यांच्या हाताखालीं मदतीस दिवाणी व मुलकी कामगार असत आणि संपूर्ण सैन्याचा अधिकारही त्यांच्याच हातीं असे.

या अफाट राज्याचे हिंदुस्थान, दक्षिण आणि दक्षिण हिंदुस्थान असे तीन मोठे विभाग केले होते. ह्या प्रत्येक विभागावर एकेक सुभेदार असे. याचाही अधिकार बहुतेक गोष्टींत बादशाहाप्रमाणेंच असे.

या विभागाचे आणखी लहान लहान पोट विभाग केले होते. त्यांजवर नबाब अधिकार चालवीत. प्रत्येक सुभेदार व नबाब यांच्या हाताखालीं दिवाणी व मुलकी कामदार असत.

सुभेदार व नबाब यांस तरवार धारण करण्याचा अधिकार असे. या सामगारांच्या अधिकाराखालीं जे प्रांत नसत व जे लोक मुसलमानी धर्म स्वीकारण्यास राजी नसत, त्यांना मोंगल बादशाहांस चौथाई द्यावी लागत असे. जोंप-यंत हा कर नियमानें त्यांजकडून पोंचत असे तोंपयंत त्यांना त्यांजपासून कांहीं उपद्रव होत नसे आणि ते त्यांना आपआपल्या वाडवडिलांच्या रीतीप्रमाणें राज्यकारभार चालवूं देत असत. परंतु या निरनिराळ्या ठिकाणीं नेमिलेल्या अधिकार्यांवर जसा दाब असावा तसा नसल्यामुळें राज्यांत जिकडे तिकडे अव्यवस्था झाली. औरंगजेबाचे वेळीं राष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत अधिकार चालविण्याकरितां जे अधिकारी नेमिले होते, ते दिल्ली येथील बादशाहांपेक्षां प्रबळ झाले. अशा प्रकारची ज्या राज्याची स्थिति असते, तें राज्य फार दिवस एकसारखें सुरळीतपणें चालण्याचा संभव तर नाहीच; परंतु घडोघडी मोडण्याचें भय असतें. औरंगजेबाचे मरणानंतर जे दुर्बळ बादशाहा गादीवर बसले त्यांच्या अंगीं गादी संरक्षण करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. राज्यामध्ये आपआपसांत एकसारख्या लढाया होऊं लागल्या, त्यांत एका पाठीमागून एक असे प्रांत मोंगल राज्यापासून निराळे होऊं लागले. यामुळें औरंगजेबाचे मागून जे बादशाहा गादीवर बसले, ते नांवाचे मात्र बादशाहा होते.

या राज्याचा मोड.

राज्यस्थिति.

नादिरशाहा या-
चें मूलस्थान व
त्याचें आगमन इ.
स. १७३८.

अशा प्रसंगीं इराणचा बादशाहा नादिरशाहा याने औरंगजेबाचे वंशजांपैकीं महमदशाहा बादशाहा राज्य करीत असतां हिंदुस्थानावर सुमारे इ० स० १७३८ सांत स्वारी केली. ही गोष्ट मोंगल राज्याच्या अपकर्षास विशेष कारणीभूत झाली. नादिरशाहा हा प्रथमतः एक लुटारू सरदार होता. त्यानें इराणची गादी बळकावली. आणि मग तैमूरलंगाप्रमाणें मोंगल राज्यावर हल्ला केला.

त्याची स्वारी
व तिचा परिणाम.

त्यानें दिल्ली शहर आपल्या हस्तगत करून घेतलें. व अजमासें तीन हजार लोकांचीं डोकीं उडविलीं. शहर लुटून आणि पुष्कळ संपत्ति घेऊन तो इराण देशास परत गेला.

मोंगल राज्या
पासून झालेलीं
स्वतंत्र राज्ये.

ह्या स्वारीनंतर खालीं लिहिलेल्या ठिकाणीं मोंगल राज्यापासून स्वतंत्र राज्ये उत्पन्न झालीं. दक्षिणेंत निजामानें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. पंजाब प्रांत शीख लोकांनीं घेतला.

मराठ्यांचें राज्य पेशव्यांच्या अमलाखालीं पूर्वीप्रमाणेंच चाललें होतें.

बंगाल आणि अयोध्या येथील नबाबही स्वतंत्रपणें अधिकार चालवूं लागले.

औरंगजेबाचे मरणानंतर दिल्लीचे गादीवर जे बादशाहा बसले ते येणें प्रमाणें. हे बादशाहा केवळ नांवाचें मात्र होते, असें वर सारलेंच आहे.

पहिला शहाअल्लम-१७०७-१७१२ यानें शाहुराजास मोठे अधिकार दिले.

जहांदरशाहा-१७१२-१७१३ याचे राज्यांत

याचा व झुलफिखारखानाचा खून.

फर्रुकशीर-१७१३-१७१९ या बादशाहा-
चा खून झाला.

रफीउदरजाद. { १७१९-१७१९ } सय्यदाचे
रफीउदौला. { फेब्रुआरी-मे } तंत्राने चा-

लणारे, यांस विषप्रयोग करून तीन
चार महिन्यांत मारिले.

महमदशाह-१७१९-१७४८ नादिरशाहाची
स्वारी १७३८. राज्याचा मोड.

अहमदशाहा-१७४८-१७५४ याचे डोळे
काढिले व यास लवकरच गादीवरून
हाकून दिले.

दुसरा अलमगीर-१७५४-१७५९ क्हासीची
लढाई. या राजाचा खून.

दुसरा . शहाअल्लम-१७५९-१८०६ लार्डे
लेक याने मदत देऊन यास मराठ्यांचे
बंदीतून मुक्त केले.

दुसरा अकबर-१८०६-१८३७ हा राजा
केवळ पेंशनदार होता.

महमदबहादर-१८३७-१८५७ हा राजा
१८५७ सालचे बंडांत सामील असल्या-
मुळे इंग्लिशांनी त्याला पदच्युत करून
ब्रह्मदेशांत रंगून येथे कैद करून ठेविले.
त्याचे दोन मुलांस क्यापटन हाडसन या
नांवाचे इंग्रज सरदाराने गोळी घालून ठार
मारिले. ब्रिटिश राज्यास दिल्लीचे राज्य
जोडिले. यःप्रमाणे १५२६ सांत मोगल घरा-

ण्याची स्थापना बाबर याने केली, ते घराणे
१८५७ साली अजीबात नाहीसे झाले,

भाग १४.

हिंदुस्थानांतील युरोपियन लोकांच्या
वसाहती.

पोर्तुगीज लोक.

प्राचीन काळीं
हिंदुस्थान व युरो-
प यांमधील व्या-
पार.

प्राचीन काळीं हिंदुस्थान व युरोप खंडांतील
देश यांजमध्यें पंधराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत
दोन मार्गांनी व्यापार चालत असे. एक मार्ग मध्य
आशियांतून होता, व दुसरा अरबस्थानांतील व्या-
पारी हिंदुस्थानांतील जिन्नस इराणी आखात आणि
तांबडा समुद्र यांतून नेत असत, तेथून कारवान लोक
इजिप्त आणि सिरिया एथें नेत, आणि तेथून युरो-
पांतील व्यापारी युरोपांत घेऊन जात असत. यांत
जिनोआ आणि व्हेनीस येथील लोक मुख्य होते.

जिनोआ आणि
व्हेनीस (इटाली).

पोर्तुगाल येथील राजाचे पदरचा कप्तान बार्थो-
लेमो डाएझ हा प्रथमतः थेट जलमार्गानें हिंदुस्था-
नास यावयास निवाला. हा आफ्रिकेच्या दक्षिण
टोंकापर्यंत मात्र आला. यानें प्रथमतः त्या टोंकास
तेथें तो वादळांत सांपडल्यामुळें केप आफ् स्टारमस
(वादळाचें भूशिर) असें नांव दिलें; परंतु आपणांस
या शोधापासून हिंदुस्थानाचा मार्ग सांपडेल अशी
आशा पोर्तुगाल देशाचे राजाचे मनांत उत्पन्न हो
ऊन त्यानें त्यास केप आफ् गुड होप (चांगल्या
आशेचें भूशिर) असें नांव दिलें.

केप आफ् गुड
होपचा शोध इ.
स. १४८७.

वासकोडी गा-
मा कालिकत येथें
येतो इ.स. १४९७

नंतर पोर्तुगालच्या राजानें वासकोडी गामायास
हिंदुस्थानांत पाठविलें. त्यानें त्या भूशिरास वळसा

वालून मलबार किनाऱ्यावरील कालिकत्त बंदरांत प्रवेश केला आणि एतद्देशीय राजांबरोबर व्यापार आरंभिला.

पोर्तुगाल येथील आरमाराचा अधिकारी केब्राल हा हिंदुस्थानास येण्यास निघाला असतां वादळांत सांपडून पश्चिमेकडे गेला. यामुळे त्याला दक्षिण अमेरिकेंतील ब्राझिल देशाचा शोध लागला. नंतर तेथून तो कालिकत्त येथें आला. या ठिकाणीं त्यानें एक वखार बांधिली; परंतु एतद्देशीय लोकांनीं तिचा नाश केला, यामुळे त्यास कोचीन येथें जावें लागलें.

वासको डी गामा जेव्हां दुसऱ्यानें हिंदुस्थानांत आला तेव्हां त्यास कोचीन आणि कयानानोर ह्या जागा व्यापाराकरितां पसंत वाटल्या.

आलफान्सो आलबुकर्क यास पोर्तुगालच्या राजानें हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि नेमिलें. व पोर्तुगीज लोकांच्या हिंदुस्थानांतील सर्व वसाहती त्याच्या अधिकाराखालीं आल्या. कालिकत्त येथून हाकून लाविल्यावर त्यानें पश्चिम किनाऱ्यावरील गोवें शहर घेतलें. तें हिंदुस्थानांतील पोर्तुगालच्या राज्याची राजधानी झालें व तें अजूनही त्यांजकडेस आहे. यानंतर त्यानें मलाया द्वीपकल्पांतील मलाका आणि इराणी आखातांतील हुर्मझ हीं घेतलीं.

आलफान्सो आलबुकर्क इ. स. १५१५ त मेल्ला आणि त्याच्या मरणानंतर पोर्तुगालच्या लोकांची सत्ता हिंदुस्थानांत फारशी वाढली नाहीं. परंतु हिंदीमहासागरांत त्यांच्या आरमाराचें

ब्राझिल देशा-
चा शोध इ. स.
१५००.

वासको डी गा-
मा याची दुसरी
खेप इ.स. १५१०.

आलफान्सो
आलबुकर्क यानें
गोवें शहर घेतलें
१५१०.

आलबुकर्क या
चा मृत्यु. १५१५.

वर्चस्व होतें आणि युरोप खंडाशीं त्यांनींच व्यापार चालविला होता.

डच लोक (हालंडचे राहणारे.)

निगापट्टण (कावेरी नदीच्या मुखा जवळ.)

पुलिकत्त. (मद्रासच्या उत्तरेस २३ मैलांवर.)

चिनसुरा (कलकत्या पासून १८ मैलांवर.)

सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस डच लोक मसाल्याचीं बेटें व हिंदीमहासागरांतील इतर बेटें यांशीं प्रथमतः व्यापार करूं लागले, नंतर त्यांच्या पूर्वेकडील वसाहतींची राजधानी बटे-व्हिआ हें शहर जावा बेटाच्या उत्तर किनाऱ्यावर बांधिलें. नंतर त्यांना निगापट्टण, पुलिकत्त, चिनसुरा, आणि दुसरीं लहान लहान ठिकाणें क्रमाक्रमानें मिळालीं.

इंग्लिश लोक.

सुमारें सोळाव्या शतकाच्या मध्य भागीं इंग्लिश व्यापाऱ्यांनीं प्रथमतः जावा बेटांत व्यांडम आणि नंतर हिंदुस्थानांत सुरत आणि मछलीपट्टण एथें लहान वखारी स्थापिल्या.

इ. स. १६०० यावर्षीं हे सर्व इंग्लिश व्यापारी एकत्र होऊन त्यांनीं एक मंडळी स्थापिली. त्यांना एलिजाबेथ राणीकडून पूर्वेकडील देशाशीं व्यापार करण्याच्या हक्काची सनद मिळाली.

मद्रास येथील किल्ला बांधिला १६३९

चंद्रगिरि (मद्रासच्या वायव्य-दिशेस ८० मैलांवर आहे.)

कंपनीस मुंबई बेट मिळालें इ.स. १६६८.

चंद्रगिरीच्या राजाच्या परवानगीनें इ. स. १६३९ सांत त्यांनीं फोर्ट सेन्ट जार्ज या नांवाचा मद्रास येथें एक किल्ला बांधिला.

पेर्तुगालच्या राजाची कन्या क्वाथराईन् हिच्या आंदणामध्ये इंग्लंड देशाचे दुसऱ्या चार्ल्स राजास इ. स. १६६१ त मिळालेलें मुंबई बेट हें सदरहू कंपनीस इ. स. १६६८ या वर्षीं मिळालें.

कडलुराजवळ टेम्पापट्टण येथें फोर्ट सेन्ट डे-
विड या नांवाचा किल्ला त्यांनीं बांधिला. हें श-
हर कंपनीनें विकत घेतलें.

कलकत्ता येथें हुगली नदीच्या कांठीं कंपनीनें
विकत घेतलेल्या तीन मैल लांब व एक मैल
रुंद अशा लहानशा जाग्यावर फोर्ट उइलियम
या नांवाचा किल्ला बांधिला.

पहिल्या चार्लस राजाला पैशाची जरूर ला-
गल्यामुळे त्यानें सर उइलियम कोर्टिअर याज-
पासून कांहीं पैसा घेऊन ज्या ठिकाणीं कंपनीचीं
ठाणीं नसतील त्या ठिकाणीं त्यास व्यापार कर-
ण्यास परवानगी दिली.

तिसरा उइलियम ह्यानें २० लक्ष पौंड घे-
ऊन दुसऱ्या एका कंपनीला पूर्वीच्या व्यापा-
ऱ्यांस दिलेल्या सनदेप्रमाणेंच अधिकार व हक्क
देऊन एक सनद दिली. या कंपनीला प्रति-
स्पर्धी कंपनी असें ह्मणत असत आणि त्यांतील
लोकांना आगंतुक असें ह्मणत असत.

दुसऱ्या एका सनदेनें या दोन कंपन्या एकत्र
झाल्या. या एकत्र झालेल्या कंपनीस “ धि युना-
यटेड ईस्ट इंडिया कंपनी ” असें ह्मणूं लागले.
फ्रेंच.

सतराव्या शतकाच्या मध्यभागीं फ्रेंच लोक-
ही हिंदुस्थानाशीं व्यापार करूं लागले. सुरत
येथें त्यांचा पराभव झाल्यावर त्यांना पांडिचरी,
पश्चिम किनाऱ्यावरील माही आणि कलकत्याज-
वळील चंद्रनगर हीं ठाणीं मिळालीं.

फोर्ट सेन्ट डे-
विड इ० स०
१६९१.

फोर्ट उइलिय-
म किल्ला बांधिला
इ.स. १७००.

सर उइलियम
कोर्टिअर इ० स०
१६३५.

या दोन कंप-
न्या एकत्र होतात
इ. स. १७०८.

माही (कालि-
कत जवळ).
चंद्रनगर (क-
लकत्याच्या उत्त-
रेस १६ मैलांवर).

आंबायना ये-
थील कत्तल इ.स.
१९२३.

वरील वृत्तांतावरून असें दिसून येईल कीं अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज, इंग्लिश, डच आणि फ्रेंच हे चार लोक व्यापाराच्या कामांत प्रतिस्पर्धी होते. या देशाचें आधिपत्य इंग्लिश लोकांकडे येईपर्यंत या सर्वांमध्ये श्रेष्ठत्व मिळविण्याबद्दल लढाया चालल्या होत्या. कधीं कधीं त्यांच्या हातून मोठीं क्रूर कर्मे होत असत. याचा दाखला ईस्ट इंडिया कंपनी आणि हालंड यांमध्ये तह झाला असतांही डच लोकांच्या शिवंदीनें आंबायना बेटांत अठरा इंग्लिश लोक व त्यांचे चाकर यांस निर्दयपणानें ठार मारिले.

भाग १५ वा.

कर्नाटकांतील पहिली लढाई.

१७४४-५४ पर्यंत.

इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये युरोपांत लढाई सुरू होते इ.स. १७४४.

जेव्हां युरोपांत फ्रान्स व इंग्लंड या दोन राष्ट्रांमध्ये लढाई सुरू झाली, ते वेळेस या देशांत दोन्ही लोकांच्या मोठमोठ्या वसाहती होत्या; तेव्हां अर्थातच या देशांत त्या दोन्ही लोकांत लढाया सुरू झाल्या.

दुसरी.

दुसरी हा फ्रेंच लोकांचा पांडिचरी येथे सुभेदार होता. हा इंग्लिशांचा फार द्वेष करीत असे. याचा संकेत हिंदुस्थानांतून इंग्लिश लोकांस हाकून देऊन हा देश काबीज करावा असा होता.

लाबरदोनीस हा बोर्बोन व आईल आफ् फ्रान्स येथे फ्रेंचांचा सुभेदार होता. तो फ्रेंच सरकारच्या हुकमाने आरमार घेऊन हिंदुस्थानांत आला आणि त्याने फोर्ट सेंट जार्ज किल्ला घेतला. त्यावेळीं हा किल्ला इंग्लिश लोकांचे कर्नाटकांतील मुख्य वसाहतीचे ठाणे होते.

लाबरदोनीस याने इंग्लिश लोकांस असे वचन दिले की, थोडीशी खंडणी घेऊन तुमचे ठाणे तुम्हांस परत देऊं. परंतु डुप्री याच्या मनास ही गोष्ट आली नाही. यामुळे त्या उभयतांचा बेबनाव होऊन लाबरदोनीस मारिशस बेटास परत गेला.

यानंतर डुप्रीने फोर्ट सेंट डेव्हिड या किल्ल्यावर हल्ला केला; परंतु तो त्याच्याने वेवचला नाही. इतक्यांत युरोपखंडांत “ एलाशापेल ” येथे तह झाला. त्याच्या योगेंकरून इंग्लंड व फ्रान्स या दोन देशांमध्ये एकी होऊन कांहीं वेळपर्यंत दोन्ही देशांतील युद्ध बंद झाले.

तंजावर येथे या वेळेच्या सुमारास शाहुजी या नांवाचा राजा राज्य करित होता. त्याला त्याचा भाऊ प्रतापसिंह याने इ. स. १७४९ सांत पदच्युत करून आपण गादी बळकाविली. शाहुजीने इंग्लिशांशी असा करार केला की, तुम्ही जर मला साहाय्य करून पुनः गादीवर बसवाल, तर मी तुम्हांस देवीकोटचा किल्ला बक्षीस देईन. परंतु प्रतापसिंहाने तो किल्ला इंग्लिशांस देऊं करून, असे सांगितले की तुम्ही शाहुजीस

लाबरदोनीस हा फोर्ट सेंट जार्ज घेतो इ. स. १७४६.

लाबरदोनीस परत जातो.

कांहीं वेळपर्यंत इंग्लिश व फ्रेंच यांमधील युद्ध बंद होई. एलाशापेल (जर्मनींत).

तंजावरच्या राजापासून इंग्लिशांस देवीकोट किल्ला मिळाला. देवीकोट पांडिचरीच्या दक्षिणेस ३६ मैलांवर.

साहाय्य करूं नये. यामुळें इंग्लिशानीं शाहुजीचा पक्ष सोडिला.

हैदराबाद आ-
णि अर्कोट येथील
गाद्यांविषयीं तं-
टे इ. स. १७५०.

नासिरजंग. मु-
जफरजंग.

अनुवरुद्दीन.

चंदासाहेब.

हे दोन प्रति स्पर्धी
एकत्र होतात.

बुशी त्यांस मदत
करितो.

अनुवरुद्दीन याचा
परिणाम.

नासिरजंगाचा
परिणाम.

चंदा साहेब कर्नाटकाचा
नबाब होतो व सलाबतजंग
हैदराबादच्या
गादीवर बसतो.

इ. स. १७५० सांत निजामाची राजधानी हैदराबाद आणि कर्नाटकाची राजधानी अर्कोट येथील गाद्यांविषयीं लढाई सुरू झाली. हैदराबाद येथील निजाम उल्मुलुख हा इ. स. १७४८ सांत मरण पावला. त्याच्यामागून हैदराबाद येथील गादीवर नासिरजंग हा बसला. त्याला मुजफरजंग हा प्रतिस्पर्धी उत्पन्न झाला. अर्कोट येथील गादीवर अनुवरुद्दीन बसला. त्याचा चंदासाहेब प्रतिस्पर्धी झाला.

हे दोन्ही प्रतिस्पर्धी एकमत झाले आणि त्यांनीं आपल्या पक्षाकडील सैन्ये एकत्र मिळविलीं. त्यांना फ्रेंच लोकांचा सेनापति बुशी यानें मदत केली. यामुळें त्यांनीं आपल्या शत्रूवर हल्ला केला.

या लढाईमध्ये अनुवरुद्दीन मारला गेला. व त्याचा मुलगा महमद अली हा त्रिचनापल्लीस पळून गेला.

नासिरजंग याचाही त्याच्याच छावणीमध्ये कोणी एकानें खून केला.

यामुळें बुशी यानें चंदा साहेबास कर्नाटकाचा नबाब केलें व मुजफरजंग यास हैदराबादच्या गादीवर बसविलें; परंतु तो लवकरच मारला गेल्यामुळें नासिरजंगाचा भाऊ, सलाबतजंग यास हैदराबादचे गादीवर बसविलें. हा डुप्टी याचा भरभराटीचा समय होता. निजाम आणि न

बाब यांस अधिकार मिळण्यास तोच कारणीभूत होता. यामुळे त्यांनी त्याला दक्षिण हिंदुस्थानचा सुभेदार केले.

यानंतर फ्रेंच सैन्यासह चंदासाहेबाने महमद अली याजवर त्रिचिनापल्ली येथे हल्ला केला आणि त्याला फार जर्जर करून सोडिले. महमद अलीचा पक्ष इंग्लिश लोकांनी स्वीकारिला होता. अशा वेळेस इंग्लिश लोकांचा कप्तान क्लेव हा पुढे आला आणि त्याच्यामुळे लढाईचे मान फिरले.

क्लेव साहेब प्रथमतः मुलकी खात्यांतिल एक साधारण प्रतीचा कारकून होता; परंतु त्याचा स्वभाव धीट आणि साहसी असल्यामुळे ते खाते सोडून तो लष्करी खात्यांत शिरला.

यावेळी तो फोर्ट सेन्ट डेव्हिड येथे होता. त्याने तेथील इंग्लिश कौन्सिलदारांस या प्रसंगी असे सुचविले की, कर्नाटकच्या नवाबाची राजधानी अर्कोट इजवर हल्ला करावा. हा बेत सर्वास पसंत पडला, व क्लेव साहेब दोनशे इंग्लिश लोक व तीनशे काळे लोक बरोबर घेऊन निघाला. तो मोठ्या त्वरेने अर्कोट येथे गेला. त्यावेळी तुफान सुटले होते, तथापि तो तसाच पुढे चालला. पावसाची धार लागली आहे, विजा चमकत आहेत व मेघ गर्जना होत आहेत अशांतून एक सारखी त्याने चाल केली आणि अर्कोट शहर एकदम घेतले. तेथे जरी अकराशे लोक होते तरी ते भयाने जागा सोडून पळून गेल्यामुळे त्याला कांही प्रतिबंध झाला नाही.

चंदासाहेब त्रिचिनापल्लीवर हल्ला करितो.

क्लेव.

क्लेव साहेब अर्कोटावर हल्ला करण्याचा बेत सुचवितो व त्याप्रमाणे करितो इ. स. १७५१.

चंदासाहेब
आपला मुलगा रा-
जासाहेब यास अ-
र्कोट येथें पाठवि-
तो.

अर्नी (मद्रास-
चे नैर्ऋत्येस ७४
मैलांवर) येथील
लढाई इ. स.
१७५१.

क्वैव याचा ज-
य. सेरिंगम् इंग्लि-
श लोकांनीं घेतलें
इ. स. १७५२. हें
त्रिचनापल्ली पासू-
न एक गोळीच्या
टप्प्यावर एक ल-
हान बेट आहे.

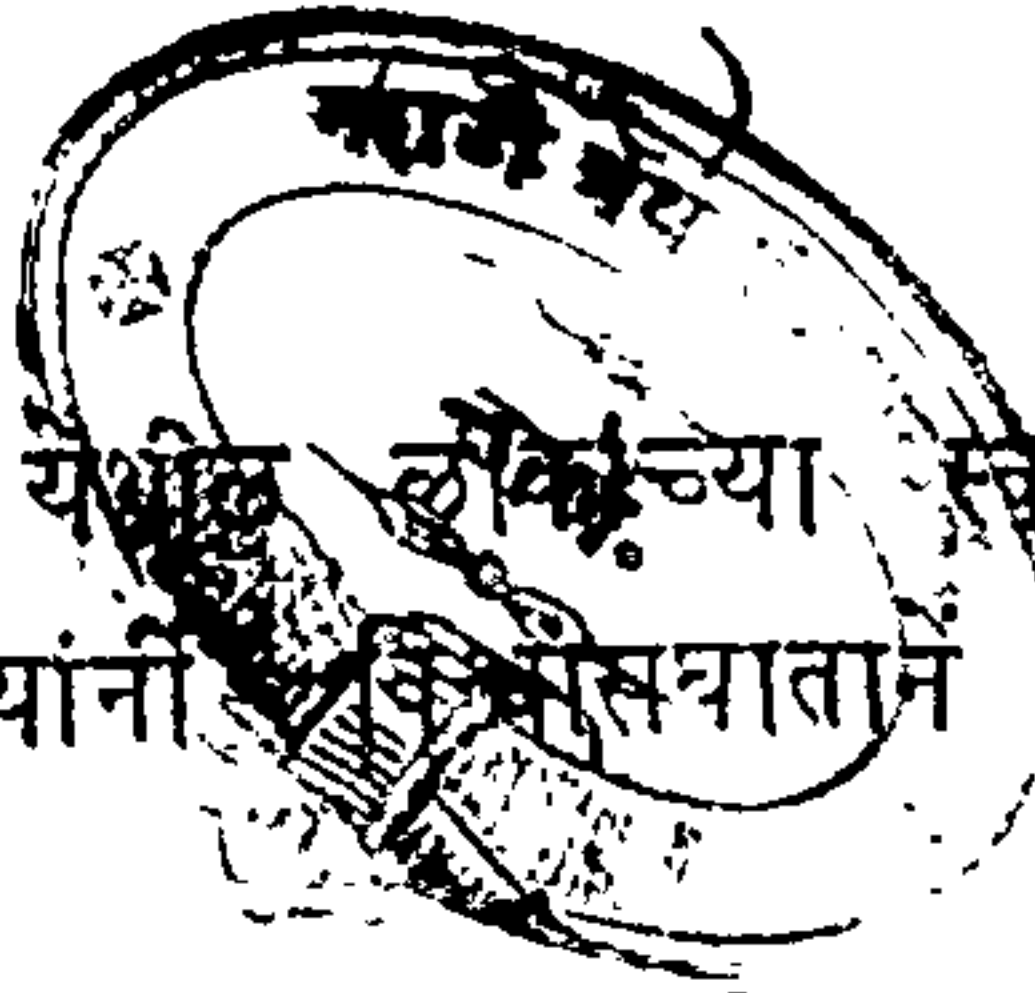
चंदासाहेबाचा

हें वर्तमान जेव्हां चंदासाहेबास समजलें ते-
व्हां त्यानें आपली राजधानी परत मिळविण्या-
करितां दहा हजार लोकांसह आपला मुलगा
राजासाहेब यास एकदम तिकडे पाठविलें. परंतु
क्वैव साहेब यानें आपल्या एकनिष्ठ व शूर अशा
थोड्या शिपायांसह 'सात आठवडेपर्यंत' त्याचें
कांहीं चालूं दिलें नाहीं. त्यांनीं शेवटचा जो
निकराचा हल्ला केला तो त्यानें मार्गे हटविला.

नंतर क्वैव साहेब यास मदत येऊन मिळतां-
च त्यानें शत्रूचा पाठलाग केला आणि अर्नी
येथें लढाई करून त्याचा अगदीं पराभव करून
टाकिला. नंतर त्यानें फ्रेंच लोकांपासून कांजि-
बेरम् घेतलें, आणि तो फोर्ट सेन्ट डेव्हिड येथें
परत आला. क्वैव साहेबाचा हेतु सिद्धीस गेला.
त्रिचनापल्ली येथील वेढ्याचा जोर कमी होत चा-
लला आणि महमद अली यास सर्वांनीं कर्नाटकचा
नबाब असें कबूल केलें.

नंतर पुढले वर्षीं मेजर लारेन्स आणि क्वैव
हे महमद अलीस येऊन मिळाले. यांना हिसूर
येथून १४००० लोक आणि तंजावर येथून
सहा हजार मराठे, असे एकंदर वीस हजार लो-
क येऊन मिळाले होते. अशा प्रकारचें सैन्य पा-
हून फ्रेंच लोकांनीं त्रिचनापल्ली सोडिली आणि
सेरिंगम् येथील तटबंदी देवालयांत गेले. परंतु
थोड्याच आठवड्यांनीं त्यांस शत्रूच्या स्वाधीन
व्हावें लागलें.

चंदासाहेबास त्याच्या लोकांनीं सोडिलें.

यामाठीं तो तंजावर येथील लोकांच्या स्वाधीन झाला. त्याला त्यांनी विवासाताने ठार मारिले.

परिणाम इ. स. १७५२.

झैव साहेब याने मद्रासच्या दक्षिणेस बावीस मैलांवर कव्हेलांग आणि कव्हेलांगच्या दक्षिणेस चिंगलीपट येथील किल्ले घेतले आणि नंतर तो इंग्लंडास परत गेला.

झैवसाहेब इंग्लंडास परत जातो इ. स. १७५४.

डुम्री यास फ्रेंच सरकारने इ. स. १७१४ त परत बोलाविले आणि त्याचा छळ करून त्याची अप्रतिष्ठा केली. हिंदुस्थानांतील फ्रेंच लोकांची सत्ता व अधिकार कमी झाल्यामुळे, त्यांचा नवीन नेमलेला गव्हर्नर गोधू याने इंग्लिशांशी फार अनुकूल असा तह केला.

डुम्रीचा परिणाम इ. स. १७५२.

भाग १६ वा.

बंगाल्यांतील पहिली लढाई.

बंगाल, बहार आणि ओरिसा या प्रांतांचा नबाब अलिवर्दीखान हा इ. स. १७५६ त मरण पावला. त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला हा गादीवर बसला. त्याच्या मनामध्ये इंग्लिश लोकांविषयी अतिशय द्वेषभाव होता. यावेळीं इंग्लिश लोक फोर्ट उइलियम किल्लाची दागदुजी करीत होते. त्यांस त्यांनी ती करण्याविषयी मनाई केली. परंतु इंग्लिशांनी ती न जुमानून दागदुजी चालविल्यामुळे त्याने पुष्कळ सैन्यासह त्यांजवर हल्ला केला. त्यावे-

अलिवर्दीखान.

सुराजउद्दवला नबाब होतो. इंग्लिश लोकांविषयी त्याच्या मनांतील द्वेष.

तो इंग्लिशांव-

र हला करितो.

बल्याकहोल (कोंडमारा) इ. स. १७५६.

कैव साहेब इंग्लंडाहून परत येतो व वाटेत गिर्या किंछा (पश्चिम किनाऱ्यावर गोव्याचे उत्तरेस ८२ मैलांवर याला विजयदुर्गही ह्मणतात.) घेतो. इ. स. १७५६.

तो कलकत्यास येतो व किछा परत घेतो इ. स. १७५७.

ळीं त्या किल्यांतील सर्व लोक जहाजांतून पळून गेले. फक्त एकशेंनव्वद लोक मात्र धैर्य धरून त्या किल्याचें संरक्षण करण्यास राहिले. त्यांचा मुख्य, मुलकी खात्यांतील हालवेल नामें एक गृहस्थ होता. सुराजउदवल्याचे सैन्यानें तीन दिवसांत तो किल्ला घेतला. त्यांतील १४६ लोक या लोकांचे हातीं सांपडले. त्या सर्वांस त्यांनीं अठरा फूट लांब व चौदा फूट रुंद अशा एका खोलींत रात्रभर कोंडून ठेविलें. त्यामुळे कोंडून ठेवलेल्या लोकांस अंगावर कांटा उभा राहण्यासारखीं दुःखें सोसावीं लागलीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यांपैकीं तेवीस लोक मात्र जिवंत निघाले. ज्या ठिकाणीं हे गोरे लोक कोंडून ठेविले होते त्यास बल्याक होल(कोंडमारा) असें ह्मणतात.

असा प्रकार चालला असतां कैव साहेब ले. फूटेनेंट जनरल् होऊन इंग्लंडाहून परत आला. येते वेळीं त्यानें गिर्या येथील किल्ला घेतला. आणि त्याचा नाश करून टाकिला. हा किल्ला मराठे चांचे लोकांचा अधिकारी तुळाजी आंग्रे याचें पश्चिम किनाऱ्यावरील मुख्य ठाणें होतें. हा इंग्लिश जहाजांस फार उपद्रव देत असे. इतक्यांत बल्याक होलचा सूड घेण्याकरितां कलकत्यास जाण्याविषयीं कैव साहेबास मद्रास सरकारचा हुकूम झाला.

तो आड्मिरल् वाटसन याच्या आरमाराबरोबर कलकत्यास येऊन पोहचला. त्यानें कलकत्ता शहर परत घेतलें, हुगली येथील किल्यास वेढा

घातला. तसेंच सुराजउदवला याचा पराभव करून त्यास तह करण्यास अगत्य पाडिलें.

फ्रेंच लोकांनीं नबाबाबरोबर मसलत चालविली होती, असें दिसून आल्यावरून कलकत्त्याच्या उत्तरेस चंद्रनगर या नांवाच्या त्यांच्या वसाहतीवर हला करून ती कैव साहेब यानें घेतली.

कैव साहेब चंद्र-
नगर (कलकत्त्या-
पासून ६ मैलांवर)
घेतो इ. स.
१७५७

सुराजउदवला यानें जरी नुकताच तह केला होता तरी तो नाखुष होता. तो इतक्या वाईट रीतीनें वागव असे कीं, त्याचा सेनापति मिरजा-फर यानें त्याजला पदच्युत करण्याविषयीं मसलत चालविली. त्या मसलतीस कैव साहेबानें उत्तेजन दिलें. उमीचंद ह्मणून हिंदु जातीचा एक श्रीमान मनुष्य होता. यानें आपणास तीस लाख रुपये मिळतील तर आपण ही मसलत गुप्त राखूं नाहींपेक्षां उवडकीस आणूं असें भय घातलें.

नबाबाच्या
विरुद्ध मसलत.

उमीचंद.

या संकट समयीं कैव साहेबानें दोन दस्त-ऐवज तयार केले. त्यांपैकीं एक खरा व एक खोटा. खोल्या दस्तऐवजांत उमीचंद यास तीस लाख रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें. आड-मिरल् वाटसन यानें आपण खोल्या कागदावर सही करणार नाहीं असें जेव्हां सांगितलें, तेव्हां त्याची कैव साहेबानें खोटी सहीही केली. जेव्हां लढाईची सर्व तयारी झाली तेव्हां सुराजउदवला यास कैव साहेबानें पत्र लिहिलें. हें पत्र लढाईची सूचनाच आहे असें समजून आपल्या सर्व सैन्यासह त्यानें एकदम इंग्लिशांवर हला केला.

कैवसाहेब या
ची वर्तणूक.

प्लासी (मुर्शिदाबादचे दक्षिणे-
स ३० मैलांवर)
येथील लढाई इ.
स. १७५७

त्याला कैव साहेब प्लासी येथे भेटला. मिरजाफर याजपासून मदत मिळण्याची जी त्याला आशा होती, तिचा भंग झाल्यामुळे कांहीं वेळ पर्यंत तो विचारांत पडला. परंतु लवकरच हल्ला करण्याचा त्याने निश्चय केला. त्याचे सैन्य फक्त तीन हजारच होते. त्यापैकी सरासरी नऊशे गोरेलोक होते. शत्रूचे सैन्य ३५ हजार होते. त्यापैकी पंधरा हजार घोडेस्वार होते. असे. असतांही याने शत्रूबराबर टक्कर दिली व शत्रूचा पराभव केला. आजपर्यंत ज्या मोठमोठ्या लढाया झाल्या त्यापैकींच ही एक होय. या लढाईपासून हिंदुस्थानांत इंग्लिश राज्याची खरी स्थापना होण्यास आरंभ झाला. या लढाईनंतर सुराजउद्वला पळून जात असतां मारला गेला आणि इंग्लिशांनी त्याचे गादीवर मिरजाफर यास बसविले. या लढाईत इंग्लिशांस मिळालेली लूट इतकी होती की, एकट्या कैव साहेबाच्या वांग्यासच पन्नास लक्ष रुपये आले.

उमीचंदाचा
परिणाम.

उमीचंदास आपणास मिळालेला दस्तऐवज खोटा आहे, असे जेव्हां समजले तेव्हां त्याचे देहभानच गेले व तो सावध झाल्यावर वेडा झाला.

भाग १७ वा.

कर्नाटकांतील दुसरी लढाई.

१७५६-६१.

इंग्लंड व फ्रा-

इंग्लंड आणि फ्रान्स या दोन देशांत नवीन

युद्ध इ. स. १७५६ त सुरू झालें. यामुळें हिंदुस्थानांत जे इंग्लिश लोक व फ्रेंच लोक होते, त्यांतही युद्ध सुरू झालें.

या वेळीं कर्नाटकांत फार धांदल चालली होती. महमद अल्लीचा अधिकार कोणी मानीनासे झाले. इंग्लिश लोकांनीं मधुरी व तिनवल्ली या प्रांतांत त्याचा अंमल चालू करण्याकरितां कौज पाठविली होती. तेथें ती गुंतली आहे अशी संधि पाहून फ्रेंच लोकांनीं त्रिचनापल्लीवर हल्ला केला; परंतु क्यापटन कालियड् हा त्या शहरच्या संरक्षणार्थ योग्य वेळीं येऊन पोचला होता. त्यानें त्यांचें कांहीं चालूं न देतां त्यांस मार्गे हटविलें.

कौंट डी लाली हा आयलंडांतिल एक गृहस्थ होता. या वेळीं तो फ्रेंच सरकारच्या चाकरीस होता. तो फ्रान्स देशाहून मोठें सैन्य घेऊन हिंदुस्थानांत आला, आणि त्यानें आल्याबराबर फोर्ट सेन्ट डेव्हिड् या किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला आणि त्याचा नाश केला. यानंतर बुशी नांवाचा फ्रेंचांचा सरदार निजामाच्या दरबारांत होता, त्यास त्यानें परत बोलाविलें आणि नंतर फोर्ट सेन्ट जार्ज किल्ल्यावर सात हजार सैन्यासह हल्ला केला. या सात हजारपैकीं तीन हजार युरोपियन लोक होते. इंग्लिशांचें सैन्य त्याचेपेक्षां फार थोडें होतें. त्यांची एकंदर फौज चार हजार होती, त्यांतून अठराशें युरोपियन लोक होते.

न्स यांत युद्ध सुरू होतें इ. स. १७५६.

त्रिचनापल्लीवर फ्रेंच लोक हल्ला करितात, त्यांस क्यापटन कालियड् मार्गे हटवितो इ.स. १७५६.

कौंट डी लाली.

तो फोर्ट सेन्ट डेव्हिड् किल्ला घेतो १७५८.

तो फोर्ट सेन्ट जार्ज किल्ल्यावर हल्ला करितो. १७५८.

फ्रेंचाचा परा-
भव होण्याचें का-
रण.

कर्नल् फोर्ड हा
फ्रेंचाचा कांडोर
येथें पराभव करि-
तो आणि मच्छ-
लीपट्टण घेतो.
१७५८.

वांदिवाश) म-
झासच्या नैर्ऋत्ये-
स ७३ मैलांवर)
येथील लढाई इ.
स. १७६०.

इंग्लिश लोक
पांडिचरीस वेढा
घालितात इ. स.
१७६१.

फ्रेंचांचीं सर्व
ठाणीं जातात. धि-

फ्रेंच लोकांत एकी नव्हती. त्यांचा मुख्य
कौंट डी लाली हा स्वभावानें रागीट व मगूर
होता. यामुळें तो कोणास आवडत नसे. अशी
स्थिति असल्यामुळें फ्रेंच लोकांस मार्गे हटावें
लागलें.

बुशी यास लाली यानें दक्षिणेंत परत बो-
लाविल्यावर कर्नल् फोर्ड यास इंग्लिश लोकांनीं
उत्तर सरकाराकडे (महा नदीच्या मुखापासून
कृष्णानदी पर्यंत प्रांत) पाठविलें; या ठिकाणीं
त्यानें कांडोर (उत्तर सरकारच्या किनाऱ्यावर)
येथें फ्रेंचाचा पराभव केला आणि मच्छलीपट्टण
घेतलें.

इतक्यांत इंग्लिशांचा सरदार कर्नल् कूट
हा इंग्लंडाहून मदत घेऊन हिंदुस्थानांत आला.
त्यानें एकदम लढाईस आरंभ केला. इंग्लिश
लोकांची व फ्रेंच लोकांची सगळी फौजे वांदि-
वाश या ठिकाणीं जमा झाली. कर्नल् कूट
यानें फ्रेंच लोकांचा अगदीं मोड करून हा
मोठा उपयुक्त किला घेतला आणि बुशी यास
कैद केलें.

त्यानंतर इंग्लिश लोकांनीं पांडिचरीस वेढा
घातला. तेथील फौजेनें मोठ्या निकरानें लढाई
केली, परंतु तिचें कांहीं न चालतां तें शहर
इंग्लिशांचे हातीं आलें. त्यांनीं त्याची तटबंदी
जमीनदोस्त केली.

यानंतर थिआगर आणि जिंजी या नांवाचे
फ्रेंचांचे ताब्यांतील दोन डोंगरी किल्लेही इंग्लि-

शांचे हातीं आले. यामुळें हिंदुस्थानांत एकही लष्करी ठाणें फ्रेंच लोकांच्या ताब्यांत राहिलें नाहीं.

कौंट डी लाली हा फ्रान्स देशास परत गेला. हिंदुस्थानांतील फ्रेंच लोकांचे नुकसानीस तोच कारणीभूत झाला, असा त्याजवर फ्रेंच सरकारानें आरोप आणिला आणि त्याचा अन्यायानें शिरच्छेद केला.

भाग १८ वा.

बंगाल्यांतील दुसरी लढाई.

१७५८-६७.

इंग्लिश लोकांनीं मिरजाफर यास बंगालचा नबाब केलें, असें सोळाव्या भागांत सांगितलें आहे. ही गोष्ट दिल्लीच्या बादशाहाचा मुलगा दुसरा शाहाअलम आणि अयोध्येचा सुभेदार सुजाउद्दवला यांस न आवडून त्या दोघांनीं त्याचे राज्यावर स्वारी केली आणि पाटणा शहरास वेढा घातला.

परंतु कैवसाहेब येतो आहे असें ऐकून, त्यांनीं एकदम वेढा उठविला आणि निराळे होऊन पळून गेले. या आनंदानें मिरजाफर यानें ईस्ट इंडिया कंपनीपासून जे तीन लाख रुपये आपणास प्रतिवर्षी मिळत असत ते सर्व कैवसाहेब याचे तहायातीपर्यंत त्यास बक्षीस दिजे.

मिरजाफर यास इंग्लिश लोक पैसा देण्याविषयीं वारंवार तगादा लावीत असत, यामुळें

आगर (सालमच्या दक्षिणेस).

जिंजी (पांडिचरीचे वायव्येस ३५ मैलांवर).

कौंट डी लालीचा परिणाम इ. स. १७६६.

पाटणा (गंगेच्या काठीं) शहरचा वेढा १७५९.

ते भयाभीत होऊन पळून जातात.

उच्च लोक इ. स. १७५९.

त्याला कंटाळा येऊन त्याच्या मनामध्ये इंग्लिश लोकांविषयी जो उत्तम ग्रह होता तो नाहीसा झाला. चिनसुरा येथे डच लोकांची वसाहत होती. मिरजाफर याने इंग्लिश लोकांस आपल्या मुलखांतून घालवून देण्याच्या कामामध्ये मदत करण्याविषयी तेथील डच लोकांस विनंति केली. त्यांनी ती मान्य केली. थोड्याच दिवसांत बटेव्हिया येथून हुगली नदीत सात जहाजे पंधराशे लोकांसह आली. परंतु आपल्या फौजेस मिळण्यापूर्वीच क्लैव साहेब व कर्नल फोर्ड यांनी त्यांचा असा पूर्णपणे पराभव केला की, चिनसुरा येथील गव्हरनराने मोठ्या नम्रतेने आपला अन्याय कबूल करून त्यांजपाशी क्षमा मागितली आणि लढाईचा खर्च देण्याचे कबूल केले. क्लैव साहेब दुसऱ्याने इंग्लंडास परत गेल्यावर, शाहाअलम आणि सुजाउद्दवला यांनी बंगाल प्रांतावर पुन्हा स्वारी केली. या वेळी बंगाल प्रांताची स्थिति मोठ्या अणीबाणीची होती, असे पुढे लिहिलेल्या प्रकारावरून कळून येईल.

शाहाअलम व सुजाउद्दवला यांची दुसरी स्वारी.

क्लैव दुसऱ्याने इंग्लंडास गेल्यावर हिंदुस्थानची स्थिति.

१ मिरजाफर याच्या लोकांस पाठीमागच्या चाकरीचा पगार न मिळाल्यामुळे ते बंड करण्याच्या बेतांत होते.

२ मिरजाफर याचा जावई मिरकासीम याने आपल्या पदरचा पैसा देऊन शिपायांस स्वस्थ केले. नवा गव्हरनर वान्सिटार्ट याने मिरजाफर याला काढून त्याच्या गादीवर मिरकासीम यास बसविले. इंग्लिश लोकांना पैक्याच्या मोठमोठ्या

रकमा द्यावयाच्या होत्या, यामुळे इंग्लिश विषयी त्याच्या मनांत वांकडे येऊन तो शत्रूस मिळाला.

३ या वेळीं इंग्लिश लोकांच्या मनांत फार लोभ उत्पन्न झाला होता. ते लोकांवर फार जुलूम करीत असत. यामुळे एतद्देशीय लोकांच्या मनांतील इंग्लिश लोकांच्या प्रतिष्ठेविषयी सर्व भरंवसा नाहींसा झाला.

४ रामनारायण ह्मणून पाटणा येथे एक विश्वासु अधिकारी होता. हा केवळ साहेबाचा मोठा मित्र असे. याजवर शत्रूंनीं हला केला असतां, वान्सिटार्ट यानें त्याला मदत दिली नाहीं, यामुळे तो शत्रूंच्या हातीं सांपडला. त्यांनीं त्याला ठार मारिलें. यामुळे एतद्देशीय लोकांना फार त्वेष आला.

५ मेजर हेनरी मनरो याच्या ताब्यांतील शिपायांनींही बंड केलें. ते जास्ती पगार मागत असत आणि जेव्हां त्यांपैकीं चोवीस मनुष्यांस तोफेच्या तोंडीं दिलें, तेव्हां मात्र ते ताब्यांत आले.

बंगाल प्रांताची अशी डगमगीत स्थिति होती, तथापि इंग्लिश लोकांनीं धैर्य सोडिलें नाहीं. मिरकासीम फितूर झाल्यानंतर त्यांनीं पुन्हां वृद्ध मिरजाफर याला गादीवर बसविलें.

बादशाहाच्या सैन्याबरोबर कितीएक लढाया करून जय मिळविल्यानंतर, मिरकासीम याजबरोबर जेरीया येथे एक मोठी निकराची लढाई झाली. या लढाईत मिरकासीम याचा पराभव

जेरिया (वहार प्रांतांत हुगली नदीच्या कांठीं) येथील लढाई इ. स. १७६३.

झाला. यानंतर इंग्लिशांनीं त्याचें आवडतें शहर मोंगीर हें घेतलें.

पाटणा येथील
कत्तल इ. स.
१७६३.

अशा प्रकारें नाश झाल्यावर मिरकासीम यास फार राग आला; आणि त्यानें पाटणा येथील एलिस आणि दुसरे इंग्लिश लोकांस विश्वासघातानें मारण्याचा हुकुम दिला. हें अघोर कृत्य समरू या नांवाच्या एका युरोपियनानें कित्येक शिपायांच्या मदतीनें केलें. यानंतर पाटणा शहर जेव्हां पुन्हा इंग्लिशांच्या हातीं आलें, तेव्हां मिरकासीम अयोध्येस सुजाउद्दवला याजकडे पळून गेला.

पाटणा, बक्सार (काशीच्या पू.
५८ मैलांवर) व
कोरा (काशी-
च्या वायव्येस)
येथील लढाया
इ. स. १७६४.

या एकत्र झालेल्या राजांच्या सैन्याचा इंग्लिशांनीं प्रथम पाटणाजवळ पूर्णपणें पराभव केला. या लढाईत इंग्लिशांकडील सरदार मेजर कार्नाक हा होता. नंतर मेजर मनरो यानें बक्सार येथें त्यांचा पराभव केला. ही लढाई झाल्यानंतर दिल्लीचा बादशाहा इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला, आणि सरतेशेवटीं सुजाउद्दवला याची अलाहाबाद, लखनौ, हीं शहरे त्याच्या हातून गेल्यानंतर, कोरा येथें त्याचा पराभव होऊन तो कार्नाक याच्या स्वाधीन झाला.

कैव साहेब पुनः
हिंदुस्थानांत ये
तो इ. स. १७६५.

प्लासी येथील योद्धा कैव साहेब याचें नांव या वेळेच्या सुमारास बड्या लोकांच्या यादींत पडून त्यास लाई असा किताब मिळाला होता. तो हिंदुस्थानांत पुनः इ. स. १७६५ व आला. या वेळीं लोक ज्या वारंवार कागाळ्या करीत त्या आणि एकंदर मुलखांत व विशेषें करून बं-

गाल प्रांतांत ज्या वाईट गोष्टीच प्रचारांत आल्या होत्या, त्या नाहींशा करून टाकण्याकरितां त्यास विलायत सरकारानें अधिकार देऊन पाठविलें होतें. तो हिंदुस्थानांत आल्याबराबर एकदम या कामास लागला.

१ त्यानें बंगालच्या नबाबास नांवाचा मात्र नबाब करून बंगाल, बहार आणि ओडिसा हे प्रांत इंग्लिश राज्यास जोडिले व त्यांचा वसूल घेण्याचा हक्कही इंग्लिशांकडेसच ठेविला.

त्यानें केलेले फेरफार.

२ त्यानें मुलखी खात्यांतील कामगारांचा पगार वाढवून त्यांस खासगी व्यापार करण्याची मनाई केली.

३ लष्करी कामदार जेव्हां लढाईवर जातील तेव्हां मात्र त्यांस दुप्पट भत्ता मिळावा असा त्यानें ठराव केला. यामुळे लष्करी अधिकाऱ्यांनीं बखेडा केला. दोनशें कामगारांनीं राजीनामे दिले. परंतु लार्ड क्लैव साहेब हा अशा गोष्टींनीं डगमगणारा नव्हता. त्यांच्या जागा भरण्याकरितां मद्रासेहून दुसरे कामदार पाठवून देण्याविषयीं त्यानें लिहिलें.

मिरजाफरानें आपल्या मृत्युपत्रांत क्लैव साहेबास पांच लाख रुपये बक्षीस देण्याविषयीं लिहून ठेविलें होतें. परंतु ती रकम स्वतः न स्वीकारितां त्यानें ती असमर्थ झालेले कामदार व शिपाई यांच्या उपयोगाकरितां धर्मखात्याकडे दिली.

अशाप्रकारें क्लैव साहेब याजकडे सोंपविलेलें काम मोठ्या शिताफीनें बजावून, तो हिंदुस्थान

क्लैव साहेबाचें औदार्य.

क्लैव साहेबाचें शेवटचें स्वदेशीं जाणें १७६७.

त्याचा मृत्यु
१७७४.

देश सोडून इंग्लंडास गेला. तो पुनः हिंदुस्थानांत आला नाही. तो इ. स. १७७४ या वर्षी मरण पावला. हा प्रथमतः अगदीं गरीब घराण्यांतील असून केवळ स्वपराक्रमानें मोठ्या योग्यतेस चढला.

भाग १९ वा.

हैसूर येथील पहिलें युद्ध.

१७६७-६९.

हैदराची उत्प-
त्ति.

त्याचा जन्म
इ. स. १७०२.
कोल्हार (बंगळू-
रच्या पूर्वेस ४३
मैलांवर).

लढाईचे का-
रण.

हैदरअली हा मुसलमान जातीचा एक शूर मनुष्य होता. हा पंजाबांतून येऊन हैसुरांत राहिलेल्या एका फकीराचा नातू होता. तो इ. स. १७०२ यावर्षी कोल्हार येथें जन्मला. तो आपल्या वयाच्या तिसावे वर्षी हैसूर येथील राजाचे चाकरीस राहिला. प्रथम त्याचे हाताखालीं पन्नास घोडेस्वार व दोनशें पायदळ होते. हा साहसी परंतु अविवेकी होता. चाकरीस राहिल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं त्यानें लुटालूट करण्याचा क्रम चालविला. अशा प्रकारें लुटालूट करीत असतां कांहीं काळानें तो इतका प्रबळ झाला कीं, त्यानें आपल्या यजमानास पदच्युत करून हैसूर येथील गादी इ. स. १७६१ यावर्षी बळकाविली. एवढ्यानें त्याची तृप्ति न होतां आणखीही आपला अधिकार वाढविण्याची त्यास इच्छा उत्पन्न झाली आणि तो शेजारच्या प्रांतांवर हल्ले करूं लागला.

त्याची शक्ति उत्तरोत्तरवृद्धिगत होत चालली असे पाहून, इंग्लिशांनी ती नाहीशी करावी या करितां त्याजवर स्वारी करण्याचा बेत केला; आणि निजाम, मराठे आणि महमदअल्ली यांच्याशीं एकी केली. परंतु हैदरानें निजाम व मराठे यांस लांच देऊन आपल्या पक्षाकडे आणिलें. याकरितां इंग्लिशांचा सरदार कर्नेल स्मिथ याजला त्याजबराबर लढाई न करितां सैन्यासह मद्रासेस परत यावें लागलें.

हैदरानें त्याचा पाठलाग केला. परंतु चंगम येथें व पुनः त्रिनोमाली येथें त्याचा पराभव झाला. या लढायांत हैदराकडील सैन्य त्रेंचाळीस हजार घोडेस्वार व अष्टावीस हजार पायदळ होतें. आणि इंग्लिशांकडे फक्त एक हजार घोडेस्वार व सहा हजार पायदळ होतें. हा प्रकार पाहून निजामास पश्चात्ताप झाला; म्हणून इंग्लिशांनीं पुनः त्यास आपल्या पक्षाकडे घेतलें.

नंतर हैदरानें आंबूरच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. तेथेंही याचप्रकारें त्याचा पराभव झाला. या किल्ल्याचें संरक्षण क्यापटन कालव्हर्ट यानें मोठ्या शूरपणें केलें.

नंतर फौजेच्या दोन टोळ्या करून इंग्लिश लोक हैदराचे राज्यांत शिरले. परंतु त्यांना जय न मिळतां हैदराला कित्येक ठिकाणीं जय मिळाले. मुंबई येथील सैन्य त्याला पाहून पळून गेलें. ही गोष्ट त्यांना मोठी शरमेची होती.

इंग्लिश लोक त्याजवर स्वारी करण्याचा बेत करितात.

हैदर त्याचा पाठलाग करितो परंतु चंगम (मद्रासचे दक्षिणेस अर्काट जिल्ह्यांत पिनार नदीचे कांठीं) आणि त्रिनोमाली (वरील नदीच्या कांठींच) येथील लढायांत त्याचा पराभव होतो इ. स. १७६७.

हैदर आंबूर (अर्काटच्यापश्चिमेस ५० मैलांवर) च्या किल्ल्यावर हल्ला करितो इ. स. १७६७.

इंग्लिश लोक हैदराच्या राज्यांत शिरतात. इ. स. १७६८.

मद्रास येथील
तह इ. स. १७६९.
तहाचें कलन.

नंतर हैदराबरोबर त्यानेच ठरविलेल्या
सुलभ अटींचा तह मद्रास येथे झाला.

या तहांत असे ठरलें होतें कीं, लढाईत घेत-
लेला मुलूख एकमेकांनीं एकमेकांस परत द्यावा.

भाग २० वा.

वारन् हेस्टिंग्ज यांची कारकीर्द.

१७७२-१७८५.

१ बंगाल्यांतील फेरफार.

२ मराठ्यांशीं पहिलें युद्ध.

३ हैसूर येथील दुसरी लढाई १७८०-८४.

बंगाल्यांतील
नवीन फेरफार.

क्लैव साहेब इ. स. १७६७ त इंग्लंड दे-
शास परत गेला. असें अठराव्या भागांत सांगित-
लेंच आहे. हा गेल्यानंतर बंगाल प्रांतांत पुन्हा
पूर्वीप्रमाणें फार अव्यवस्था झाली. त्यानें जे
शहाणपणाचे उपाय योजिले होते ते बराबर
रीतीनें अमलांत आले नाहींत. यामुळे ईस्ट इंडिया
कंपनीच्या वतीनें हिंदुस्थानचा राज्यकारभार
चालविणारी जी “ कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स ” या
नांवाची इंग्लंडांतील सभा होती, तीस पुनः
नवीन फेरफार करावे लागले.

कोर्ट आफ् डै-
रेक्टर्स.

वारन् हेस्टिंग्ज.

हे नवीन फेरफार अमलांत आणण्याचें काम
नवीन गव्हर्नर वारन् हेस्टिंग्ज यांजकडे सोंपविलें.

वसूल खात्यां-
तील फेरफार.

१ वसुलाच्या कामावर एतद्देशीय लोकांस
न नेमितां इंग्लिश लोकांसच नेमावें.

२ रेग्युलेटिंग आक्ट या नांवाचा एक का-
यदा ठरला. त्याचीं कलमें येणें प्रमाणें होतीं.

रेग्युलेटिंग आ-
क्ट इ. स. १७७३.

(अ) बंगालचे गव्हर्नर यांस गव्हर्नर
जनरल् असें ह्मणावें. त्यांचा अधिकार सर्व हिंदु
स्थान देशावर असावा. त्यांच्या हाताखालीं
चार कौन्सिलदार असावे. मुंबई आणि मद्रास
याठिकाणीं गव्हर्नर असावे. आणि त्यांच्या
हाताखालींही एकेक कौन्सिल असावे.

(ब) कलकत्ता येथें एक नवीन न्यायसभा
स्थापावी व तींत एक मुख्य व तीन मदतगार
न्यायाधीश असावेत. त्यांची नेमणूक राजानें
करावी.

(क) एतद्देशीय लोकांपासून कोणत्याही
प्रकारचें बक्षीस कोणत्याही सरकारी कामदारानें
घेऊं नये.

या आक्टाअन्वये वारन् हेस्टिंग्ज हे हिंदु-
स्थानचे पहिले गव्हर्नरजनरल् झाले. त्यांनीं हें
काम तेरा वर्षेपर्यंत पाहिलें. त्यांनीं आपलें काम
फार उत्तम रीतीनें बजाविलें आणि कंपनी सर-
कारचें फार हित केलें. तथापि कौन्सिलांतील
तीन सभासदांचें यांच्याशीं फार वांकडे होतें.
सहा वर्षेपर्यंत त्यांनीं जो जो बेत करावा त्या
त्या बेतास त्यांनीं आड यावें. वारन् हेस्टिंग्ज हे
जर तीव्र बुद्धीचे नसते आणि कित्येक प्रसंगीं जसे
ते फार चपळतेनें वागले त्याचप्रमाणें कपटानें
वागले नसते तर इंग्लिश लोकांचे हातून हिंदु
स्थान देश कधींच गेला असता.

वारन् हेस्टि-
ंग्ज पहिले गव्हर्-
नर जनरल् हो-
तात १७५४-८५.

रोहिले लोकां-
स हाकून दे-
ण्याच्या कामांत
वारन् हेस्टिंग्ज म-
दत करितात इ.
स. १७७४.

रोहिले हे अफगाण जातीचे लोक होते.
यांचा अयोध्येच्या वायव्येस रोहिलखंडांत अ-
मल होता. यांस तेथून हांकून लावण्यास मदत दे-
ण्याकरितां अयोध्येच्या नबाबानें इंग्लिशांस वि-
नंति केली. याकरितां कौन्सिलच्या सभासदांची
जरी संमति नव्हती, तरी या लोकांस हाकून
लावण्याच्या कामांत वारन् हेस्टिंग्ज यांनीं अयो-
ध्येचा नबाब सुजाउद्दवला यास मदत केली व
तो प्रदेश अयोध्येच्या राज्यास जोडिला. या
कामगिरीबद्दल कंपनीस पांच लक्ष रुपये मिळाले.

नंदकुमार वा-
रन् हेस्टिंग्ज यां-
जवर फिर्माद क-
रितो इ. सन
१७७४.

राजा नंदकुमार हा कलकत्ता येथील ब्राह्मण
जातीचा एक संपत्तिवान गृहस्थ होता. याला
कौन्सिलांतील कांहीं सभासदांनीं उत्तेजन दिल्या-
मुळे यानें वारन् हेस्टिंग्ज यांजवर लांच खा-
ल्ल्याची तोहमत आणिली.

नंदकुमाराचा
परिणाम इ. सन
१७७६.

परंतु ही चौकशी चालली असतां नंदकुमार
याजवरच खोऱ्या सहीचा कागद बनविल्याचा
आरोप आला. त्याची चौकशी नवीन स्थापि-
लेल्या न्यायसभेनें केली आणि त्याला अपराधी
ठरवून, विलंब न लावितां एतद्देशीय लोकांच्या
मोठ्या समुदायासमोर फांशी दिलें.

मराठ्यांशीं पहिलें युद्ध.

युद्धाचीं का-
रणें.

१ रोहिले लोकांना हांकून दिल्यामुळे आणि
नंदकुमाराला फांशी दिल्यामुळे एतद्देशीय लोकां-
च्या मनांत फार नाखुशी उत्पन्न झाली.

२ पेशवाईचे गादीविषयीं मराठे लोक भां-
डत असतां, मुंबईकडील इंग्लिशांच्या सैन्यानें

साष्टी बेट घेतलें. यामुळें त्यांचीं मनं फारच चेतलीं.

पुरंदर येथें मराठ्यांशीं जो तह झाला, त्यांत असें ठरलें होतें कीं, साष्टी बेट इंग्लिशांकडे-सच असावें व पेशव्यांचा प्रतिस्पर्धी राघोबादादा यास त्यांनीं मदत करूं नये. या तहाकडे मराठ्यांनीं लक्ष दिलें नाहीं व लढाईची गुप्त तयारी चालविली. याकरितां वारन् हेस्टिंग्ज यांनीं एकंदेम लढाईचे उपाय योजिले.

मुंबईहून चार हजार सैन्य पुण्यास रवाना केलें; परंतु या सैन्यानें फार लज्जास्पद वर्तणूक केली व मुंबईस सुरक्षितपणें परत येऊन पोचण्याकरितां साष्टी बेट सोडून दिलें. या सैन्याचा अधिकारी कर्नल काकबर्न हा होता.

इतक्यांत वारन् हेस्टिंग्ज यांनीं कलकत्त्याहून खुषकीच्या मार्गानें सैन्य पाठविण्याचें सुरू केलें.

कर्नल गोडर्ड यानें अतिशय संकटें सोसून, ज्या प्रदेशांतून त्याला जावयाचें होतें त्या प्रदेशांतून आपला मार्ग काढिला. तो सुरत येथें येऊन पोचला. त्यानें अमदाबाद शहर घेतलें आणि मराठे लोकांच्या चाळीस हजार सैन्याचा पराभव केला.

शिंद्या व गोहदचा राणा या दोघांत कांहीं बेबनाव होऊन लढाया चालल्या होत्या. गोहदचा राणा इंग्लिशांचे पक्षास मिळाला; यासाठीं त्याच्या मदतीस वारन् हेस्टिंग्ज यांनीं क्यापटन् पोफॉम यास पाठविलें. त्यानें लाहार या नांवाचें

पुरंदर (पुण्याजवळ) येथील तह इ. स. १७७६.

वारन् हेस्टिंग्ज साहेबांची या लढाई विषयीं तयारी इ० स. १७७८.

गोहद (ग्वाल्हेरच्या ईशान्येस २२ मैलांवर).

लाहार (का-

लपीच्या पश्चिमेस सुमारे ५० मैलां-
वर,) १७८०.

सालवे (ग्वा-
ल्हेरी जवळ शि-
द्याच्या छावणीचे
ठिकाण) येथील
तह १७८२.
तहाचे कलम.

मजबुद तटबंदीदार शहर घेतलें आणि ग्वाल्हेर-
च्या किल्ल्यावर हल्ला केला. हैदराबरावर युद्ध
करण्याचें अगत्य पडल्यामुळें व तें युद्ध
करण्याचा प्रसंग अगदीं जवळ येऊन ठेपल्यामु-
ळें, मराठ्यांशीं सालवे येथें तह करून युद्ध बंद
केलें. त्या तहांतील ठराव असा होता कीं,
मराठ्यांचा जो मुख्य युद्धांत घेतला होता
त्यांतून बहुतेक त्यांस परत द्यावा, परंतु साष्टी
बेट इंग्लिश लोकांकडेसच रहावें.

हैसूर येथील दुसरें युद्ध.

१७८०-८४.

युद्धाचीं का-
रणें.

१ हैदरानें प्रतिबंध केला असतांही तिकडे
लक्ष न देतां, इंग्लिशांनीं फ्रेंच लोकांचें माही हें
ठाणें घेण्याविषयीं प्रयत्न केला. हें ठाणें हैद-
राचे मुलखांत असून, त्याच्याच संरक्षणप्रवालीं
होतें.

२ निजामास मदत करण्याकरितां इंग्लिशां-
चें सैन्य गैरमाहितीनें हैदराच्या मुलखांतून
गेलें.

३ युरोपांत इंग्लंड व फ्रान्स या दोन राष्ट्रांत
युद्ध उत्पन्न झाल्यामुळें, फ्रेंच लोकांनीं हैदरास
उत्तेजन देऊन मदत केली. बुशी या फ्रेंच स-
रदारानें त्याच्या सैन्याचें आविपत्य स्वीकारिलें.

हैदर आपली
राजधानी सोडून
मद्रासेकडे चाल

जेव्हां हैदरानें श्रीरंगपट्टण सोडिलें, तेव्हां
त्याजपाशीं एक लक्ष सैन्य होतें. तो कर्नाटक
प्रांत उद्धस्त करीत मद्रासेकडे चालला. या वेळीं

इंग्लिश लोकांची स्थिति फार वाईट होती. त्यांचें सैन्य अगदीं थोडें होतें. त्यांची कोणत्याही प्रकारें आपलें संरक्षण करून घेण्याची तयारी नव्हती. ह्या मोहिमेंत हैदरास पुष्कळ ठिकाणीं जय मिळाला.

यावेळीं कर्नल बेली या नांवाचा एक इंग्लिश सरदार गंटूर येथें होता. त्यास सर हेक्टर मनरो ह्याच्या सैन्यास जाऊन मिळण्याचा हुकूम झाला. तो येत असतां, वाटेंत पेरॉम्बकम् या ठिकाणीं हैदराचा मुलगा टिपू यानें त्याला गांठून त्याचे बहुतेक लोक क्रूरतेनें मारिले. बेली याचा असा पराभव झाल्यामुळें, सर हेक्टर मनरो यास मद्रासेकडे परत यावें लागलें.

या लढाईविषयीं वारन् हेस्टिंग्ज यांचा एक सारखा प्रयत्न चाललाच होता. त्यांनीं बंगाल इलाख्याचा सेनापती सर आयर कूट् यास पंचवीस दिवसांत सैन्यासह मद्रासेस पाठविलें. ह्यानें बहुतेक किल्ले शत्रूपासून परत मिळविले, परंतु चिलियांब्रम् येथें त्याचा पराभव झाला.

हैदरास पूर्वीं जय मिळाला, यामुळें त्यास थोडासा गर्व होऊन, त्यानें पोर्टोनोव्हो या ठिकाणीं सर आयर कूट् याजवर हल्ला केला, परंतु तेथें हैदराचा अगदीं मोड झाला.

या लढाईनंतर पालिडोअर येथें जी लढाई झाली, तींत अमुकच पक्षास जय मिळाला असें मुकर सांगतां येत नाही.

करितो व त्याचा कांहीं वेळपर्यंत जय होतो इ. स. १७८०.

गंटूर (कृष्णा नदीच्या कांठीं).

पेरॉम्बकम् (मद्रासेपासून सुमारे ६० मैलांवर) येथें कर्नल बेली याचा पराभव होतो १७८०.

चिलियांब्रम् (पोर्टोनोव्होजवळ) येथें सर आयर कूट् याचा पराभव होतो १७८०.

पोर्टोनोव्हो (पांडिचरीच्या दक्षिणेस ३२ मैलांवर) येथील लढाई १७८१.

पालिडोअर (मद्रासेपासून सुमारे ५० मैलांवर) येथील लढाई १७८१.

शोलिंगगड(व्हे-
रहोराजवळ) येथील
लढाई इ. स.
१७८१.

इंग्लिश लोक
डच लोकांची सा-
द्दास (मद्रासचे
नैऋत्येस ४२ मै-
लांवर) पुलिकत
आणि निगापट्टण
हीं ठाणीं घेतात
१७८१.

कर्नल ब्राथवेट
याचा पराभव
१७८२.

पानियानी(का-
लिकतचे आग्नेयस
३६ मैलांवर) ये-
थील लढाई. इ.
स. १७८२.

टेलिचेरी (प-
श्चिम किनाऱ्याव-
र माहीजवळ).

नंतर शोलिंगगड येथे जी लढाई झाली,
तीत हैदराचा पुनः पराभव झाला. या लढाई-
त त्याचे पांच हजार लोक मेले. इंग्लिशांकडचे
फक्त शंभर मेले. या लढाईत मद्रास येथील वि-
साव्या काळ्या पलटणीने मोठे शौर्य दाखविले.
या गोष्टीच्या स्मरणार्थ तिच्या निशाणावर अ-
द्यापि “ शोलिंगगड ” हे नांव आहे.

इंग्लंड व हालंड या दोन देशांत लढाई सु-
रू झाल्यामुळे, कंपनीच्या सैन्याने हिंदुस्थानांतील
डचलोकांच्या वसाहतीवर हल्ला केला आणि
थोडावेळ लढाई झाल्यानंतर, इंग्लिशांनी पूर्व
किनाऱ्यावरील साद्दास, पुलिकत आणि निगाप-
ट्टण इत्यादि ठाणीं घेतलीं.

इ. स. १७८२ सालच्या नवीन मोहिमेत
कर्नल ब्राथवेट दोन हजार लोकांनिशीं प्रथमतः
तंजावर येथे गेला. या ठिकाणीं त्याला जय
मिळाला. परंतु टिपूच्या हेरांनीं त्यास फसवि-
ल्यामुळे, तो मोठ्या संकटांत सांपडला. टिपूने
चोहोंकडून त्यास पुष्कळ सैन्यानिशीं वेढिले आ-
णि त्याचा पराभव केला.

नाईर लोक व टेलिचेरी येथील इंग्लिश लोक
यांस मदत करण्याकरितां मेजर आर्बिंगटन हा
पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन पोचला. टेलिचेरी
येथे जे इंग्लिश लोक होते त्यांनीं शूरपणे हा वेळ
पर्यंत शत्रूंचे कांहीं चालू न देतां, आपले संरक्ष-
ण केले. टिपूने मेजर आर्बिंगटन याचा एकदम
पाठलाग केला. या दोघांमध्ये पानियानी येथे

लढाई झाली. तींत टिपूचा अगदीं पराभव झाला.

या वेळेच्या सुमारास हैदर चितूर येथें मरण पावला; यामुळें टिपू एकदम कर्नाटकांत आला. त्याला हैसूरचा राजा असें सर्वांनीं कबूल केलें. नंतर तो पश्चिमेकडे गेला. कर्नल स्टुअर्ट यानें ही संधी व्यर्थ वालविली.

इंग्लिश लोकांस दुसरें संकट सोसावें लागलें. जनरल म्याथ्यु यानें, पश्चिमेकडून हैसूर प्रांतांत शिरून बेदनूर येथील मजबूद किल्ला घेतला. परंतु शत्रू फार जबर आहे, असें न समजल्यामुळें तो स्वस्थ बसला. इतक्यांत एका-एकीं टिपूनें त्या किल्ल्यास वेढा दिला आणि त्याजवर हल्ला केला; तेव्हां जनरल म्याथ्यु यास शरण जाणें भाग पडलें. टिपूनें ठरविलेलीं कळमें फार कठीण नव्हतीं, परंतु त्यांप्रमाणें तो चालला नाहीं.

कर्नल क्यांबेल यानें मंगलूरचें शूरपणें संरक्षण केलें होतें. परंतु अखेरीस अन्नसामुग्रीची कमताई पडल्यामुळें त्याला तो किल्ला सोडून द्यावा लागला.

अशा प्रकारचे जय अपजय झाल्यानंतर दोन्ही पक्ष तह करण्यास राजी झाले. टिपूला जरी पुष्कळ जय मिळाले होते, तरी या वेळेच्या सुमारास फ्रान्स व इंग्लंड यांमध्ये तह झाल्यामुळें त्याचे मुख्य साहाय्यकर्ते फ्रेंच लोक यांनीं त्याचा पक्ष सोडिला. शिवाय इंग्लिश लोकांचा सरदार कर्नल फुलरटन हा टिपूशीं लढण्याकरितां

हैदराचा मृत्यु
१७८२. चितूर
(मद्रासचे पश्चिमेचे
बाजूस).

बेदनूर येथें
जनरल म्याथ्यु
याचा पराभव
१७८३.

मंगलूरचें संर-
क्षण १७८३.

मंगलूरचा तह
१७८४.

तहाचीं कलमें.

अद्यापि समरंगणांत होताच व त्याला पुष्कळ जयही मिळूं लागले होते. यामुळें मंगळूर येथें तह झाला. त्यांतील मुख्य कलमें अशीं होतीं कीं,
१ लढाईंत दोन्ही पक्षांनीं एकमेकांचा घेतलेला मुलुख ज्यांचा त्यांस परत द्यावा.

२ टिपूनें सर्व इंग्लिश बंदिवान सोडून द्यावे.

३ या तहाचीं कलमें प्रत्येक पक्षाकडील साहकारी लोकांस लागू असावीं.

वारन् हेस्टिंग्ज यांच्या कारकिर्दीतील दुसऱ्या ध्यानांत ठेवण्या जाग्या मोठी.

हैदर व टिपू यांजबरोबर लढाई चालली असतां, कंपनीचा खजीना रिकामा पडला. वारन् हेस्टिंग्ज यांस लढाईचा खर्च भागविण्याचें आणि सैन्यास दारूगोळा व अन्नसामग्री पुरविण्याचें मोठें संकट पडलें.

एतद्देशीय राजांस पैसा देण्याविषयीं विनंती.

या कारणास्तव त्यांनीं एतद्देशीय संस्थानिकांस पैशाची मदत करण्याविषयीं विनंती केली. त्यांत विशेषेंकरून काशीचा राजा चेतसिंग आणि अयोध्येचा सुभेदार अझुफउद्दवला, यांजपाशीं मदत मागितली. कारण काशी प्रांत चेतसिंग यास कंपनीकडून मिळाला होता; आणि अझुफउद्दवला याजकडून पूर्वी करार केलेली रकम येणें होती. या विनंतीस दोघांनींही रुकार दिला नाहीं; ह्मणून या कामाची व्यवस्था करण्याकरितां जेव्हां वारन् हेस्टिंग्ज हे खुद्द काशीस गेले तेव्हां चेतसिंग यानें लोकांस बंड करण्यास उत्तेजन दिलें. या बंडाच्या तडाक्यांतून वारन् हेस्टिंग्ज यांचा जीव मोठ्या प्रयासानें बचावला गेला. पुढें शांतता करण्याकरितां

सैन्याची मदत योग्य वेळीं येऊन पोचली. इंग्लिशांचें सैन्य पाहिल्याबराबर चेतसिंग पळून गेला. याकरितां वारन् हेस्टिंग्झ यांनीं त्याच्या गादीवर त्याच्या भाच्यास बसविलें आणि काशीची वार्षिक खंडणी वाढविली.

अझुफउद्दवला याजपाशीं जेव्हां वारन् हेस्टिंग्झ यांनीं पैसा मागितला, तेव्हां त्यानें आपल्यापाशीं पैसा नाहीं अशी सबब सांगितली. यास्तव वारन् हेस्टिंग्झ यांनीं त्यास आपल्या आजी व आई जवळ पैसा मागण्यास सांगितलें. या दोघी स्त्रियांचे हातीं सुजाउद्दवला मेल्यानंतर, त्याचा वीस लाख रुपयांचा खर्जीना आला होता. या पैशापैकीं कांहीं रकम देण्यास त्या दोघीही राजी होईनात. यास्तव वारन् हेस्टिंग्झ व अझुफउद्दवला या दोघांनीं बलात्कार करून त्यांजपासून पैसा काढिला.

मंगळूर येथील तह झाल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी वारन् हेस्टिंग्झ याजला इंग्लंडास परत बोलाविलें. या वेळीं देशांत स्वस्थता झाली होती. जेव्हां या राजकारस्थानी मनुष्यानें आपलें काम सोडिलें तेव्हां ते असें ह्मणाले कीं, “ कर्नाटक प्रांत शत्रूच्या हातीं गेला असतां, मी सोडविला; आणि या देशांतील कंपनीच्या राज्याचें संरक्षण करून तें वाढविलें” हें त्यांचें ह्मणणें रास्त होतें आणि याविषयी हिंदुस्थानांत कोणीही शंका घेतली नाहीं. ते हिंदुस्थान सोडून स्वदेशीं गेले, यामुळे सर्व लोकांस खरोखर दुःख झालें.

वारन् हेस्टिंग्झ
अझुफउद्दवला या-
स पैसा काढण्या-
ची मसलत सांग-
तो.

वारन् हेस्टिंग्झ
इंग्लंडास परत
जातात इ० स.
१७८५.

यांची चौकशी
व दोष मुक्तता.

पार्लमेंट या नां-
वांची इंग्लंडांत ए
क मोठी सभा आ-
हे. हिच्या मार्फत
सर्व राष्ट्राचा कार-
भार चालतो. हीं-
त खुद्द महाराणी
साहेब. वडे लोक
व साधारण प्रती-
चे लोक असतात.
फॉक्सचे बील
इ. स. १७८३.

पिः याचे बील
१७८४.

इंग्लंडांत त्यांचे पुष्कळ शत्रु होते, त्यांत विशेष-
पेकरून मिस्टर फ्रान्सिस् हा एक होता. तो
कौन्सिलदार असतां नेहमी त्यांचा द्वेष करित
असे. वारन् हेस्टिंग्ज यांनीं राज्यकारभार वाईट
रीतीनें चालविला व एतद्देशीय राजांना वाईट
रीतीनें वागविलें, असे दोन आरोप आणून त्या-
बद्दल त्यांची चौकशी व्हावी ह्मणून त्यानें खट-
पट केली व ती सिद्धीस गेली. ही चौकशी दहा
वर्षेपर्यंत चालली होती. चौकशी अंती ते
दोघास पात्र नाहींत असें ठरलें.

वारन् हेस्टिंग्ज यांच्या कारकीर्दीच्या अखे-
रीस हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालविण्याचे
बाबतींत पार्लमेंट सभेंत वारंवार वादविवाद होत
असे, यामुळें त्या सभेंतील बहुतेक प्रमुख सभा-
सदांचें मन या गोष्टीकडे लागलें व खालीं लिहि-
लेलीं दोन विलें (कायद्यांचे खडे) पार्लमेंट सभे-
पुढें आलीं.

या वेळेच्या सुमारास फॉक्स ह्मणून एक मोठा
विख्यात वक्ता व मुत्सदी होता; तो राज्यांतील
मुख्य कारभारी होता. यानें हिंदुस्थानचा रा-
ज्यकारभार कंपनीकडून काढून खुद्द राजावडे
द्यावा आशा मतलबाचें एक बिल पार्लमेंट सभे-
पुढें आणिलें परंतु तें सर्व सभासदांच्या अनुम-
तानें मंजूर झालें नाहीं.

पुढील वर्षी पिट्ट या नांवाचा गृहस्थ फॉक्स
याचें काम पाहूं लागला. यानें पूर्वीच्या विलां-
त फेरफार करून, तें पार्लमेंट सभेपुढें सादर

केलें व तें मंजूर झालें. या बिलावरून ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकार कायम केला; परंतु “बोर्ड आफ् कंट्रोल” या नांवाची एक सभा स्थापन केली. यांतील सभासदांची नेमणूक करण्याचा अधिकार राजाकडे ठेविला आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कोर्ट आफ् डायरेक्टर्स या सभेच्या कामावर देखरेख करण्याचें काम या सभेकडे असावें असे ठरविलें.

बोर्ड आफ् कंट्रोल.

बारेन् हेस्टिंग्ज हे इंग्लंडास गेल्यावर वीस महिनेप-
यत त्यांचें काम सरजॉन म्याकफर्सन यांनीं चालविलें.

सरजॉन म्याकफर्सन.

भाग २१ वा

०. लॉर्ड कार्नवालिस यांची कारकीर्द.

१७८६-९३.

१. हैमूर येथील तिसरें युद्ध.

१७९०-९२.

२. वसुलाच्या बाबतींत फेरफार.

नवीन गव्हर्नर जनरल् लॉर्ड कार्नवालिस हे इ. स. १७८६ या वर्षी हिंदुस्थानांत आले. देशांत स्वस्थता राखावी असा यांचा मनापासून उद्देश होता, आणि असे करण्याविषयीं विलायत सरकारचीही यांना सक्त ताकीद होती; परंतु टिपूने यांना लढाई करण्याचें अगत्य पाडिलें.

लॉर्ड कार्नवालिस, दुसरे गव्हर्नर जनरल्, यांची राज्य कारभार चालविण्याची पद्धत.

१. इंग्लिश लोकांविषयीं टिपूच्या मनांत नेहमीं अतिशय द्वेषभाव असे; आणि इ. स.

लढाईची कार-
णें.

१७८४ या वर्षी जो त्याजबराबर तह झाला, त्या दिवसापासून तो नवीन हल्ला करण्याच्या तयारीत होता.

कुर्ग (हैसूर
च्या ईशान्येस.)

२ कानडा, कुर्ग आणि कोचीन - या प्रांतां-
तील नाईर ह्मणून कोणी कुलवान हिंदुलोक
होते, ते त्याचा अधिकार कबूल करिनात व मु-
सलमानी धर्म स्वीकारिनात. याजकरितां त्या
लोकांस तो उपद्रव देऊं लागला. यामुळें त्या
प्रांतांतील पुष्कळ लोक आपलीं घरेंद्वारे सोंडून
त्रावणकोर येथील राजाकडे गेले आणि त्यापासू-
न त्यांना आश्रय मिळाला. याकरितां टिपूनें त्रा-
वणकोरचे राज्यावर हल्ला केला. त्या राजानें
आपल्या व हैसूरचे राज्यामध्ये जी भिंत घातली
होती त्या भिंतीचा नाश करून टिपूनें आपल्या
सैन्यास जाण्यास वाट काढिली; आणि त्यांच्या
राज्यांत शिरून नेहेमीप्रमाणें आपल्या रानटीप-
णाच्या लुटालुटीस आरंभ केला.

त्रावणकोर येथील राजा इंग्लिशांचे पक्षाकडे
होता. यामुळें लॉर्ड कॉर्नवॉलीस यांना त्याचें सं-
रक्षण करणें अवश्य होतें. सामोपचाराचें बोल-
णें जेव्हां टिपूनें ऐकिलें नाहीं तेव्हां लढाई कर-
णें त्यांना भाग पडलें.

बंगळूर शहर
वेतलें १७९१.

सैन्याचें आविपत्य स्वतः लॉर्ड कॉर्नवॉलीस
यांनीं स्वीकारिलें. निजाम व मराठे यांबराबर
एकी करून, त्यांनीं त्यांस आपल्या पक्षाकडे आ-
णून टिपूच्या राज्यावर चाल केली आणि बंग-
ळूर शहरावर हल्ला करून तें घेतलें.

टिपूच्या सैन्यानें अडथळा केला असतांही त्यास न जुमानितां त्यांनीं एकदम टिपूची राजधानी श्रीरंगपट्टण याजवर चाल करून त्यास वेढा घातला. परंतु त्यांच्या सैन्यांत आजार उद्धवल्यामुळे व अन्नसामुग्रीची कमताई पडल्यामुळे त्यांस पुन्हा बंगळूराला परत यावे लागले.

नवीन हल्ल्याची तयारी चालली असतां लॉर्ड कार्नवॉलिस यांनीं नंदीदुर्ग या नांवाच्या बळकट किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला.

निजामाच्या सैन्याची मदत येऊन मिळाल्यावर आणि दारुगोळा व अन्नसामुग्री यांचा नवीन पुरवठा मिळाल्यावर, पुढील वर्षी त्यानें पुन्हा श्रीरंगपट्टणावर चाल केली. पश्चिमेकडून कुर्गच्या राजाची मदत घेऊन जनरल् आबरक्रांबे हा येत होता.

परंतु जेव्हां हल्ला करण्याची सर्व तयारी झाली, तेव्हां टिपूचें धैर्य स्वचलें आणि त्यानें तहाविषयी बोलणें चालविलें. नंतर पूर्वीपेक्षां खाली लिहिल्याप्रमाणें कडक अटींचा त्याजबरावर तह केला.

१ टिपूनें आपलें अर्बुद राज्य इंग्लिश व त्यांच्या पक्षाकडील लोकांस द्यावे.

२ लढाईच्या खर्चाबद्दल तीन कोट आणि तीस लाख रुपये द्यावे.

३ सर्व बंदिवान सोडून द्यावे.

४ या तहाच्या सर्व अटी पुऱ्या होईपर्यंत त्यानें आपले दोन मुलगे ओलीस द्यावे.

श्रीरंगपट्टणावर चाल.

नंदीदुर्ग (बंगळूरचे ईशान्येस ३१ मैलांवर) येथील किल्ला घेतला १७९१. श्रीरंगपट्टणावर दुसरा हल्ला १७९२.

श्रीरंगपट्टण येथील तह १७९२.

तहाची कलमं.

वसुल वेण्या-
च्या बाबतींत फे-
रफार इ० स०
१७९२.

लॉर्ड कॅर्नवालिस यांनी आपल्या कारकीर्दी-
च्या शेवटच्या वर्षी मुलकी खात्यांत वसुलाच्या
बाबतींत खाली लिहिलेल्या तीन नवीन पद्धती
सुरू केल्या.

जमेदारी.

जमेदारी ह्मणजे कांहीं प्रांत एका जमीनदारा-
कडे लावून दिला असतो व त्या प्रांताच्या वसु-
लाबद्दल जबाबदारीही त्याजकडेसच असते.

खेडेवारी.

ह्या पद्धतीच्या योगेंकरून प्रत्येक खेड्यांती-
ल लोक त्या खेड्याच्या वसुलाबद्दल जबाबदार
असतात.

रयतवारी.

रयतवारी, ह्मणजे प्रत्येक जमिनीचा जो ला-
गवड करणारा असतो त्याच्याच शिरावर त्या
जमिनीच्या साऱ्याचें जोखीम असतें.

यांतील पहिली पद्धत लॉर्ड कॅर्नवालिस यांनी
बंगाल प्रांतांत सुरू केली. रयतवारी मद्रास-
इलाख्यांत चालू केली; आणि हल्लींही ती दक्षि-
ण हिंदुस्थानांत चालू आहे.

भाग २२ वा.

सर जान शोअर १७९३-९८.

सर जान शोअर
तिसरे गव्हर्नर
जनरल.

नवीन गव्हर्नर जनरल सर जान शोअर हे
मुलकी खात्यांतील प्रसिद्ध कामदार होते. त्यांचे-
ही मत लॉर्ड कॅर्नवालिस यांच्याप्रमाणें देशांत
जितकी शांतता असेल तितकी असावी असें होतें.
परंतु त्यांचें हें मत वाजवीपेक्षां फाजील होतें. त्यां-
नीं आपल्या पक्षाकडील लोकांस योग्य मदत दे-

ण्याविषयीं हयगय केली. निजामावर जेव्हां मराठ्यांनीं हल्ला केला, तेव्हां इंग्लिशांनीं जी त्यांना मदत द्यावयाची ती दिली नाही. यामुळे त्याजला मराठ्यांशीं फार लज्जास्पद असा तह करावा लागला. यामुळे त्याला इतका राग आला कीं, त्याच्या मदतीकरितां शिकंदराबाद येथे जी इंग्लिश लोकांची फौज ठेविली होती, तिला त्यानें एकदम शिकंदराबाद सोडून जाण्याविषयीं हुकूम केला, तो फ्रेंचांच्या पक्षाकडे मिळण्याच्या वेतांत होता, इतक्यांत सुदैवेकरून लॉर्ड मारिगटन, ज्यांना पुढें मार्क्स आफ् वेलस्ली, असा किताब मिळाला, ते सर जान शोअर यांच्या कामावर योग्य वेळीं आले.

शिकंदराबाद
(निजामहंदरावा-
देजवळ इंग्लिशां-
च्या छावणीचें
गांव).

भाग २३ वा.

- मार्क्स आफ् वेलस्ली १७९८-१८०५.
१ हैसूर येथील शेवटलें युद्ध १७९८-९९.
२ कर्नाटकप्रांत इंग्लिशराज्यास जोडिला १८०१.
३ मराठ्यांशीं दुसरें युद्ध १८०२-१८०५.

मार्क्स आफ् वेलस्ली यांचें मत सर जान शोअर यांच्या मताहून अगदीं भिन्न होतें. त्यांनीं निजामावरीवर नवीन तह केला. त्या तहाच्या योगानें—

मार्क्स आफ्
वेलस्ली, चवथे ग.
व्हरनर जनरल्.

१ इंग्लिश लोकांची फौज शिकंदराबाद येथे परत आली.

२ फ्रेंच लोकांच्या छावणीस वेढा देऊन

त्यांचीं हत्यारें काढून घेतलीं आणि त्यांतील का-
मदारांना कैद करून कलकत्त्यास नेलें.

हौसूर येथील शेवटचें युद्ध.

१७९८-९९.

लढाईचीं का-
रणें,

१ टिपूची अद्यापि खोडकी जिरली नव्हती.
कोणत्याही कारणानें इंग्लिशांबराबर लढाईचा
प्रसंग केव्हां येईल याची तो वाट पहात बस
ला होता.

२ टिपूस फ्रेंच लोकांची मदत मिळाली होती
आणि त्यानें नेपोलियनाबराबर पत्रव्यवहार ठेवि-
ला होता.

लढाईची त-
यारी.

३ निजाम आणि मराठे यांना आपल्या
पक्षाकडे आणण्याविषयीं त्यानें खटपट चालविली
होती. या गोष्टीच्या खुलाशाविषयीं गव्हर्नर
जनरल् यांनीं त्याला सामोपचारानें विचारिलें
असतां, त्यानें दांडगाईचा व मगरूरीचा जबाब
दिला. यामुळें लढाईवांचून दुसरा उपायच
राहिला नाहीं. या मोहिमेच्या तयारीची देखरे-
ख करण्याकरितां लॉर्ड मार्लिंगटन् स्वतः मद्रासेस
आले.

व्हेल्लोर येथून वीस हजार सैन्य पाठविण्याची
तयारी चालली होती. त्यांना निजामाच्या
मुलखांतून सोळा हजार लोक येउन मिळावयाचे
होते. या सैन्याचा अधिकारी आर्थर वेलस्ली
(ज्यांना नंतर ड्युक आफ् वेलिंगटन् ही पदवी
मिळाली) हे होते.

मुंबईहून जनरल् स्टुअर्ट याजला थोडेंसैं सैन्य देऊन हैसूर प्रांतांत पाठविला. एकंदर सैन्याचा अधिकार जनरल् हारिस् याजकडे दिला होता.

पश्चिमेकडे सिद्धेश्वर येथें जनरल् स्टुअर्ट यानें प्रथमतः टिपूचा पराभव केला.

सिद्धेश्वर (हैसूरच्या पश्चिमेस) येथें टिपूचा पराभव इ० स० १७९८.

नंतर तो कर्नाटकांत जाण्याचा प्रयत्न करीत असतां जनरल् हारिस् याणें त्याचा मालाव्हेली येथें पराभव केला.

मालाव्हेली (श्रीरंगपट्टणचे पूर्वेस) येथील लढाई इ. स० १७९८.

या लढाईनंतर इंग्लिशांनीं श्रीरंगपट्टणावर चाल केली. टिपूही आपल्या राजधानीचें संरक्षण करण्याकरितां त्या ठिकाणीं आला. इंग्लिशांनीं एकदम श्रीरंगपट्टणावर हल्ला केला व निकराची लढाई करून तें शहर घेतलें. लढाईत मेलेल्या लोकांत टिपूचें प्रेत सांपडलें.

श्रीरंगपट्टण घेतलें. इ० स० १७९९.

यानंतर हैसूरच्या राज्याचे तीन विभाग केले. त्यांतून एक विभाग निजामास दिला. दुसरा विभाग इंग्लिशांनीं आपलेकडे ठेविला आणि तिसरा विभाग ज्या पूर्वीच्या हिंदु राजास हैदरानें पदच्युत केलें होतें त्याच्या मुलास दिला.

टिपूचा मृत्यु इ. स. १७९९.
हैसूरच्या राज्याचे विभाग.

यानंतर दोन वर्षांनीं निजामाबराबर नवीन तह केला. शिकंदराबाद येथें त्याच्या मुलखाच्या संरक्षणार्थ जी इंग्लिशांची फौज ठेविली होती, तिच्या खर्चाबद्दल त्याजकडून जो पैसा पोंचावयाचा तो वेळचे वेळेवर नियमितपणें पोंचत नसैं; यास्तव त्याला हैसूरच्या राज्याच्या वि-

निजामाबराबर तह इ. स. १८०१.

कर्नाटक प्रांत
इंग्लिश आपल्या
ताब्यात घेतात
इ. स. १८०१

अंगोली (गंटू-
रचे आमयेस पूर्व
किनाऱ्यावर.)

भागांत जो मुलूख मिळाला होता तो सैन्याच्या
खर्चाबद्दल इंग्लिशांस तोडून द्यावा लागला.

महंमदअल्ली याचा मुलगा उमदतउलउमराव
हा मरण पावल्यावर कर्नाटकांतील राज्यकारभार
फार वाईट रीतीने चालला होता. शिवाय ते-
थील राजाने इंग्लिशांस न कळू देतां, टिपूबराबर
फितुरीचा पत्रव्यवहार ठेविला होता. उमदत-
उलउमराव याचा मुलगा इंग्लिशांनीं सांगितले-
ल्या करारांस कबूल होईना, याकरितां त्यास
पदच्युत करून महंमदअल्लीचा दुसरा नातू अजी-
मउद्दवला यास नांवाचा मात्र नबाबकरून ठेविलें
आणि अंगोलीपासून केप कामोरिनपर्यंत सर्व
कर्नाटक प्रांत कंपनीच्या राज्यास जोडिला.

मराठ्यांशीं दुसरें युद्ध.

१८०२-१८०५.

लढाईचें कारण

या वेळच्या सुमारास पुणे येथील पेशव्याचा
अधिकार बळकावण्याविषयीं दौलतराव शिंदे
आणि येशवंतराव होळकर हे दोन बलाढ्य सर-
दार उत्पन्न झाले. होळकरानें पेशव्यास पुण्यां-
तून हाकून दिलें, यामुळें मदतीकरितां इंग्लिशां-
कडे जाऊन त्यानें त्यांजबराबर वसई मुक्कामीं
तह केला.

बसई (मुंबई-
जवळ) येथील तह
१८०२.

या तहांत पुढील करार करून घेऊन इंग्लि-
शांनीं पेशव्यांस पुन्हा त्याच्या गादीवर बसवि-
ण्याचें कबूल केलें.

१ पेशव्याने आपल्या राज्यांत आपल्या संरक्षणार्थ इंग्लिशांची फौज ठेवून घ्यावी. तहाची कलमें.

२ आपल्या दरबारांतून इंग्लिशांखेरीज सर्व युरोपियन लोकांस घालवून घावें.

३ सुरत आणि मुंबई ह्या दोन शहरांवर जे पेशव्याचे हक्क असतील ते त्याने सोडून द्यावे. (या वेळीं हीं शहरे इंग्लिशांच्याच ताब्यांत होती.)

इंग्लिश लोकांनी जेव्हां लढाईची तयारी चालविली तेव्हां होळकर पळून गेला. शिंद्या व वऱ्हाडचा राजा रघोजी भोंसला या दोघांस वसईचा तह आपल्यास अपमानदायक आहे, असे वाटल्यावरून दोघेही लढाईस सिद्ध झाले आणि संरक्षणाची तजवीज करूं लागले.

जनरल् वेलस्ली हा ह्यूसूर येथून येत असतां, असई येथें त्याची व शत्रूची गांठ पडली. शत्रूकडील सैन्य जरी पन्नास हजार होतें, तरी त्याने त्या ठिकाणीं लढाई दिली आणि शत्रूचा पराभव केला. या लढाईत शिंद्याकडील बाराशें लोक मेले. आजपर्यंत ज्या प्रसिद्ध व ध्यानांत ठेवण्याजोग्या लढाया झाल्या त्यांतीलच ही एक होय.

जनरल् लेक् हा अयोध्या प्रांतांतून येत असतां त्याने प्रथमतः उत्तरेत अलीगड येथील किल्ल्यास वेढा घालून तो घेतला. या किल्ल्यावरील पेरान या नांवाचा एक फ्रेंच सरदार आपले दोन हजार लोक पडल्यावर इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

शिंद्या व वऱ्हाडचा राजा यांजबरोबर लढाई इ. स. १८०३.

असई (जालन्याचे उत्तरेस २८ मैलांवर) येथील लढाई इ. स. १८०३.

अलीगड (आग्याचे उत्तरेस ५३ मैलांवर) येथील लढाई इ. स. १८०३.

दिल्ली येथील
लढाई. इ० स०
१८०३.

अलीगड येथील लढाई नंतर जनरल् लेक् यानें मराठ्यांच्या सैन्याचा दिल्लीजवळ पराभव केला. या सैन्याचा अविकार बोरकू या नांवाच्या फ्रेंच सरदाराकडे होता. या लढाईत शत्रूचें सैन्य एकोणीस हजार होतें व इंग्लिशांकडील चार हजार पांचशें होतें. या लढाईनंतर दिल्ली शहर इंग्लिशांच्या ताब्यांत आलें. बोरकू आणि दुसरे चार फ्रेंच कामदार यांस त्यांनीं कैद केलें व मराठे सरदारांनीं बंदिवानाप्रमाणें ठेविलेल्या शाहाअलम बादशाहास मौकळें केलें आणि त्याला प्रति वर्षास बारा लाख रुपयांची नेमणूक करून दिली.

लासवारी (आ-
ग्र्याचे वायव्येस
७३ मैलांवर) ये-
थील लढाई. इ०
स० १८०३.

आग्र्याकडे येत असतां जनरल् लेक् यानें लासवारी येथें दक्षिणेंतील “ अजिंक्य ” असें नांव धारण करणाऱ्या मराठ्यांच्या सैन्याचा तिसऱ्यानें पराभव केला. या ठिकाणीं शत्रूंनीं मोठ्या निकरानें युद्ध केलें. परंतु सरते शेवटीं त्यांचा अशा पूर्ण रीतीनें पराभव झाला कीं, उत्तरेकडील शिंद्याचें सैन्य अगदीं नाहींसें झालें.

आरगांव (एली-
चपूरापासून ३८
मैलांवर) येथील
लढाई. इ. स.
१८०३

या प्रकारें उत्तरेकडे जनरल् लेक् यास एका पाठीमागून एक असे जय मिळत चालले असतां दक्षिणेंत जनरल् वेलस्ली यानें असईच्या लढाईनंतर आरगांव येथें शिंद्याच्या फौजेचा पराभव केला. ग्वाल्हेर येथील मजबूत किला घेतला आणि वऱ्हाडच्या राजास तद्द करण्याचें अगत्य पाडिलें.

१ वऱ्हाडच्या राजानें कटकवरील आपले सर्व हक्क सोडून द्यावे.

वऱ्हाडच्या राजा-
जाबरावर झाले-
ल्या तहाचीं क-
लमें इ.स. १८०३.

२ आपल्या पदरच्या इंग्लिशांखेरीज सर्व युरोपियन लोकांस चाकरींवरून काढून टाकावें.

३ इंग्लिशांच्या पक्षाकडील विश्वासू निजाम यास पुष्कळ प्रदेश द्यावा.

शिंद्यालाही शरण येऊन तह करणें भाग पडलें.

१ गंगू आणि यमुना या नद्यांमधील प्रदेश इंग्लिशांस द्यावा.

शिंद्याबरावर झालेल्या तहाचीं कलमें इ.स. १८०३.

२ इंग्लिश सरकार आणि इंग्लिश सरकारच्या पक्षाकडील निजाम, गायकवाड आणि पेशवे यांच्या दरबारांतील सर्व हक्क सोडून द्यावे.

३ पेशव्याबराबर जो त्याचा कज्जा असेल तो त्यानें इंग्लिशांस कळवावा.

शिंद्या व वऱ्हाडचा राजा यांजबराबर लढाई चालू असतां होळकर स्वस्थ बसला होता. परंतु आतां त्यानें फारच मगरुरी दाखविली. इंग्लिशांचे तर्फे जीं तहाचीं बोलणीं चाललीं होती, त्यांविषयीं तो उडवाउडवीचीं उत्तरे देऊ लागला. त्याच्या पदरीं नव्वद हजार सैन्य होते, आणि नुकत्याच झालेल्या रक्तस्त्रावाच्या लढायांत आपल्या दोन्ही शत्रूंचे पक्ष दुर्बल झाले आहेत, असें समजून आपणास सहज जय मिळेल असें त्यास वाटलें.

होळकरा बराबर लढाई इ.स. १८०४.

लढाईच्या आरंभीं काहीं ठिकाणीं होळकरास जय मिळाले. इंग्लिशांचे पक्षाकडील जयपूरचा

जयपूर (रज. पुत स्थानांत).

उज्जनी (माळ
वा प्रांतांत).

मुकुंदराघाटां-
तील संकट. कोटा.
(चंबळा नदीचे
कांठी). नीमच
(माळवा प्रांतांत).

होळकर दिल्ली-
वर हली करितो
परंतु त्यास मार्गें
परतावें लागतें.

फरकाबाद (गं
गेच्या कांठी)
आणि डीग (आ-
ंध्याचे वायव्येस)

राजा, याच्या मुलखांत जी होळकराची फौजे
लुटालूट करित होती, तिचा पाठलाग कर्नल्
मानसन् हा करित होता. याच्या मनांत कर्न-
ल् मरे यास जाऊन मिळावें असें होतें. कर्न-
ल् मरे यास गुजराथेंतून उज्जनीकडे जाण्याचा
हुकूम झाला होता; परंतु तो परत गेल्यामुळें
कर्नल् मानसन् याचा बेत सिद्धीस गेला नाहीं.
जेव्हां तो कोटा आणि नीमच यांजमधील फार
कठीण व खडकाळ अशा मुकुंदरा घांटांत येऊन
पोंचला, तेव्हां आपणास होळकराच्या सैन्यानें
वेढिलें आहे असें त्यास आढळून आलें. त्याच्या
हाताखालील सैन्यानें परत येत असतां जरी
आपलें शूरपणें संरक्षण करून घेतलें, तरी अ-
न्नाचा तोटा, अशक्तता आणि शत्रूचे एक सारखे
हल्ले, यांपासून त्यांस इतकें दुःख भोगावें लागलें
कीं, सर्व सैन्यापैकीं थोडे लोक आग्रा येथें जाऊन
पोंचले.

यानंतर होळकरानें दिल्ली शहरावर हल्ला
केला; परंतु या कामांत त्यास यश आलें नाहीं.
कर्नल् आक्टरलोनी आणि कर्नल् बर्न्स या दोन
सरदारांनीं त्या शहराचें अशा शूरपणें संरक्षण
केलें कीं, त्याला एक आठवड्यानंतर परत जावें
लागलें.

होळकरावर इंग्लिश फौजेच्या दोन टोळ्यां-
नीं हल्ला केला. जनरल् लेक् यानें त्याच्या
घोडेस्वारांचा पाठलाग केला आणि त्यांनां फर-
काबाद येथें गांठून त्यांचा पराभव केला. त्यां-

च्या पायदळाचा जनरल फ्रेजर याने डोंगजवळ जी लढाई झाली तीत नाश करून टाकिला.

५७ मैलांवर) येथील लढाया इ.स. १८०४.

डोंग हे शहर व तेथील किल्ला हीं भरतपूरचे राजाचे ताब्यांत होती. वरील लढाया झाल्या-नंतर इंग्लिशांनी यांवरही हल्ला करून ती घेतली. होळकराबरोबर लढाई चालली असता, त्यास भरतपूर येथील राजाने मदत दिली. याबद्दल त्यास शिक्षा करण्याकरितां भरतपुरावरही हल्ला केला, परंतु तेथील किल्ल्याच्या मातीच्या भिंती फार मजबूत असल्यामुळे इंग्लिश लोकांनी जरी त्यावर बरेच हल्ले केले आणि त्या प्रयत्नांत तीन हजार लोक पडले, तरी तटास गोळा लागू होईना. याजकरितां इंग्लिश लोक त्या किल्ल्यास वेढा देऊन बसले. हा वेढा तीन महिनेपर्यंत होता. यानंतर तेथील राजाने तहाचे बोलणे लाविले. इंग्लिशांनी ते बोलणे मान्य केले आणि खाली लिहिलेली तहाची कलमे ठरविली.

भरतपूर (आग्राचे वायव्येस ३१ मैलांवर).

भरतपूरचा पहिला वेढा इ. स. १८०५.

१ भरतपूर येथील राजाने इंग्लिशांस वीस लाख रुपये द्यावे.

तहाची कलमे १८०५.

२ इंग्लिशांनी जो त्याला पूर्वी मुलूख दिला होता त्यांतून कांहीं त्याने सोडून द्यावा.

३ वरील करार पुरे होत तोपर्यंत डोंग हे शहर इंग्लिशांचे ताब्यांत असावे.

इकडे असा प्रकार चालला असता दक्षिणेत आणि माळव्यांतही लढाई सुरू होती. तीत इंग्लिशांसच जय मिळाला. कर्नल वालेस याने चांदा, जालना आणि दक्षिणेंतील होळकरांची

चांदा (वर्धा-

नदीचे कांठी मो-
ठे शहर आहे. ये-
थे आलिकडे को-
ळशाच्या खाणी
सांपडल्या आहेत.
यास चंद्रपूर असे-
ही म्हणतात). जा-
लना (औरंगाबा-
देचे वायव्येस ४०
मैलावर).

मार्किंस ऑफ
बेलस्ली इंग्लंडास
परत जातात इ.
स. १८०५.

मार्किंस आफ
कार्नेवालीस हिं-
दुस्थानांत पुन्हा
गव्हर्नर जनरलचे
कामावर येता-
त, परंतु थोड्याच
दिवसांत मरण
पावतात १८०५.

सर जार्ज बार्लो,
पांचवे गव्हर्नर
जनरल.

सर्व ठाणीं घेतलीं. कर्नल मरे यानें उज्जनी,
होळकराची राजधानी इंदूर आणि सर्व माळवा
प्रांत घेतला.

भरतपूर येथील राजाबराबर सह झाल्यानंतर
जनरल लेक्, ज्याला या वेळेच्या सुमारास लॉर्ड
ही पदवी मिळाली होती, त्यानें शिंदे व होळकर
यांचा पाठलाग केला. शिंदे पुनः इंग्लिशांवर
उठला होता.

अशा प्रकारें लढाई सुरू असतां मार्किंस
ऑफ बेलस्ली हे इ० स० १८०५ या वर्षी
इंग्लंडास परत गेले.

इंग्लिश सरकारास देशांत स्वस्थता व्हावी
अशी फार इच्छा होती, यामुळे ईस्ट इंडिया
कंपनीनें मार्किंस आफ कार्नेवालीस यांस पुन्हा
त्यांचे मागून गव्हर्नर जनरलचे कामावर पाठविले.
त्यांना लढाई बंद झाली असतां करावी असा
हुकूम झाला होता. हिंदुस्थानांत आल्यावर
मार्किंस आफ कार्नेवालीस हे लौकरच मरण पावले.
त्यांचे मागून सर जार्ज बार्लो हे गव्हर्नर जन-
रल झाले.

भाग २४.

सर जार्ज बार्लो १८०५-१८०७

नवीन गव्हर्नर जनरल सर जार्ज बार्लो
यांनीं लॉर्ड कार्नेवालीस यांचे जे बेट होते, ते
सिद्धीस नेले. होळकर व शिंदे यांबरोबर
त्यांस फार अनुकूल अशा रीतीचे सह केले.

१ पूर्वी लार्ड वेल्लेस्ली यांजबराबर झालेला तह कायम केला.

२ ग्वाल्लेरचा किल्ला शिंद्यास परत दिला, व गोहदचा राणा राज्यकारभार चालविण्यास अयोग्य वाटवल्यारून, त्याचा मुलूख काढून घेऊन, त्यांतून कांहीं शिंद्यास दिला.

३ गोहदच्या राण्यास पेनशन करून दिलें. होळकरानें शीक लोक आणि अफगाण लोक, यांजपासून मदत मिळण्याविषयीं जो प्रयत्न केला, तो व्यर्थ गेल्यानंतर, तोही पुढील करारांवर तह करण्यास राजी झाला.

१ त्याच्या राज्यांतील सर्व जिकलेला मुलूख त्यास परत द्यावा.

२ चंबळा नदीचे उत्तरेकडील कांहीं प्रदेश ह्योजिकडे असावा.

सर-जार्ज बाल्फोर् यांचे राज्यकारभार चालविण्याचे पद्धतीस सर्व लोकांनीं फार दोष दिला. याचें पहिलें कारण असें होतें कीं, त्यांनीं विरुद्ध पक्षांस फार अनुकूल अशा अटींचे तह केले. दुसरें कारण असें होतें कीं, इंग्लिश लोकांच्या पक्षाकडील जयपूर आणि बुंदी येथील विश्वासू राजांवर, होळकर व शिंद्या यांनीं हल्ला केला असतां, त्यांस सर जार्ज बाल्फोर् यांनीं मदत देण्या विषयीं कोणतीच तजवीज केली नाहीं; यामुळे होळकर व शिंद्या यांस त्यांचा नाश करण्याविषयीं स्फुरण आलें आणि जयपूर व बुंदी येथील राजांस फार राग आला. अशा प्रकारच्या वागणुकीनें

शिंद्याबरोबर झालेल्या तहार्ची कलमें इ. स. १८०५.

होळकराबरोबर तह १८०५.

तहार्ची कलमें

सर जार्ज बाल्फोर् यांची राज्यकारभार चालविण्याची पद्धत.

बुंदी (राजपुतान्यांतील याच नांवाच्या संस्थानार्ची राजधानी).

सर जार्ज बार्लो यांच्या कारकीर्दीत कित्येक बंडे उत्पन्न झालीं.

व्हेलोर येथील बंड इ. स. १८०६ व याचा शेवट इ. स. १८०६ जुलै.

प्रथमतः व्हेलोर येथील शिपायांनीं उबडपणें बंड केलें आणि पलटणींतील अधिकारी व बहुतेक गोरे शिपाई यांस ठार मारिलें. त्यांच्या पहिल्या झपाड्यांतून जे लोक पार पडले त्यांनीं अर्काट येथून मदत येऊन पोंचेपर्यंत आपलें शूरपणें संरक्षण करून घेतलें. सारजंट वार्डि हा त्यांचा पुढारी झाला.

या बंडाचें पहिलें कारण.

या बंडाचें पुढें लिहिलेलें मुख्य कारण होतें. शिपायांनीं कवाडतीचे जागीं कपाळास गंध लावून येऊं नये, सर्वांनीं दाढ्या व मिशा एक फर्म्याच्या ठेवाव्या आणि इंग्रजी टोपीप्रमाणें दिसणारें पागोटें घालावें. या एकाएकीं केलेल्या फेरफारांनीं सरकारचे मनांत आपल्या धर्मांत हात घालण्याचा उद्देश आहे असें त्यांस वाटून त्यांना फार त्वेष आला.

पोषागांतील फेरफार.

त्याच्या योगानें त्यांच्या मनावर झालेला ग्रह दुसरे कारण.

टिपूच्या मुलांस व्हेलोर येथें नजर कैदेत ठेविलें होतें. त्यांनीं शिपायांस उत्तेजन दिल्यामुळे ते हें बंड करण्यास प्रवृत्त झाले असें ह्मणतात.

दुसरीं बंडे वलजाबाद (कव्हेलांग जवळ) नंदीदुर्ग (बंगलूरचे ईशान्येस ३१ मैलावर).

शिकंदराबाद, वलजाबाद, नंदीदुर्ग आणि दुसऱ्या कित्येक ठिकाणींही बंडे झालीं; परंतु तीं लौकरच नाहींशीं झालीं.

भाग २५.

लार्ड मिंटो १८०७-१८१३.

लार्ड मिंटो, स-

इ. स. १८०७ या वर्षी लार्ड मिंटो हे

गव्हरनर जनरलचे कामावर आले. तेव्हां सर जार्ज बालो यांस मद्रास येथील गव्हरनर नेमिलें. हे मद्रास येथें गव्हरनर असतां त्यांनीं जीं जीं कामें केलीं, त्यांतून कित्येक कामें लोकांस आवडलीं नाहींत. त्यांत मुख्यत्वेकरून तंबूचा मक्ता बंद केला, याजमुळे तर फारच गडबड झाली आणि मद्रास येथें बंड झालें.

हावे गव्हरनर जनरल.

मद्रास येथील बंड १८०७.

तंबूचा मक्ता.

तंबूचा मक्ता ह्मणजे आपल्या हाताखालचे लोकांस तंबू पुरविण्याबद्दल मुख्य अधिकाऱ्यांस सरकारांतून कांहीं नेमणूक मिळत असे. हा तंटो फार वाढला असता; परंतु मद्रास येथील सेनापति जनरल म्याकडोनाल्ड हा राजीनामा देऊन इंग्लंडास गेला, त्यामुळे हा तंटो मिटला.

जरी पुष्कळ ठिकाणीं बंडें होण्याचा रंग दिसत होता आणि भयंकर लढायांचीं चिन्हे दिसून येत होती, तरी ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकार दिवसें दिवस अधिकाधिकच वाढत चालला.

लॉर्ड मिंटो यांची कारकीर्द.

लॉर्ड मिंटो यांचे कारकीर्दीत जावा, बोर्नो आणि ऐल् आफ् फ्रान्स हीं सुगीक बेटें इंग्लिशांनीं जिंकून आपले राज्यास जोडिलीं.

जावा, बोर्नो. न व ऐल् आफ् फ्रान्स येथें जय.

लॉर्ड मिंटो हे इ. स. १८१३ या वर्षाचे अखेरीस इंग्लंडास परत गेले. तेथें ते पुढें थोड्याच दिवसांनीं मरण पावले.

लॉर्ड मिंटो इंग्लंडास परत जातात १८१३.

इ. स. १८१३ त हिंदुस्थानचा राज्यकारभार करण्याची कंपनीस इंग्लंडच्या राजाकडून आणखी वीस वर्षांची सनद दिली.

कंपनीची मुदत वाढविली.

भाग २६

अर्ल् आफ् मोईरा.

(मार्किस आफ् हेस्टिंग्ज.)

१८१४-१८२३.

१ नेपाळ येथील युद्ध १८१३-१८१६.

२ पेंढाऱ्यांबराबर युद्ध १८१६-१८१७.

३ मराठ्यांशीं तिसरें युद्ध १८१६-१९.

नेपाळ येथील लढाई १८१३-१८२६.

अर्ल् आफ् मो-
ईरा, सातवे गव्ह-
रनर जनरल्.अर्ल् आफ् मोईरा, ज्यांस पुढें मार्किस आफ्
हेस्टिंग्ज असा किताब मिळाला, हे गव्हरनर
जनरल्चे कामावर असतां, नेपाळ येथील युद्ध
उद्धवर्ले.लढाईचीं कारणें
इ० स० १८१३.१ नेपाळ येथील डोंगरांत रहाणाऱ्या गुरखे
या नांवाच्या लोकांनीं कंपनीच्या मुलुखावर लुटो-
करितां हला केला.२ नेपाळ येथील राजानें कंपनीच्या मुलुखां-
त रहाणाऱ्या एका रयतेची कांहीं जमीन बळ-
काविली होती.बटवाल (अयो-
ध्या प्रांतांत).३ तहाचें बोलणें चाललें असतां नेपाळ ये-
थील लोकांनीं बटवाल येथील कंपनीच्या पोली-
स लोकांस ठार मारिलें.पहिली मोहिम
इ. स. १८१४.इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याच्या चार टोळ्या
करून, खालीं लिहिल्याप्रमाणें नेपाळचे लोकांवर
हला केला.या लढाईतील
इंग्लिशांचे सरदा-
र.१ कर्नल् आक्टरलोनी यानें पश्चिमेच्या
बाजूनें हला केला.

२ जनरल् गिलेस्पी यानें जैटकवर चाल केली.

जैटक (सर-
हिंदजवळ.).

३ जनरल् वूड् हा पूर्वेच्या बाजूस गेला.

४ जनरल् मार्ले यानें नेपाळची राजधानी कटमंडू याजवर चाल केली.

कुलंग (हरि-
द्वारचे उत्तरेस २६
मैलांवर). नल-
गड (लुधियानाचे
उत्तरेस).

पहिली टोळी शिवायकरून बाकीच्या तीन सरदारांचा पराभव झाला. जनरल् गिलेस्पी हा कुलंग या नांवाच्या किह्यास वेढा घालीत असतां पडला. कर्नल आक्टरलोनी यास मात्र जय मिळाला. त्यानें नलगड, मलून आणि आलमोरा हे डोंगरी किल्ले एका पाठीमागून एक घेतले.

मलून (नलग-
डचे पूर्वेस).

आलमोरा (क-
माऊन प्रांतांतील
मुख्य शहर).

जनरल् आक्टरलोनी, ज्यास या वेळीं सर डेव्हिड आक्टरलोनी असें ह्मणूं लागले होते, हा चिरौघटी या नांवाचे कठीण घाटाचे पूर्वेचे बाजूनें नेपाळांत शिरला. मकानपूर येथील लढाईत यास जय मिळाल्यावर, त्यानें हरिहरपूर हें शहर व तेथील किल्ला घेतला आणि नेपाळचे राजास तह करण्यास लाविलें.

दुसरी मोहिम
१८१६.

१ नेपाळचे राजानें जो मुलूख घेतला होता तो सोडून द्यावा.

२ इंग्लिशांस बारा हजार चौरस मैलांपेक्षा जास्त मुलूख द्यावा.

या प्रकारें कंपनीच्या राज्याची सरहद्द हिमालय पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत वाढली आणि सतलज व यमुना या नद्यांमधील प्रदेश तिच्या राज्यांत आला.

मकानपूर (क-
टमंडुचे दक्षिणेस)
येथील लढाई इ.
स. १८१६. हरिह-
रपूर (मकानपूर-
चे दक्षिणेस).

तहार्ची कलमें
१८१६.

इ. स. १८१६ त गोस्तनदेवी काढण्यास
आरंभ झाला.

पेंढारी लोक. पेंढार्यांबरोबर लढाई १८१६—१८१७.

पेंढारी हे होळकर व शिंदे यांचे सैन्यांतील
लोक होते. या दोघांबराबर जी लढाई चाल-
ली होती तिचा जेव्हां शेवट झाला, तेव्हां हे
लोक रिकामे झाले. नंतर या लोकांस कांहीं
उद्योग नसल्यामुळे, ते लुटीकरितां टोळ्या करून
लागले. त्यांचा क्रम गांवोगांव घरे जाळून लोकां-
स फार इजा द्यावी, त्यांस लुटायें आणि पुष्कळ
अनन्वित कृत्ये करावीं असा होता.

त्यांचे मुख्य.

चितु, करीमखान आणि अमीरखान हे त्यांचे
मुख्य होते; या तिघांजवळ मिळून सुमारे चाळीस
हजार घोडेस्वार होते.

इंग्लिशांचे रा-
ज्यांत त्यांचा प्र-
वेश.

इ. स. १८१५ या वर्षी ते कंपनीच्या
मुलुखांत शिरले. ते प्रथमतः गंटूर येथे जाऊन
नंतर कडपा परगण्यांत शिरले आणि दहा दिव-
सांत त्यांनीं तीनशें पेक्षा अधिक गांवें जाळलीं.

त्यांचा पाठलाग करण्यास इंग्लिशांनीं आपले
सैन्य पाठविलें; आणि मेजर लशिंग्टन यानें एके
प्रसंगीं त्यांच्या एका मोठ्या टोळीचा पराभव केला;
परंतु या लोकांचा जामानिमा हलका असल्यामुळे,
आणि ते समोरासमोर लढाईस उभे रहात नसत
यामुळे, इंग्लिशांचें त्यांजपुढें कांहीं चालत नसे.
याकरितां या क्षुद्र परंतु भयंकर शत्रूंचा नाश कर-
ण्यास मोठे सैन्य पाठवावें लागलें.

सेनापति सर टामस् हिस्लाप् याच्या हाता-

खाली एकलक्ष तेरा हजार सैन्य होतें. त्यानें या सैन्याच्या पांच टोळ्या करून व चोहोंकडून पेंढाऱ्यांस वेढून त्यांस पश्चिमेकडील पर्वतांत हाकून दिलें आणि जेथें जेथें त्यांच्या टोळ्या भेटल्या तेथें तेथें त्यांचा नाश केला.

पेंढाऱ्यांस कंप-
नीच्या मुखवांतून
न काढून दिलें
१८१७.

मराठ्यांशीं तिसरें युद्ध १८१६-१९.

पेशव्याचें कप-

ट १८१७.

मराठ्यांनां इंग्लिशांनीं जिंकलें होतें; परंतु अद्यापि त्यांचा तोरा कमी झाला नव्हता. इंग्लिशांसिद्ध अनेक ठिकाणीं नेहमीं मसलती चालल्या होत्या. विशेषेंकरून पुर्णे व नागपूर येथें तुर फारच चालल्या होत्या. वसई येथें ठरलेला तह पेशव्यानें वारंवार मोडिला. तो इंग्लिशांचा द्वेष करितो, असें अनेक प्रसंगीं त्याच्या वागणूकीवरून दिसून येत असे. पुर्णे येथील दरबारांत इंग्लिश-सरकाराचे मार्फत मॉन्टस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हा रेसिडेन्ट होता. त्याच्याशीं पेशव्याचा वारंवार बेबनाव होत असे. या कारणास्तव इंग्लिशांनीं त्याला नवीन तह कबूल करण्यास सांगितलें. या तहाच्या योगें पेशव्यास पुष्कळ मुलूख सोडून द्यावा लागला आणि रेसिडेन्टाचे परवानगीवांचून दुसऱ्या दरबारांशीं पत्रव्यवहार ठेवण्याची त्यास मनाई झाली. ह्या कारणांमुळे त्यास इतका राग आला कीं, तो गुप्तपणें लढाईची तयारी करूं लागला. पेंढाऱ्यांबराबर त्यावेळीं जी लढाई चालली होती, तींत इंग्लिशांस मदत करण्याच्या मिषानें त्यानें थोडक्याच काळांत पंचवीस हजार सैन्य जमा केलें; परंतु यांतील खरें तथ्य रेसिडेन्टास सम-

जून आल्यामुळे त्यानेही आपले सैन्य तयारीत ठेविले.

खडकी (पुण्याजवळ ४ मैलांवर) येथील लढाई इ.स. १८१७.

पुढे लौकरच तंटा सुरू झाला आणि खडकी येथे लढाई होऊन तीत पेशव्याचा पूर्णपणे पराभव झाला. या लढाईत इंग्लिशांचे सैन्य दोन हजार आठशे होते व पेशव्याचे पंचवीस हजार होते. या पराभवानंतर पेशव्यास पुण्यातून पळून जावे लागले.

नागपूर येथील राजाचे कपट.

वऱ्हाडचा राजा रघोजी भोंसला इ. स. १८१६ या वर्षी मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा परसाजी त्याचे गादीवर बसला. हा अल्पवयस्क व वेडगळ होता. याकरिता तेथील राज्यकारभार चालविण्यास तरुण राजपुत्राचा चुलता आपासाहेब यास मुखत्यार नेमिले होते. हाही इंग्लिशांविरुद्ध मसलत करू लागला. याने इंग्लिशांबराबर तह केला होता; परंतु नागपूर येथील अल्पवयस्क राजा मरण पावल्यावर आपासाहेबाने तो तह मोडला. या राजपुत्रास आपासाहेब याने आपणास गादी मिळावी या उद्देशाने मारविला. नंतर मराठे व आरब यांचे मदतीने सैन्य जमवून इंग्लिशांवर शिताबळदी या नांवाच्या टेकड्यांमधील हला केला. या ठिकाणी कयापटन फिट्झराल्ड याच्या शूरपणाने इंग्लिशांस जय मिळाला. जनरल डेव्हेटन यास रेसिडेन्टास मदत करण्याकरिता पाठविले होते. तो योग्यवेळी येऊन पोचल्यामुळे, नागपूर येथे आपासाहेबाचा पुन्हा पराभव झाला. इतक्यांत ज-

शिताबळदी (नागपूरचे पश्चिमेस दोन टेकड्या आहेत).

नागपूर येथील लढाई १८१७.

नरल् हार्डिमन् हा नागपुराकडे येत असतां वाटेंत त्यास जबलपूर येथें मराठे लोक भेटले व तेथें लढाई झाली. तींत मराठ्यांचा पराभव झाला. यानंतर आपासाहेबास इंग्लिशांबराबर तहाचें बोलणें चालविण्याचें अगत्य पडलें. इंग्लिशांनीं त्याजबराबर तह केला. रेसिडेन्टानें आपासाहेबास गादीवर ठेवण्याचें वचन दिलें होतें, याजकरितां इंग्लिशांनीं त्यास पदच्युत केलें नाहीं.

यशवंतराव होळकर इ. स. १८११ यावर्षीं मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा मल्हारराव होळकर त्याचे गादीवर बसला. यावेळीं या राज्यांत फार अव्यवस्था होती, येथील सरदारांनीं इंग्लिशांबराबर पुन्हा लढाई करण्यास आरंभ केला. सर टामस् हिस्लाप यानें आपल्या सैन्याच्या तीन टोळ्या केल्या आणि त्यांजवर महिदपूर येथें हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. या लढाईनंतर मंडेसूर येथें तह झाला.

१ इंग्लिशांस पुष्कळ मुलूख द्यावा.

२ होळकराचे राज्यांत त्याचे संरक्षणार्थ इंग्लिशांचें सैन्य असावें.

३ सर्व अधिकार इंग्लिशांचे हातीं असावा.

पेशवा पुन्हा वीस हजार सैन्य व आठ हजार घोडेस्वारांनिशीं लढाईस तयार झाला. कयापटन् स्टान्टन् हा पुण्यास येत असतां वाटेंत त्याला हें सैन्य भेटलें. याच्या हाताखालीं जरी फक्त सहाशें शिगाई, तीनशें घोडेस्वार आणि सव्वीस तोफा होत्या, तरी कोरेगांव येथें

जबलपूर (नागपूरपासून १६० मैलांवर) येथील लढाई इ. १८१७.

होळकराच्या सरदारांचें बंड.

महिदपूर (क्षिप्रा नदीच्या कांठीं) येथील लढाई. इ. स. १८१७.

मंडेसूर (रजपूतस्थानांत) तहाचीं कलमें.

पेशवाचा शेवटचा प्रयत्न.

कोरेगांव (भी-

मेच्या काठी पु-
ण्याचे ईशान्येस
१७ मैलांवर) ये
थाल लढाई इ. स.
१८१८.

आपासाहेवा-
चा शेवटचा प्रय-
त्न इ. स. १८१९.

अशीरगड (ब
ऱ्हाणपुरापासन
१२ मैलांवर).

होळकराचा प-
रिणाम.

त्याने त्या सैन्याबरोबर लढाई केली आणि जय मिळविला. त्याने आपल्या थोड्याशा सैन्याच्या साहाय्याने रात्र होईतोपर्यंत, शत्रूंच्या सैन्याचे कां- हीं चालू दिले नाही. रात्र झाल्यावर त्याने शत्रू- नां मार्गे हटण्याचे अगत्य पाडिले. दुसरे दिवशीं मराठे लोक इतके भयाभीत होऊन गेले कीं, ते लढाईस उभे राहण्यास धजले नाहीत. या- नंतर लौकरच पेशवा सर जानू मालकमू यास शरण आला.

आपासाहेब नागपूरचे गादीवर पुन्हा बसला नाही तोच, तो इंग्लिशांविरुद्ध आणखी मसलती करूं लागला.

तेथील इंग्लिश लोकांचे वकीलास हें समज- तांच, त्याने त्यास कैद केलें. परंतु त्याने पळून जाण्याची युक्ति काढिली. जेव्हां कंपनीचे सै- न्याने त्याचा पाठलाग केला, तेव्हां तो चित्तूसह असीरगड येथें पळून गेला. पण इंग्लिश सैन्याने त्या किल्यास वेढा घालतांच तो तेथूनही पळून गेला. अशीरगडाचा किला इंग्लिशांचे ताब्यां- त आला आणि असें होतांच लढाई बंद झाली. सरते शेवटीं त्रासदायक मराठे लोक व पेंढारी यांजबरोबर चाललेल्या लढाईचा शेवट झाला. यांतील सर्व मुख्य मुख्य सरदारांपैकीं कित्येक मेले, आणि कित्येक जिवंत राहिले तेही अगदीं निरुपद्रविक झाले.

यशवंतराव होळकर वेड लागून इ. स. १८११ ह्या वर्षीं मरण पावला असें मार्गे सा- गितलेंच आहे.

करीमखान हा शेतकीचा धंदा करून उप- जीविकां करून लागला.	करीमखान.
चितू हा भटकत फिरत असतां त्यास वाघा- नें खाल्ले.	चितू.
पेशवा याजला कानपुराजवळ ब्रह्मावर्त येथें नेऊन ठेविलें; व इंग्लिशांनीं त्याजला वर्षास आ- ठ लक्ष रुपयांची नेमणूक करून दिली.	पेशवा.
आपासाहेब पंजाबांत पळून गेला होता; परंतु तो पुनः इंग्लिशांचे राज्यांत येऊन राहि- ला. या उपर त्यानें इंग्लिशांस कांहीं त्रास दिला नाहीं.	आपासाहेब.
पेशवा व आपासाहेब यांनीं विश्वासघात केल्यामुळें त्यांचीं राज्ये काढून घेतलीं. इंग्लि- शांनीं शिवाजीचे वंशांतील प्रतापसिंह या नांवा- च्या राजास सातारचे गादीवर बसविलें; व त्याज- कडे कांहीं मुलुख तोडून देऊन बाकीचा संपूर्ण प्रदेश आपलेकडे ठेविला.	मराठ्यांचे राज्याची व्य- वस्था.
नागपूर येथील गादीवर रवोजी भोंसला याचे नातवास बसविलें. याचेंही नांव रवोजीच होतें, परंतु याला बाजीराव असें ह्मणत.	नागपूरचें रा- ज्याची व्यवस्था.

भाग २७.

लार्ड आमहर्स्ट १८२३-१८२८.

१ ब्रह्मदेशांतील पहिलें युद्ध.

१८२३-२६.

२ भरतपूरचा दुसरा वेढा १८२६.

मार्किस आफ हेस्टिंग्स यांच्या मागून लार्ड

लार्ड आमहर्स्ट,

आठवे गव्हरनर
जनरल.

लढाईचीं का-
रणें.

शापुरी (इंग्लि-
श लोक व ब्रह्मी
लोक ह्यांचे रा-
ज्याच्या सरहद्दी-
वर.)

सर अर्चिवा-
ल्ड क्यांबेल्.

रंगून (ब्रह्मदे-
शांतील मुख्य बं-
दर व व्यापाराची
जागा) १८२४.

किमांडीन (रं-
गून पामून थांडके
अंतरावर) इ.स.
१८२४.

डोनेबो इ. स.
१८२५.

आमहस्टे हे गव्हरनर जनरलचे कामावर आले.
ते येतांच ब्रम्हदेशाशीं लढाई करणें अवश्य आ-
हे असें त्यांस आढळून आलें.

ब्रह्मदेशांतील लोकांनीं आसाम प्रांत जिंकून
बंगालचे पूर्वकडच्या सरहद्दीपर्यंत आपला अंमल
बसविला आणि कंपनीच्या सरहद्दीवरील प्रजेवर
जुलूम करूं लागले.

२ शापुरी या नांवाच्या बेटांत राखवालीक-
रितां इंग्लिशांचे थोडेसे लोक होते, त्यांचा त्यांनीं
पराभव केला आणि ते बेट घेतलें.

३ त्यांनीं शापुरी बेटाजवळ इंग्लिश लोकां-
च्या एका जाहाजाचा पाडाव केला, आणि त्याज-
वरील अधिकाऱ्यांस आणि लोकांस बंदिवान केलें.

गव्हरनर जनरलांनीं या गोष्टींचीं कारणें वि-
चारिलीं असतां, त्यांनीं योग्य कारणें दाखविलीं
नाहींत; याकरितां युद्धावांचून दुसरा कांहीं उ-
पाय राहिला नाहीं. ब्रह्मी लोकांवर स्वारी कर-
ण्याकरितां एकदम फौज तयार केली, व तिच्या-
वर सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल् यास मुख्य नेमिलें.

आंडामान बेटांतील कॉर्नवालिस या नांवाच्या
किल्ल्यांत सर्व सैन्य एकत्र जमल्यावर, इंग्लिश
लोकांनीं रंगूनवर चाल केली व शत्रूबराबर थोडा
वेळ लढाई झाल्यानंतर ते शहर घेतलें.

यानंतर इंग्लिश लोकांनीं किमांडीन बंदरावर
हल्ला करून ते घेतलें.

जलमार्गानें गेलेल्या टोळीचा अधिकारी ज-
नरल काटन यानें डोनेबो शहरावर पुढील वर्षीं

हल्ला करून तें घेतलें. या ठिकाणीं ब्रह्मी लोकांचा बंधुला या नांवाचा सरदार पडला.

यानंतर प्रोम, मार्टावान, तेन्यासेरिम आणि अराकान इत्यादि शहरें इंग्लिशांचे हातीं आलीं.

नंतर शत्रूबराबर तह करण्याचे कारणानें कांहीं वेळपर्यंत युद्ध बंद झालें. परंतु आवा येथील राजा तहाचीं कलमें लौकर कबूल करीना, सबन्ध पुन्हा लढाई सुरू झाली.

या लढाईत इंग्लिशांचा प्रत्येक ठिकाणीं जय झाला. प्रथमतः ब्रह्मी लोकांचा प्रोम येथें पराभव झाला. नंतर मेलान शहर घेतलें. आणि नंतर पागहाम येथें जी लढाई झाली तीत इंग्लिशांस पूर्णपणें जय मिळाला.

प्रोम, मेलान, पागहाम इ. १८२६.

यानंतर इंग्लिशांनीं ब्रह्मदेशाचे राजधानीकडे कांहीं अडथळा न होतां चाल केली. जेव्हां ते आवापासून याडेवो या नांवाचें पन्नास मैलांवर एक गांव आहे, तेथें येऊन पोचलें तेव्हां तेथील राजा भयाभीत झाला, आणि त्यानें तहाचें बोलणें लाविलें. तो खालीं लिहिलेल्या तहाचें प्रत्येक कलम कबूल करण्यास तयार झाला.

इंग्लिश लोक आवा शहरावर चाल करितात.

१ आसाम, काचार, जित्या आणि मणीपूर या प्रांतांवरील सर्व हक्क सोडून द्यावे.

तहाचीं कलमें इ. स. १८२६.

२ आराकान आणि तेन्यासोरिम हे प्रांत इंग्लिशांस द्यावे.

३ एक कोटी रुपये तीन हप्त्यांनीं द्यावे.

४ दुसरा हप्ता पोंचे तोंपर्यंत रंगून शहर इंग्लिशांचे ताब्यांत असावें.

भरतपूरचा दुसरा वेढा १८२६.

भरतपूर येथील अव्यवस्था.

भरतपूरचा राजा बहादूरसिंग हा इ. स. १८२३ यावर्षी मरण पावला. त्याचा व इंग्लिशांचा ऐक्यभाव होता. याच्या मरणानंतर भरतपूरचे राज्यांत फार अव्यवस्था व झोडिंगबादशाही सुरू झाली. भरतपूर येथील किल्ला बहादूरसिंग याचा पुतण्या दुर्जनसाल यानें बळकाविला, व योग्य वारस बळवंतसिंग यास कैदेंत ठेविलें.

भरतपूरचा किल्ला घेण्याची संधि.

या गोष्टीमुळें भरतपूरचा किल्ला घेण्यास ही उत्तम संधि आहे, असें कंपनीसरकारास वाटलें. आजपर्यंत या ठिकाणीं मात्र इंग्लिश लोकांचें कांहीं चाललें नाहीं. वीस वर्षांपूर्वीं जनरल् लेक् यानें हा किल्ला घेण्यास पुष्कळ प्रयत्न केले होते, परंतु ते सर्व व्यर्थ गेले. एतद्देशीय लोक हा किल्ला अजिंक्य आहे असें समजत असत. शिवाय हा किल्ला बंडखोर लोकांची एकत्र मिळण्याची व संरक्षणाची जागा होती.

या किल्ल्याविषयी एतद्देशीय लोकांच्या मनांतील ग्रह.

लार्ड कांबरमियर हा किल्ला घेतो इ. स. १८२६.

याजकरितां सेनापती लार्ड कांबरमियर हा वीस हजार सैन्य व शंभर तोफा घेऊन भरतपूर येथें आला. दुर्जनसाल यानें त्याजला प्रतिबंध केल्यावर, त्यानें एकदम त्या किल्ल्याच्या तटबंदीखालीं सुरंग लावून त्याच्या वीस फुटी जाडीच्या भिंती उडविल्या, आणि एकदम हल्ला करून तो किल्ला घेतला. हा किल्ला इंग्लिशांचे स्वा-

धीन झाल्यामुळे देशांतील दंगाधोपा नाहीसा होऊन, जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली.

भाग २८.

लार्ड उइलियम् बॅटिक्.

१८२८-१८३५.

लार्ड आमहर्स्ट यांच्या मागून लार्ड उइलियम् बॅटिक् हे गव्हर्नर जनरलचे कामावर आले. यांच्या करिकीर्दीत मोठ्या ध्यानांत ठेवण्यासारख्या लढाया वगैरे झाल्या नाहीत. परंतु लोक-कल्याणाच्या कृत्यांविषयी यांची कारकीर्द जशी प्रसिद्ध आहे, तशी दुसऱ्या कोणत्याही कृत्यांविषयी नाही.

लार्ड उइलिय
बॅटिक्, नववे गव्ह-
र्नर जनरल,

ब्राह्मण लोकांतील सती जाण्याची व रजपूत लोकांतील लहान मुली मारण्याची चाल आणि जगन्नाथ येथील देवाच्या उत्साहांतील भयंकर कृत्ये हीं यांनी बंद केलीं. सरकारानें आजपर्यंत या चालींविषयीं दुर्लक्ष केलें होतें एवढेंच नव्हे, तर अशा प्रकारच्या उत्साहाच्या सन्मानार्थ लष्करी लोक देऊन, कांहीं अंशीं या चालींस ते उत्तेजनही देत होते, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. अशा प्रकारच्या चाली नाहीशा करून हिंदुलोकांच्या मनांतील धर्मवेडेपणाच्या समजुती घालविण्याविषयी लार्ड उइलियम् बॅटिक् यांनींच प्रथमतः प्रयत्न केला.

हिंदुलोकांच्या
कांहीं धर्मवेडेपणा-
च्या चाली बंद
होतात.

कंपनीस हिंदुस्थान व चीन या देशांशी व्या-

हिंदुस्थान व

चीन या देशांशीं
व्यापार करण्या-
स सर्वांस परवान-
गी मिळते इ. स.
१८३३.

कुर्ग प्रांत इंग्लिश
राज्यास जोडिला
इ. स. १८३४.

लार्ड उइलियम्
बेंटिक् हिंदुस्थान
सोडतात. इ. स.
१८३५ मे.

सर चार्लस्
मेट काफ.

पार करण्यास जी सनद मिळाली होती, तिची
मुदत इ. स. १८३३ यावर्षी संपली या-
नंतर हिंदुस्थान व चीन या देशांशीं व्यापार क-
रण्यास सर्व लोकांस परवानगी मिळाली. या-
साठी यापुढे व्यापाराच्या संबंधाने ईस्ट इंडिया-
कंपनीचा हिंदुस्थानाशी कांहीं संबंध राहिला
नाहीं. फक्त हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चाल-
विण्याचा मात्र संबंध तिजकडे राहिला.

यांच्या कारकीर्दीत कुर्ग प्रांत कंपनीच्या
राज्यास जोडिला; कारण तेथील राजा आपल्या
प्रजेशी व कंपनी सरकाराशी वाईट रीतीने वा-
गत असे.

इ. स. १८३३ त इंग्लंड व हिंदुस्थान
यांमध्ये आगबोटी सुरू झाल्या.

लार्ड उइलियम् बेंटिक् यांनी इ. स. १८३५
मे महिन्यांत हिंदुस्थान सोडिले. त्यांच्या जाग्या-
वर लार्ड आकलंड् यांची नेमणूक झाली. परंतु
तेही नेमणूक झाल्याबराबर हिंदुस्थानांत आले
नाहींत; याजकरिता ते येईपर्यंत त्यांचे काम सर
चार्लस् मेटकाफ यांनी चालविले.

भाग २९.

लार्ड आकलंड्,
दाहवे गव्हरनर
जनरल्.

लढाईचे कारण.

लार्ड आकलंड् १८३६ मार्च-४२.

१ अफगाणिस्थानांतील युद्ध १८३८-४२.

२ चीन येथील पहिले युद्ध १८४०-४२

या वेळीं अफगाणिस्थानांत शहासुजा या नां-

वाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला त्याचा भाऊ महंमद यानें पदच्युत केलें. यामुळें शहासुजा याजला इंग्लिशांचे राज्यांत येऊन आश्रय घेणें भाग पडलें. महंमद यास फत्तेखानाचे योगें जय मिळाला. हा त्याच्या प्रधानांपैकीं एक प्रधान होता. परंतु महंमद गादीवर बसल्यावर, त्याचे उपकार लौकरच विसरला. त्यानें त्याला फार क्रूरतेनें वागविलें, त्याचे डोळे काढिले आणि सरते शेवटीं त्यास ठार मारिलें. यामुळें त्याच्या भावांस फार राग आला आणि त्यांनीं त्याजवर बंड केलें. त्या भावांपैकीं दोस्त-महंमद हा पुढारी होता. त्यांनीं हिरात प्रांत शिवाय करून त्याचें सर्व राज्य बळकाविलें.

शहासुजा इंग्लिशांचे राज्यांत आल्यावर त्यांनीं त्याचें योग्य रीतीनें आगतस्वागत केलें; आणि त्याला दरमाहा चार हजार रुपयांची नेमणूक करून दिली.

शहासुजास इंग्लिश लोक आश्रय देतात.

अफगाणिस्थानांत असा प्रकार चालला असतां, शहासुजा यानें आपणास पुनः अफगाणिस्थानच्या गादीवर बसविण्याविषयीं मदत करण्यास इंग्लिशांचें मन वळविलें. यावेळीं रशियन लोक हिंदुस्थानावर हला करीतिल, अशी भीति असल्यामुळें, लार्ड आकलंड यांनीं त्याची विनंति मोठ्या खुशीनें मान्य केली. दोस्तमहंमदाबराबर बोलणें चालणें करण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपला वकील पाठविला होता. दोस्तमहंमदानें त्याचें बोलणें अमान्य केलें एवढेंच नव्हे, तर त्यानें र-

इंग्लिश लोकांनीं शहासुजा यास मदत करण्याचें कारण.

शियाचे बादशाहाबराबर तद्दही केला. तेव्हां अर्थात्च शहासुजा यास गादीवर बसविण्याकरितां दोस्तमहमद याजबराबर युद्ध सुरू करावें लागलें.

मेडिकल् काले
ज.

इ. स. १८३८ या वर्षी मेडिकल् कालेज स्थापिलें.

इंग्लिशांची त-
यारी.

यावेळीं रणजितसिंग हा पंजाब येथील राजा होता. त्याजवळ इंग्लिशांनीं आपलें सैन्य न्या प्रांतांतून काबुलास नेण्याची परवानगी मागितली. त्याजकडून ती मिळाल्यावर, इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याच्या तीन टोळ्या करून अफगाणिस्थानावर हल्ला केला. या टोळ्यांपैकीं एक टोळी बंगाल्यांतून गेली होती. दुसरी मुंबईहून आणि तिसऱ्या टोळींत शहासुजा याचे लोक होते. सर्व सैन्याचा अधिकार सर जान कीन् याजला दिला.

इंग्लिशलोक
कराची घेतात
इ. स. १८३८.

मुंबईहून गेलेल्या टोळीस सिंध येथील अमिरांनीं अडथळा केला. यामुळे त्यांजबराबर लढाई करून मार्ग मिळवावा लागला. या लढाईत त्या टोळीनें कराची शहर घेतलें आणि कंदहार येथें पूर्वीं गेलेल्या टोळीस जाऊन मिळण्याकरितां पुढें चाल केली.

गिझनी आणि
काबूल हीं शहरें
हस्तगत होतात
इ. स. १८३९.

पुढें गेलेल्या सैन्यास वाटेनें फार श्रम भोगावे लागले. इंग्लिशांनीं गिझनी शहरावर हल्ला करून तें घेतलें. दोस्तमहमद भिऊन काबुलांतून पळून गेला. यामुळे तें शहरही कांहीं अडथळा न होतां त्यांच्या हातीं आलें.

यानंतर शहासुजा यास इंग्लिशानीं पुनः त्या-
चे गादीवर बसविलें, म्याक्नाग्टन् याजला त्या-
चें दरबारांत इंग्लिशांचे तफें वकील नेमिलें, आ-
णि काबूल येथें बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ सैन्य
ठेवून बाकीचें सैन्य परत आणिलें.

अफगाणिस्थान येथील लोकांच्या मनांत
इंग्लिश लोकांविषयीं प्रतिकूल ग्रह असल्यामुळें,
दोस्तमहंमद याजला पुनः गादी मिळविण्याचा
प्रयत्न करण्यास पुष्कळ सैन्य मिळालें. परंतु सर
राबर्ट सेल यानें त्याजबरावर परवान येथें लढाई
केली आणि पुन्हा त्याचा पराभव केला. नंतर
लौकरच तो म्याक्नाग्टन् यास शरण आला.

दोस्तमहंमद इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला, परंतु
त्याचा मुलगा अकबरखान हा इंग्लिशानीं लढाई
करण्याविषयीं प्रयत्न करित होता. इंग्लिशानीं
केलेली व्यवस्था अफगाण लोकांच्या मनास आ-
ली नाहीं; आणि अकबरखान यानें त्यांस उत्तेज
न दिल्यामुळें व आपण स्वतः त्यांचा मुख्य झाल्यामुळें,
त्यांनीं काबूल येथें एकाएकीं उघडपणें
बंड केलें. हें बंड मोडून टाकण्याची इंग्लिशानीं
योग्य तजविज न केल्यामुळें, ते दिवसेंदिवस अ-
विकाधिक बळावत चाललें. सर आलेक्झांडर बन्स
आणि दुसरे कामदार, यांस बंडवाल्यांनीं त्यांच्या
घरांत शिरून ठार मारिलें. इंग्लिश लोकांनीं परत
येण्याचा बेत केला. अकबरखानानेही सुरक्षित-
पणें जाऊं देण्याविषयीं त्यांस वचन दिलें. या-
नंतर सुमारे पांच हजार शिपाई आणि दहा ह-

शहासुजा पुन्हा
गादीवर वसतो.

दोस्तमहंमद
याचा पुन्हा गादी
मिळविण्याविषयीं
प्रयत्न.

परवान येथील ल-
ढाई इ० स०
१८४०

काबूल येथील
बंड इ. स. १८४१.

जार बाजारबुण्णें अफगाणिस्थानांतून परत या-
वयास निघालें. वाटेनें या लोकांस फार संकटें
सोसावीं लागलीं आणि कैबर या नांवाच्या बर्फ-
मय वाटांत अफगाण लोकांनीं या लोकांचा अ-
सा नाश करून टाकिला कीं, इतक्या लोकांपैकीं
डाक्टर ब्रौडन् या नांवाचा मात्र एक मनुष्य ज-
लालाबाद येथें हें दुःखकारक वर्तमान सांगण्यास
परत आला.

सर राबर्ट सेल
इ. स. १८४२.

हें दुःखकारक वर्तमान ऐकून, प्रत्येक इंग्लिश
मनुष्याच्या अंतःकरणांत दुःख उत्पन्न झालें अ-
सतां व गमावलेली कीर्ति पुनः मिळविण्याविषयीं
लढाईची तयारी चालली असतां, सर राबर्ट से-
ल व त्याच्या हाताखालच्या थोड्याशा सैन्यानें
मोठीं शूरत्वाचीं कृत्यें करून “अति पराक्रमी” अ-
शी पदवी मिळविली. बंडाचे आरंभीं त्याला
जलालाबाद येथें जाण्याचा हुकूम झाला होता.

या ठिकाणीं येण्यास जे डोंगरी रस्ते होते, ते
शत्रूच्या स्वाधीन होते व त्यांचा त्यांनीं बंदोबस्त-
ही चांगल्याप्रकारें ठेविला होता. यामुळें त्याला
वाटेनें पुष्कळच संकटें भोगावीं लागलीं.

तो जलालाबाद येथें येऊन पोंचतांच; त्यानें
त्याच्या मोडकळीस आलेल्या तटबंदीची दागदुजी
केली आणि पांच महिनेपर्यंत त्याचें अशा शूरपणें
संरक्षण केलें कीं, अकबरखान यास वेढा उठवून
मार्गे हटावें लागलें.

एडनचें ठाणें.

स. १८३९ एडन एथें इंग्रज सरकारानें
ठाणें घातलें.

चीन देशाशीं पहिलें युद्ध. १८४०-४२.

लार्ड आकलंड यांचे कारकीर्दींत चिनई लोकांबराबरही युद्ध करण्याचा प्रसंग आला.

१ चिनई लोकांत अफू खाण्याचा प्रचार दिवसें दिवस प्रबळ होत चालला, तो कांहीं अंशीं बंद करण्याकरितां तेथील राजानें या जिनसावर जबर जकात बसविली.

२ चीन येथील अधिकाऱ्यांनीं जकात चुकवून अफू नेणाऱ्या इंग्लिश लोकांस कडक शिक्षा दिली.

या गोष्टीचा सूड उगविण्याकरितां व चीन देशाशीं चांगल्या प्रकारें व्यापार सुरू करण्याकरितां चिनई लोकांबराबर युद्ध करणें अवश्य पडलें.

याजकरितां चीन देशावर हिंदुस्थानांतून सैन्य पाठविलें. त्याचा अधिकारी सर ह्यू गो हा होता. कित्येक लढायांत चिनई लोकांचा पराभव झाल्यावर, ते तह करण्यास कबूल झाले व खालीं लिहिल्याप्रमाणें त्यांजबराबर नांकीन येथें तह झाला.

या तहांत हांगकांग बेट इंग्लिशांस मिळालें आणि आमाय, फूच्यू, निंगपो आणि शांघै या चार बंदरांत व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली.

भाग ३० वा.

लार्ड एलेनबरो १८४२-४४.

१ अफगाणिस्थानांतील युद्धाचा शेवट १८४२

लार्डची कार
जे इ. स. १८४०.

नांकीन येथील
तह इ. स.
१८४२.

तहाचें कलम.

२ सिंध येथील युद्ध १८४२-१८४३.

३ शिंद्याशी युद्ध १८४३.

लार्ड एलेनबरा,
अकरावे गव्हर्नर
जनरल.

लार्ड एलेनबरो हे लार्ड आकलंड यांचे मा-
गून गव्हर्नर जनरलचे कामावर आले. त्यांनी
अफगाण लोकांस शिक्षा करण्याचा व इंग्लिश
लोकांची जी अफगाणिस्थानांत अपकीर्ति झाली
होती, ती नाहींशी करण्याचा प्रथमतः प्रयत्न
केला. या उद्देशाने त्यांनी हिंदुस्थानचे सरहद्दी-
वर पुष्कळ सैन्य जमा केले. या सैन्याच्या
दोन टोळ्या करून त्यांजवर जनरल पालक व
जनरल नाट यांस मुख्य नेमिले. हे दोघे सर-
दार पुष्कळ संकटे सोसून अफगाणिस्थानांत
जाऊन पोचले. जनरल नाट याने गिझनी
शहर परत घेतले, व जनरल पालक हा काबुलांत
शिरला. त्याने थोड्याच दिवसांत अकबरखान
याच्या कैदेत जे इंग्लिशांचे बंदिवान होते, त्या-
स मुक्त केले व काबुलचा किला जमीनदोस्त
करून टाकिला.

शहासुजा यास बंडवाल्यांनी ठार मारिल्यामु-
ळे अफगाणिस्थानांत इंग्लिश सैन्याची कांहीं ज-
रूरी राहिली नाहीं. याजकरितां अफगाणिस्थाना-
तील गडबड तशीच राहू देऊन, इंग्लिश लोक
हिंदुस्थानास परत आले.

सिंध येथील युद्ध १८४२-४३.

लढाईचीं कार-
णे.

१ सिंध हा प्रांत पहाडी प्रदेशांत राहणाऱ्या
अमीर या नांवाच्या एका जातीच्या लोकांनीं
जिंकून घेतला होता व तो त्यांच्याच असलांत

होता. आपण स्वतंत्र असावे अशा इच्छेने आपल्या कामांत इंग्लिशांनी हात घालावा हे त्यांस आवडत नसे. मुंबईहून जी इंग्लिश सैन्याची टोळी अफगाणिस्थानांत गेली, तिने जा-
तैवेळीं जेव्हां त्यांस रस्ता देण्याचे अगत्य पाडिले, तेव्हां त्यांजबराबर झालेल्या तहांत त्यांस अर्मे कबूल करावे लागले कीं, हैदराबाद येथे एक इंग्लिशांचा रेसिडेन्ट असावा, सिंध प्रांतांत इंग्लिशांचे सैन्य असावे आणि इंग्लिश लोकांस सिंधु नदींत व्यापार करण्यास जकात नसावी, या गोष्टींमुळे इंग्लिश लोकांविषयीं त्यांचीं मनें अगदीं बिघडून गेलीं होती.

२ अफगाणिस्थानाशीं नुकत्याच झालेल्या युद्धांत इंग्लिश लोकांस फार संकटे सोसावीं लागलीं व तींत त्यांचा फार नाशही झाला. यामुळे ते दुर्बल झाले असें समजून, अमीरांनीं त्यांजबराबर पूर्वीं झालेल्या तहाविषयीं दुर्लक्ष केले. आपणांवरील इंग्लिश लोकांचा अधिकार झुगारून देण्यास ही उत्तम संधि आहे अशी त्यांस आशा उत्पन्न झाली.

३ प्रथमतः त्यांजबराबर झालेल्या तहनाम्यांतील अटीपेक्षां कठीण अटींचा तहनामा कबूल करण्याविषयीं जेव्हां इंग्लिशांनीं तेथील रेसिडेन्ट मेजर औटच्याम याच्या मार्फत बोलणे चालविले, तेव्हां त्यांना फार राग आला.

युद्धाविषयीं कोणत्याही प्रकारची सूचना न देतां, त्यांनीं एकदम विश्वासघाताने रेसिडेन्टाचे

अमीरांचे लो-

क रेसिडेन्टाचे व-

रावर एकाएकी
हल्ला करितात.

मियानी(हैद-
राबादेपासून ६
मैलांवर) येथील
लढाई. इ. स.
१८४३.

हैदराबाद ये-
थील लढाई इ.स.
१८४३.

सिंध प्रांत ई-
ंग्लिश राज्यास
जोडिला इ. स.
१८४३.

युद्धाचीं कारणें.

घरावर हल्ला केला. रेसिडेन्टाचे तैनातीस जे लोक होते त्यांनीं त्यांचें चार तासपर्यंत कांहीं चालू दिलें नाहीं. नंतर ते इंग्लिश लोकांच्या लढाऊ आगबोटीकडे परतले आणि सर चार्ल्स नेपियर हा सिंधमधील सैन्य घेऊन त्वरेनें येत होता त्यास मिळाले. त्यांची व अमीरांच्या मोठ्या सैन्याची मियानी येथें गांठ पडली. अमीरांच्या सैन्यांत एकवीस हजार मनुष्ये व शंभर तोफा होत्या. सर चार्ल्स नेपियर यानें त्याजवर एकदम हल्ला केला व मोठ्या निकराची लढाई करून त्यांचा पराभव केला. सर चार्ल्स नेपियर याचे हाताखालीं फक्त तीन हजार शिपाई होते.

यानंतर हैदराबाद येथें जी दुसरी रक्तस्त्रावाची लढाई झाली, तींत इंग्लिशांस जय मिळाला व सिंध प्रांत इंग्लिशांचे ताब्यांत आला. या लढाईनंतर अमीर इंग्लिशांचे स्वाधीन झाले. सिंध प्रांत इंग्लिश राज्यास जोडिला व सर चार्ल्स नेपियर यास तेथील पहिला कमिशनर नेमिलें.

शिंद्याशीं युद्ध १८४३.

१ दवलतराव शिंदे इ. स. १८२७ या वर्षीं मरण पावला. त्याचेमागून जनकोजी शिंदे त्याचे गादीवर बसला. तो इ० स० १८४३ यावर्षीं मरण पावला. तो निपुत्रिक होता. याकरितां त्याच्या तेरा वर्षांच्या विधवा राणीनें आपल्या नातलगंपैकीं भगीरथराव या नांवाच्या

एका मुलास दत्तक घेतलें. याचें वय आठ वर्षांचें होतें. हा अल्पवयी असल्यामुळें राज्यांत फार घोंटाळा झाला. माजी राजाचा मामा, ज्याला मामासाहेब असें झणत असत, त्याजकडे संपूर्ण राज्याचा कारभार सोंपविला होता. यास भगीरथरावाची आई प्रतिकूल होती. याज-मुळें राज्यांत दुफळ्या व कारस्थानें उत्पन्न झालीं.

२ शिंद्याचें सैन्य फार प्रबळ होतें आणि युद्धाविषयी फार उत्सुक होतें.

याविषयी राणीला गव्हरनर जनरल यांनीं पुष्कळ प्रकारें समजून सांगितलें; परंतु तिनें त्यांच्या सांगण्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. याजकरितां त्यांनीं तिच्यावर सैन्य पाठविलें व त्या सैन्याचा मुख्य अधिकार कम्यांडर इन् चीफ सर ह्यू गो यास दिला. मराठ्यांची अठरा हजार लढाऊ फौज होती व त्यांचा तोफखानाही उत्तम प्रकारचा होता. यांजवर महाराजपूर येथें इंग्लिशांनीं हल्ला केला आणि त्यांचा अगदीं पराभव केला. त्याच दिवशीं जनरल ग्रे याच्या हाताखालील दुसऱ्या टोळीनें पुनियार येथें त्यांचा पराभव केला. या लढाईत इंग्लिश लोकांचे पुष्कळ सरदार व मनुष्ये मेलीं. परंतु मराठे लोकांची अगदीं फाटाफुट झाली आणि राणीला पुढील तह करण्याचें अगत्य पडलें.

१ अल्पवयस्क महाराज वयांत येईपर्यंत ग्वाल्हेर येथील राज्यकारभार एका सभेनें चालवावा.

२ इंग्लिशांचा रेसिडेन्ट जी मसलत सांगेल ती निमुटपणें ऐकावी.

महाराजपूर
(ग्वाल्हेरपासून थोड्या मैलांवर) येथील लढाई इ. स. १८४३.

पुनियार (ग्वाल्हेरपासून थोड्या मैलांवर) येथील लढाई. इ. १८४३.

तहाची कलमे.

३ आपल्या सैन्याची संख्या कमी करावी.

४ ग्वाल्हेर येथे बंदोबस्ताकरिता इंग्लिशांचे सैन्य असावे व त्याचा खर्चही त्या संस्थानांतून चालावा.

५ राणीसाहेबांनी फक्त नेमणूक घेऊन स्वस्थ बसावे आणि त्यांस राज्यांत कोणत्याही प्रकारचा अधिकार चालविण्याची परवानगी नसावी.

लार्ड एलेन्बरो
इंग्लंडास परत जा
वात १८४४.

या युद्धानंतर कोर्ट ऑफ डेरेक्टर्स या सभेने लार्ड एलेन्बरो यांस इंग्लंडास परत बोलाविले आणि शांततेच्या कांमांकडे त्यांचे लक्ष नसून त्यांस युद्धाची आवड होती असा त्या सभेचा त्यांजविषयी समज झाल्याकारणाने तिने त्यांस दोष दिला. परंतु लोकांच्या मते या दोषास ते पात्र नव्हते.

भाग ३१ वा.

सर हेनरी हार्डिज १८४४-४७.

पंजाबाशी पहिले युद्ध १८४५-४६.

सर हेनरी हार्डिज,
बारावे गव्हर्नर जनरल.

लार्ड एलेन्बरो यांचे मागून सर हेनरी हार्डिज यांची गव्हर्नर जनरलचे जाग्यावर नेमणूक झाली. देशांत शांतता असावी अशी यांचे मनांत फार इच्छा होती; परंतु पंजाबांतील शीख लोकांबराबर लौकरच लढाई करण्याचा प्रसंग आला.

शीख लोक.

शीख लोक सोळाव्या शतकांत उदयास आले. औरंगजेब बादशहाने यांना फार त्रास दिला. परंतु तो मेल्यानंतर त्यांचा भरभराट

होऊं लागला व त्यांची शक्ति वृद्धिंगत होऊं लागली. हे लोक स्वाभाविकपणें शूर व मजबूत शरीराचे असतात. यांना फ्रान्स व इटली या देशांतील सरदारांनीं कवाईत शिकवून तयार केल्यामुळें ते उत्तम शिपाई झाले होते. त्यांचें पायदळ व मुख्यत्वेकरून तोफखाना हीं युरोपांतील कोणत्याही देशांतील लोकांची बरोबरी करण्यासारखीं होती. रणजीतसिंग याचे अंगीं जरी ब्रिट्टा नव्हती तरी तो बुद्धिमान् पुरुष होता. यानें आपल्या बुद्धीच्या बळानें सर्व लहान लहान राजेरजवाड्यांस आपले अमलाखालीं आणून पंजाबचें एक मोठें बलाढ्य राज्य केलें होतें. हा इ. स. १८३९ या वर्षीं मरण पावला. त्याच्या मरणानंतर त्याच्या राज्यांत फार घोटाळा व अंदाधुंदी चालू झाली. त्याच्या मुलगा करकसिंग हा दुर्बळ होता. तो इ. स. १८४० या वर्षीं मरण पावला. यास निहालसिंग या नांवाचा एक मुलगा होता. तो लहान असल्यामुळें त्याची आई राज्यकारभार पाहूं लागली. हिच्या हातून राज्यांत बंदोबस्त व शांतता राखवेना. सैन्य लढाई करण्याविषयीं फार उत्सुक होतें आणि त्यानें ब्रिटिश सरकारचे राज्यावर हला करण्याचा निश्चय केला.

पुढें होणारा परिणाम प्रथमच माहित असल्यामुळें सर हेनरी हार्डिज यांनीं मोठ्या तजविजीनें मिरत आणि लुधियाना या दोन शहरांच्या मध्यभागीं तीस हजार सैन्य व नव्वद तोफा

रणजीतसिंग.

पंजाबचें राज्य.
रणजीतसिंगाचा
मृत्यु इ. १८३९.

युद्धाचें कारण,

सर हेनरी हार्डिज यांची तयारी.

जमविल्या होत्या. त्यांजवर सर ह्यू गो यास मुख्य नेमिलें होतें आणि जेव्हां जेव्हां आपली स्वतःची गरज लागेल तेव्हां तेव्हां समीप असावें या उद्देशानें त्यानें कलकत्ता सोडून सर ह्यू गो ह्याच्या छावणी जवळच आपला तळ दिला होता.

शीख लोक एकाएकीं सतलज नदी उतरून ब्रिटिश सरकारचे मुलखांत आले. त्यावेळीं इंग्लिश लोकांच्या सर्व सैन्यानें त्यांजवर एकदम चाल केली.

मुडकी (फि-
रोजपूरपासून सु-
मारे २० मैलांवर)
येथील लढाई इ.
स. १८४५.

सर ह्यू गो लुधियाना येथें जात असतां त्याला मुडकी येथें शीख लोकांबराबर मोठ्या निकराची लढाई मारावी लागली. या लढाईत सर ह्यू गो यास जय मिळाला, परंतु सर राबर्ट सेल हा पडला.

फिरोजशहा (मु-
डकीपासून सुमा-
रें १० मैलांवर)
येथील लढाई इ.
स. १८४५.

दुसरी मोठी लढाई फिरोजशहा येथें झाली. हीतही इंग्लिशांस जय मिळाला. या ठिकाणीं शत्रूचें सैन्य परत आलें होतें आणि मजबूत रीतीनें बंदोबस्त करून राहिलें होतें. या सैन्याची संख्या सुमारे चाळीसपासून पन्नास हजार पर्यंत होती. सर ह्यू गो याजबराबर जरी चौदा हजारच लोक होते, तरी शत्रूच्या मुख्य सैन्यास सतलज नदीच्या काठीं जी दुसरी एक तीस हजार सैन्याची टोळी होती, ती येऊन मिळण्यापूर्वी त्यांजबराबर एकदम लढाई करावी, ही गोष्ट त्यास अवश्य अशी दिसून आली. हिंदुस्थानांत आजपर्यंत ज्या ज्या प्रसिद्ध लढाया

झाल्या त्यांपैकीच ही एक होय. रात्र होण्याच्या सुमारास इंग्लिशांनी शत्रूच्या तटबंदीचा कांहीं भाग घेतला होता. नंतर भुकेने व श्रमाने थकून गेल्यामुळे ते रणभूमीवरच मेलेल्या व जखमी झालेल्या लोकांचे बाजूस पडले. दुसरे दिवशी इंग्लिश लोकांस अतिशय त्वेष आणि धैर्य आल्यामुळे त्यांनी निकराचा हल्ला करून शीख लोकांना त्यांच्या ठाण्यापासून अगदी हाकून दिले. यामुळे त्यांना सतलज नदीपलीकडे जावे लागले. या लढाईत जरी त्यांचा फार नाश झाला तरी ते शूर लोक निराश झाले नाहीत. त्यांना पुष्कळ मदत मिळाली आणि त्यांनी लुधियानावर हल्ला करण्याचे भय घातले.

सर हारि स्मिथ याजला लुधियाना येथे पाठविले. तो लुधियाना येथे जी फौज होती तीस मोठ्या कुशळतेने जाऊन मिळाला आणि त्याने अलिवाल येथे शत्रूबराबर तिसरी रक्तस्त्रावाची लढाई मारिली. या लढाईत त्यासच जय मिळाला.

इंग्लिश लोकांस मनुष्ये, तोफखाना आणि दारूगोळा यांची मदत येऊन मिळाल्यावर सोब्रान येथे शत्रूच्या एकत्र झालेल्या सैन्याबराबर चौथी लढाई झाली. तीन तासपर्यंत तोफांच्या भडिमाराने शत्रूच्या तटबंदीवर जेव्हा कांहीं चालेना तेव्हा पायदळ व घोडेस्वार पुढे सरसावले आणि त्यांनी ते काम शेवटास नेले. या लढाईत शीख लोकांचा असा पूर्णपणे पराभव झा-

अलिवाल (फिरोजशाहाचे ईशान्येस सतलजनदीचे कांठी) येथील लढाई इ.स. १८४६.

सोब्रान् (फिरोजपूरचे ईशान्येस, सतलजनदीचे कांठी) येथील लढाई इ. स. १८४६.

ला कीं, त्यांजबराबर पुनः लढाई करण्याचें कां-
हीं प्रयोजन राहिलें नाहीं.

यानंतर हें विजयी सैन्य लाहोरांत शिरलें.
नंतर पंजाबच्या अल्पवयी महाराजाबराबर
तह झाला.

तहाचीं कलमें.

१ लढाईच्या खर्चाबद्दल पैक्याची मोठी र-
कम इंग्लिशांस द्यावी.

२ बीया आणि सतलज या नद्यांमधील प्रदे-
श इंग्लिशांस द्यावा.

३ सैन्यास फांटा देऊन तोफखाना इंग्लिशां-
चे स्वाधीन करावा.

४ काश्मीर व त्याच्या आसपासचे कांहीं प्रां-
त मिळून एक निराळेंच राज्य करावें; आणि तें
गुलबासिंग या नांवाच्या वजनदार सरदारास या
लढाईत न पडल्याबद्दल व पंजाब सरकाराबराबर
तह करण्याच्या कामीं फार उपयोगी पडल्याबद्द-
ल बक्षीस द्यावें.

५ इंग्लिशांचें दहा हजार सैन्य लाहोर येथें
असावें.

या लढाईतील मोठ्या कामगिरीबद्दल व
शौर्याबद्दल सर हेनरी हार्डिज व सर ह्यू गो
यांचीं नांवें बऱ्या लोकांच्या यादींत घातलीं.
यानंतर लौकरच सर हेनरी हार्डिज इंग्लंडास
परत गेले, व त्यांचे कामावर लार्ड डालहौसी
यांची नेमणूक झाली. परंतु ते नेमणूक झा-
ल्याबराबर हिंदुस्थानांत आले नाहींत. याजक-
रितां ते येईपर्यंत त्यांचें काम मिस्तर बर्ड यांनीं
चालविलें.

सर हेनरी हा-
र्डिज इंग्लंडास प-
रत जातात इ.
स. १८४७.

मिस्तर बर्ड.

भाग ३२

लार्ड डालहौसी १८४८-५६.

१ पंजाबाशीं दुसरें युद्ध १८४८-४९

२ ब्रह्मदेशांशीं दुसरें युद्ध १८५१-५२

३ एतद्देशीय निरनिराळीं राज्यें इंग्लिश राज्यास मिळतात.

लार्ड डालहौसी इ. स. १८४८ या वर्षाच्या आरंभीं हिंदुस्थानांत आले, हे हिंदुस्थानांत आल्याबराबर पंजाब येथील दुसरें युद्ध उत्पन्न झालें.

लार्ड डालहौसी, तेरावे गव्हर्नर जनरल.

पंजाब येथील दुसरें युद्ध १८४८—४९

शीख सरकारचे अमलांत राहणारा व मुलतानचा सुभेदार लालामुलराज, ह्यानें लाहोर येथील शीख लोकांबराबर, इंग्लिश लोकांविरुद्ध मसलत चालविली आहे, असें आढळून आल्यावरून इंग्लिश सरकारानें त्यास कामावरून दूर करून त्याच्या जाग्यावर सरदारखान यास नेमिलें. बंगालच्या मुलकी खात्यांतील व्हान्स आग्न्यु व मुंबईचे सैन्यांतील अंडरसन् या नांवाच्या दोन कमिशनरांस इतमामासह नव्या सुभेदारास अधिकार देण्याकरितां पाठविलें होतें; परंतु ते मुलतान येथें येऊन पोंचल्यावर तेथें बंड उत्पन्न झालें. कमिशनरांबराबर जे लोक दिले होते त्यांनीं विश्वासघात केला आणि कमिशनरांस ठार मारिलें. थोड्याच काळांत सर्व पंजाबभर हें बंड पसरलें. लेफ्टेनंट एडवर्डस् हा लीया येथें होता. यास आपण मोठ्या संक-

युद्धाचीं कारणें.

लिया (सिंधु-

नदीचे कांठीं).

सदुसाम (चि-
नाब नदीवर) ये-
थील लढाई इ. स.
१८४८.

मुलतानचा वे
ढा इ. स. १८४९.

वेढा उठविण्या
चें कारण.

रामनगर (चि
नाब नदीचे कां-
ठीं) येथील लढा-
ई इ. स. १८४९.

चिलियनवा-

टावस्थेत आहों असें आढळून आल्यावरून त्यानें आपल्या हातून जितकें सैन्य जमा करवेल तितकें जमा केलें; भावलपूर येथील राजापाशीं मदत मागितली आणि डेराइस्मायलखानं येथील अधिकाारी कर्नल काटलंड् यास मिळून, त्यानें सदुसाम येथें लालामुलराज याचा पराभव केला आणि त्याला मुलतानास जाण्याचें अगत्य पाडिलें. याप्रकारें एड्वर्डस् साहेब याच्या कुशलतेनें व चपलतेनें या बंडाची वाढ खुंटली; परंतु दो एकटाच असल्या मुळें त्याच्यानें त्याचा अगदीं मोड करवला नाहीं.

नंतर जनरल उइश् हा एड्वर्डस् यास येऊन मिळाला आणि अष्टावीस हजार लोकांनिशीं मुलतानास वेढा घातला. परंतु इंग्लिशांकडचा शीरसिंग या नांवाचा सरदार एकाएकीं फितुर होऊन पांचशें लोकांनिशीं शत्रूस जाऊन मिळाला. यामुळें व उत्तम प्रतीचा तोफखाना नसल्यामुळें त्याला वेढा उठवावा लागला.

जेव्हां लार्ड गो हा पुष्कळ सैन्यानिशीं फिरोजपूर येथून आला, तेव्हां रामनगर येथें शत्रूच्या मोठ्या सैन्याबरोबर इंग्लिशांचे घोडेस्वारांनीं लढाई केली. परंतु अविचारानें शत्रूच्या सैन्याचा फार लांबवर पाठलाग केल्यामुळें ते दबा धरून बसलेल्या लोकांच्या हातीं सांपडले आणि पुष्कळ नाश होऊन त्यांस परतावें लागलें.

नंतर लार्ड गो यानें चिलियनवाला येथें शत्रूच्या सैन्यावर हल्ला केला. या लढाईत इंग्लिशां-

चे पुष्कळ लोक पडले आणि ते जरी शत्रूबराबर टिकाव धरून राहिले होते, तरी त्यांच्याने जय मिळवलेना. शत्रूच्या सैन्याने पळ काढिला असता त्याचा त्यांनी पाठलागही केला नाही.

मदत येऊन मिळाल्यावर जनरल वुडश याने मुलतानास पुन्हा वेढा दिला आणि हल्ला करून ते शहर घेतले. हे शहर इंग्लिशांचे हाती येतांच लालामुलराज शरण आला. त्याजवर अग्न्यु आणि अंडरसन यांचा खून केल्याचा गुन्हा शाबीद होऊन त्यास जन्मठेपेची शिक्षा दिली.

मुलतानचा मोड झाल्यावर जनरल वुडश हा लार्ड गो यास येऊन मिळाला. नंतर त्याने गुजराथ येथे शीरसिंग याचे सैन्याबराबर लढाई केली. या लढाईत शत्रूकडे जरी पन्नास हजार सैन्य होते, तरी इंग्लिशांचे फारसे नुकसान न होता त्यांचा पूर्णपणे पराभव झाला. दोस्तमहंमद हा शीरसिंग यास मदत करण्याकरिता आला होता, तो या लढाईनंतर आपल्या अफगाण लोकांसह पळून गेला. त्याचा जनरल गिलबर्ट याने कैबर घांटापर्यंत पाठलाग केला. सोळा हजार शाख लोकांनी आपली हत्यारे ठेविली. नंतर प्रत्येकास एकेक रुपया देऊन आपापला बोडा घेऊन जाण्याविषयी परवानगी दिली. नंतर ते सर्व आपआपल्या गावी निघून गेले. फक्त शीरसिंग व दुसरे कांही सरदार यांस बंदिवान करून ठेविले.

नंतर सर्व पंजाब प्रांत इंग्लिश राज्यास जोडिला आणि तेथील अल्पवयस्क महाराज धुलीपसिंग

ला (जेहेलमनदीचे कांठी) येथील लढाई इ.स. १८४९.

मुलतान घेतले
इ. स. १८४९.

लालामुलराज
याचा परिणाम.

गुजराथ (ला-
होरचे उत्तरेस ६०
मेलांवर) येथील
लढाई इ. १८४९.

पंजाब प्रांत इंग्लि-
श राज्यास जोडि-

ला इ. स. १८४९.

युद्धाचें कार-
ण इ. स. १८५१.

यास पांच लाख रुपयांचें वर्षासन करून दिलें.

ब्रह्मदेशाशी दुसरें युद्ध १८५१-५२.

रंगून येथील सुभेदारानें दोन इंग्लिश जहा-
जांवरील अविकान्यांस अन्यायानें अडथळा केला
आणि त्या देशांतील इतर इंग्लिश लोकांविषयीं
त्याचें मन प्रतिकूल आहे असें साधारणपणें त्या-
च्या वर्तणुकीवरून दिसून आलें. जेव्हां ही गोष्ट
आवा येथील राजाचे कानावर घातली, तेव्हां त्या-
नें त्या सुभेदारास कामावरून दूर केलें, परंतु त्याचे
बदली ज्या नवीन सुभेदाराची नेमणूक झाली, त्या-
चीही वर्तणूक पूर्वीच्या सुभेदाराप्रमाणेंच वाईट
होती. यासाठीं कमोडर ल्यांबर्ट यानें रंगून व
त्याजवळील दुसरीं शहरे यांस प्रसिद्धपणें वेढा
घातला. आवा येथील राजास याबद्दल स्पष्टीक-
रण विचारिलें असतां, त्यानें कांहीं एक जबाब
दिला नाहीं. यास्तव लार्ड डालहौसी यांनीं जनरल्
गाडविन् याजला आरमार व पुष्कळ सैन्यासह
विकडे पाठविलें.

जनरल् गाडविन् हा लढाईचे स्थळीं येऊन
पोंचल्यावर माट्बान, रंगून, बेसीन आणि सर-
ते शेवटीं पेगू प्रांताचें मुख्य शहर पेगू, हीं
त्यानें एका पाठीमागून एक वेतलीं.

परंतु इंग्लिश लोकांचे सैन्यांत ताप व महामारी
हे रोग उद्भवल्यामुळें, त्यांच्या हातून यापुढें कांहीं
झालें नाहीं. जेव्हां हे रोग नाहींसे झाले तेव्हां ज-
नरल् गाडविन् यानें प्रोम शहर घेतलें आणि या
प्रकारें सर्व पेगू प्रांत इंग्लिशांचे ताब्यांत आला.

आतां येथील राजास त्याचे भावानें पदच्युत केलें व आपण गादी बळकाविली. यास इंग्लिशांबराबर तह करावा ही गोष्ट बरी वाटली. त्यांजबराबर खाली लिहिल्याप्रमाणें तह केला.

१ पेगू येथील इंग्लिशांचे सर्वे बंदिवान सोडून द्यावे.

२ पेगू प्रांत इंग्लिशराज्यास जोडावा.

लार्ड डलहौसी यांच्या कारकीर्दीचा शेवट.

लार्ड डलहौसी यांच्या कारकीर्दीची शेवटची दोन वर्षे एतद्देशीय राज्यें इंग्लिश राज्यास जोडण्याविषयी आणि पुष्कळ प्रकारचे नवीन फेरफार व सुधारणा प्रचारांत आणण्याविषयी प्रसिद्ध आहेत.

१ निजामाच्या साहाय्यार्थ ठेविलेल्या इंग्लिश सैन्याचा पगार नियमितपणें न पोंचण्याबद्दल हैद्राबादच्या उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील निजामाच्या राज्यांतील चार प्रांत इंग्लिश राज्यास जोडिले.

२ नागपूर येथील राजा मरण पावल्यावर त्याच्या पाठीमागून त्याचें राज्य चालविण्यास कोणी व रस नसल्यामुळें तें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें.

३ झांशीचा राजा गंगाधरराव इ. स. नोवेंबर १८५३ या वर्षी मरण पावला. तो निपुत्रिक होता, ह्मणून तें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें.

४ पाटणाच्या पूर्वेकडील राजमहाल आणि भागलपूर या प्रांतांतील डोंगराळ प्रदेशांत राहाणाऱ्या सांथल या नांवाच्या जातीच्या लोकांनी बंडावा केला. तो जनरल लैड यानें नाहींसा केला. हे लोक बंगाल्यांतील सावकारांपासून कर्ज काढीत असत.

तहाचीं कलमें.
इ. स. १८५२.

निजामाचे राज्यांतील चार प्रांत इंग्लिश राज्यास जोडिले. इ. स. १८५३.

नागपूरचें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें इ. स. १८५३.

झांशीचें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें इ. स. १८५४.

सांथल लोकांचें बंड. इ. स. १८५५.

ते सावकार त्यांजवर फार जुलूम करीत. त्यांच्या जुलुमास त्रासून ते बंड करण्यास प्रवृत्त झाले असें मानितात. या लोकांतील जे पुढारी होते त्यांनीं आपणांस ईश्वरी प्रेरणा झाली आहे असें लोकांस सांगून त्यांस त्वेषास चढविलें.

अयोध्येचें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें इ. स. १८५६.

५ अयोध्येचें राज्य इंग्लिश राज्यास जोडिलें याचें कारण असें झालें कीं, तेथील राजाबराबर इ. स. १८०१ यावर्षीं तह झाला आणि त्या दिवसापासून तेथील राज्यकारभार फार वार्डट रीतीनें चालला होता. तेथील विषयी आणि उदक्या नबाब आपल्या राज्याच्या कारभाराकडे अगदीं दुर्लक्ष करीत असे. यासाठीं त्याची स्वतःचीच प्रजा त्याजला कंटाळून त्याजवर बंड करण्याच्या बेतांत होती.

इ. स. १८०१ यावर्षीं या नबाबाबराबर झालेल्या तहांत एतद्देशीय व परकीय शत्रूंपासून त्याचें संरक्षण करण्याचें इंग्लिशांनीं कबूल केलें होतें, आणि नबाबानें जेणेंकरून आपल्या प्रजेचें कल्याण होईल अशा प्रकारच्या पद्धतीची राज्यकारभारांत व्यवस्था करण्याचें कबूल केलें होतें, परंतु या करारान्वये तो चालला नाहीं, यासाठीं त्याचा अधिकार काढून घेतला आणि त्याला मोठी नेमणूक करून दिली.

जनरल् औटच्याम् ज्याला पुढें सर जेम्स औटच्याम् असें ह्मणूं लागले त्याला अयोध्या येथील चीफ् कमिशनर नेमिलें.

लोककल्याणाचीं कामें.

६ या गव्हर्नर जनरल्च्या कारकीर्दींत लोककल्याणाचीं कामेंही पुष्कळ झालीं. विद्यावृद्धीस

चांगला आश्रय मिळाला. कालवे इत्यादि शेत-
कीच्या उपयोगाचीं कामें वाढलीं. व्यापारास उ-
त्तेजन मिळालें व मुंबई, मद्रास आणि बंगाल या
तीनही इलाख्यांशीं तारायंत्राच्यायोगें दळणवळ-
ण सुरू झालें. असें ह्मणतात कीं, हल्लीं हिंदुस्थानांत
जे आगगाड्यांचे रस्ते आहेत त्यांतून बहुतेकांची
योजना डालहौसी यांनीं स्वतःच केली.

खालीं लिहिलेल्या प्रसिद्ध कालव्यांचीं कामें
झालीं.---

१ यमुना नदीच्या पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील
कालवा.

२ गंगा नदीचा कालवा.

इ०स० १८५३ यावर्षीं सर चार्लस वुड, बोर्ड
आफ् कंट्रोल सभेचे अध्यक्ष, यांनीं कंपनीचे सन-
देंत कांहीं अदलाबदल करावी, या हेतूनें पार्लमेंट
सभेपुढें एक कायद्याचा खर्डा आणिला. तो पास
होऊन खालीं लिहिल्याप्रमाणें कंपनीच्या सनदेंत
फेरफार झाले.

सर चार्लस वुड
याचें कंपनीच्या
सनदेंत फेरफार
करण्याविषयीं
बील इ.स. १८५३.

१ कंपनीच्या डैरेक्टरांची संख्या आजपर्यंत
३० होती ती १८ झाली.

कंपनीच्या स-
नदेंतील फेरफार.

२ सर्व हिंदुस्थानाकरितां एक कायदे करणारी
मंडळी असावी.

३ मुलकी खात्यांतील व वैद्य खात्यांतील जे
कामदार नेमावयाचे त्या सर्वांची ठरविलेली परी-
क्षा उतरलेली असावी.

४ बंगाल इलाख्याचें काम पाहण्यास एक
लेफ्टेनेन्ट गव्हर्नर नेमावा.

इ०स० १८५३ त आगगाज्या व तारायंत्रें
सुरू झालीं.

लॉर्ड डालहौसी
इंग्लंडास परत जा-
तात इ. १८५६.

लॉर्ड डालहौसी ज्यांना या वेळेचे सुमारास
मार्किंस हा किताब मिळाला होता, ते इंग्लंडास
परत गेले आणि व्हाय्कौन्ट क्यानिंग हे इ०स०
१८५६ या वर्षाच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २९
तारखेस त्यांच्या कामावर आले.

भाग ३३ वा.

लॉर्ड क्यानिंग यांची कारकीर्द.

१८५६-१८६२.

१ इराण देशाशी युद्ध १८५६-५७

२ चीन देशाशी दुसरें युद्ध १८५७.

३ शिपायांचें बंड-१८५७-५८.

लॉर्ड क्यानिंग,
चवदावे गव्हर्नर
जनरल व पहिले
प्रतिनिधि.

लॉर्ड डालहौसिनंतर लॉर्ड क्यानिंग हे गव्हर्नर
जनरलचे कामावर आले. हे फार शहाणे असून
स्वभावानें उत्कृष्ट होते.

हिंदुस्थानांतील इंग्लिश सैन्य नुकतेंच इराणा-
वर स्वारी करून परत आलें होतें व चीन देशा-
शी लढाई सुरू होती, इतक्यांत एतद्देशीय शिपा-
यांनीं एक मोठें बंड उपस्थित केलें.

इराणावरची
स्वारी.

इराणावर स्वारी करण्याचें कारण हें होतें कीं,
तेथील बादशाहानें इ. स. १८५३ या वर्षीं झा-
लेल्या तहास न जुमानून हिरात शहरावर सैन्य
पाठविलें व तें परत बोलावण्यास व पाठविण्याचें
योग्य कारण सांगण्यास नाकबूल केलें.

इंग्लिशांचें सहा हजार सैन्य इराणी आखा-
तांत गेलें. बुशायर घेऊन मध्यभागांत सैन्य
जाणार तों अशी खबर आली कीं, बादशाहानें
इंग्लिशांचें सर्व बोलणें कबूल करून तह केला.

चीन देशावर स्वारी करण्याचें कारण हें कीं,
इंग्लिशांचे ताब्यांतील एक जहाज चिनई लोकां-
नीं विनाकारण धरिलें. यामुळें चीन देशावर सैन्य
पाठविलें. कंतान शहरावर तोफांचा भाडिमार
करून तें शहर घेतलें. या समयास हिंदुस्थानां-
त इंग्लिश शिपाई फार नव्हते व एतद्देशीय शि-
पायांनीं चांगली संधि साधून बंड केलें. ही
वार्ता ऐकून चीन देशाशीं तह करून सैन्य परत
आणिलें.

१ लार्ड डालहौसी यांचे कारकीर्दीत ज्या कि-
त्येक राजकीय घडामोडी झाल्या त्यांच्या योगानें
हिंदुस्थानांतील बरेच लोक नाखुष झाले होते.
इंग्लिशांचें अकल्याण चिंतणारांनीं या घडामोडी-
चा भलताच अर्थ केला तो असाः—ते ह्मणत इं-
ग्लिशांचे मनांत हिंदु व मुसलमानी धर्म समूळ
नाहींसे करून ख्रिस्ती धर्म चालू करावा असें आहे.

हिंदुस्थानांतील लोकांचा विश्वास भाकितांवर
इतर लोकांहून जास्त असतो. पूर्वीं असें भविष्य
केलें होतें कीं, इंग्लिशांचें राज्य शंभर वर्षांहून
अधिक राहणार नाहीं. इ० स० १७५७ सालीं
प्लासी एथें लढाई होऊन इंग्लिशांचें राज्यास आ-
रंभ झाला, असें मानून इ० स० १८५७ या-
वर्षीं शंभर वर्षे भरताव व भाकिताप्रमाणें इंग्लिश

इराणचे बाद-
शाहाबराबर तह
इ. स. १८५७.

चीनदेशावरील
स्वारी इ. १८५७.

बंडाचीं कारणें.

हिंदु लोकांस
ख्रिस्ती करण्याचा
इंग्रजांचा बेत आ-
हे असा शिपायां-
च्या मनावर ग्रह
होतो.

कित्येक फकी-
रांनीं राज्याविष-
यीं केलेलें भाकित.

राज्य संपन्न, असा ग्रह होऊन पुष्कळांस हात-पाय हालविण्यास उमेद आली.

बंडाचें मुख्य कारण.

बंड प्रथम उद्भवण्यास अगदीं जवळचें कारण हें होतें कीं, येथील शिपायांस ज्या ज्वीन तऱ्हेच्या इंग्रजां बंडुका वापरण्यास दिल्या, त्यांचीं काडतुसें गाईचे व डुकराचे चरबीनें सर्वास बाटविण्याकरितां साफ केलीं आहेत, अशी दाट आवाई होती. ही बातमी सर्व पलटणींतील शिपायांस खरी वाटली. हिंदू लोक गाईस पूज्य देवता मानितात, व मुसलमानांस डुकराची अतिशय खंती आहे. या दोन जनावरांचे चरबीनें साफ केलेलीं काडतुसें दांतांनीं कुरतडण्यापेक्षां दुसरें नीच कर्म इहलोकीं कोणतेंच नसेल, असें वाटून सर्व शिपायांनीं एकदम जिवावर उदार होऊन कमरा बांधिल्या.

चरबीनें साफ केलेलीं काडतुसें.

डमडम (कलकत्त्यापासून सुमारे ८ मैलांवर).

बराकपूर (कलकत्त्याचे उत्तरेस सुमारे १६ मैलांवर)

मीरत (दिल्लीचे ईशान्येस सुमारे ४० मैलांवर) येथील दंगा इ. १८५७.

बंडवाले दिल्लीकडे जाऊन शहाअलम यास बादशाहा करितात.

इ. स. १८५७.

बंडवाल्यांचीं दुष्ट कृत्ये.

बंडाचीं चिन्हे प्रथमतः डमडम येथें दिसूं लागलीं. नंतर बराकपूर येथील एकुणिसावे काळ्या पलटणींत दिसूं लागलीं. इतक्यांत मीरत येथील शिपाई कुरकुरू लागले; ह्मणून इंग्लिशानीं एका नेटिव् पलटणीचीं सर्व हत्यारे काढून घेऊन शिपायांस कैद केलें. परंतु त्यांचे मित्रांनीं त्यांस सोडविलें नंतर सर्व बंडवाले दिल्लीकडे चालते झाले. त्या ठिकाणीं मोंगल वंशांतील शहाअलम ह्मणून एक ८२ वर्षांचा वृद्ध मनुष्य होता त्यास हिंदुस्थानचा बादशाहा असा किताब दिला. बंडवाल्यांनीं अवर्णनीय अशीं दुष्ट व अधोर कृत्ये केलीं. इंग्रजांचीं दान व अनाथ बायकामुलें जीं सांपडलीं तीं त्यांनीं विनाकारण ठार मारिलीं.

या वेळीं सर्व हिंदुस्थानभर थोडी बहुत गड-बड होतीच. फक्त सर जान् लारेन्स यांचे कडक अमलामुळे पंजाब प्रांतांत बंडाचीं चिन्हे मुळींच दिसून आलीं नाहींत. या प्रसंगीं शीख लोकांच्या पलटणी इंग्रजांचे फारच उपयोगीं पडल्या.

पंजाब प्रांतांतिल
ल स्वस्थता.

चहूंकडे गडबड एकदम दिमूं लागल्यामुळे इंग्रजांस काळे शिपायांवर विश्वास ठेवतां येईना. म्हणून गोरी फौज आणण्याचा क्रम तडाक्यानें सुरू झाला. सिलोन, मारिशस व केप आफ् गुड् होप् या तीन ठिकाणांहून आगबोटी पाठवून फार त्वरेनें फौज आणिली.

गोरी फौज दूर
दूरचे ठिकाणांहून
येते.

तसेंच लार्ड् एलजिन् यांचे हाताखालीं हांग कांग येथें जाण्यास तयार झालेली सर्व फौज पर-भारी कलकत्यास आणिली. सारांश एकदोन महिन्यांचे आंत हिंदुस्थानांत सुमारे ऐशीं हजार गोरी फौज जमा झाली.

हिंदुस्थानांतील
जमा झालेली ए-
कंदर गोरी फौज

चोहोंकडून गोरी फौज हिंदुस्थानांत येत होती तोंच जनरल् आन्सन् यानें जमलेल्या फौजे-निशीं दिल्लीवर स्वारी केली. तो वाटेतच जरी-मरीचे आजारानें मरण पावला. त्याचे मागून जनरल् बरमार्ड्ही तसाच मृत्यु पावला. नंतर जनरल् वुडल्सन् यानें फौजेचा अधिकार घेऊन दिल्लीवर चाल केली. आंत अजमासे पंधरा हजार शिपाई होते त्यांनीं बरेच दिवस पर्यंत टिकाव धरला. परंतु शेवटीं इंग्रजांनीं तें शहर घेतलें. आंतील शिपाई पळून गेले बादशाहास कैद केलें.

दिल्लीवर हला
इ. स. १८५७.

दिल्ली घेतली
इ. स. १८५७.

नानासाहेब
(दुसरा बाजीराव
याचा दत्तकपुत्र)
संधि साधून बंड-
वाल्यांस सामील
होतो.

बिटूर (कान-
पुरापासून ६ मै-
लावर).

कानपूरचे छा-
वणीवर हल्ला.

तेथील गोरे-
लोकांचें संकट.
त्यांच्याशीं तह.

त्यांचा विश्वास
घात.

दुसरे बाजीरावाचा दत्तक मुलगा नानासाहेब हा कानपुराजवळ बिटूर (ब्रह्मावर्त) ह्मणून गांव आहे तेथें रहात असे. इंग्रज सरकार बाजीरावास जें वर्षासन देत असे तें त्याचे मागून आपणास मिळण्याविषयीं त्यानें पुष्कळ खटपट केली, परंतु ती सर्व व्यर्थ गेली. यामुळें इंग्लिश लोकांविषयी त्याचे मनाचा वाईट ग्रह झाला होता. याला सूड घेण्यास ही संधि चांगली सांपडली. ह्मणून यानें दिल्ली येथें तडफड चालली आहे अमें पाहून, सर व्हीलर हा बायका मुलांसहित फक्त दीडशें लोकांनिशीं कानपूरचे छावणींत राहत होता. त्यावर हल्ला केला. अशा प्रसंगीं इंग्रजांस मदत नसल्यामुळें बंडवाले शिपायांबराबर तीन आठवडे पर्यंत त्यांस मोठ्या निकरानें टक्कर मारावी लागली.

त्यांस कोणीकडूनही मदत मिळेना. त्यांचा वरिष्ठ, जनरल् व्हीलर यास जखम लागल्यामुळें त्या छावणींतील गोरे लोकांस धार निघेना. यास्तव निरुपाय होऊन त्यांनीं नानासाहेबाच्या सर्व अटी कबूल केल्या व ते त्याचे हातीं आले. नानासाहेबानें त्या इंग्रज शिपायांस अलाहाबादेस सुरक्षित पोहोचवूं अशी गंगोदकाची शपथ घेतली; परंतु ते सर्व नदीवर गेले नाहींत तोंच दोहों बाजूनें सरबत्ती दिली, आणि सर्व होड्या बुडविल्या. एक राहिली होती तिचा पाठलाग करून तींतील पुरुषांस ठार मारिलें व बायका-मुलांस कानपूर येथें कैदेत ठेविलें.

जनरल् ह्याव्हलाक् दोन हजार फौज घेऊन कलकत्याहून अलाहाबादेस जाण्यास निघाला. त्याने वाटेत फत्तेपूर येथे शत्रूचा पराभव केला; नंतर त्याने कानपूरचा मार्ग धरिला. परंतु तो कानपूर येथे फार उशीरां आल्यामुळे त्यापासून कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आपणास आतां जय मिळत नाहीं असें खास वाटल्यावरून, नासाहेबाने बायकामुलांस ठार मारण्याचा हुकूम केला आणि आपण शहर सोडून एका रस्त्याने निघून गेला. इतक्यांत दुसऱ्या रस्त्याने इंग्लिश आत शिरले.

सर हेनरी लॉरेन्स याने लखनौचे किह्यास आग लाविली व शहराभोंवतीं एक खंदक खणविला. शत्रूंनीं सभोंवार वेढा घातल्यामुळे त्यास व फौजेस ८७ दिवसपर्यंत फार दुःखें सोसावीं लागलीं. लॉरेन्स यास जखम लागून तो लवकरच मरण पावला. त्याने आपला अविकार कर्नल इंग्लिश यास दिला. त्याने आपले काम फार हुपारीनें बजाविलें. त्याचे हाताखालील लोकांनीं शत्रूचे हातीं न लागण्याचा पक्का निश्चय केला.

कानपूर येथे आलेला सर हेनरी ह्याव्हलाक् हा त्याचे मदतीस आला असता, परंतु पटकीचे आजाराने त्याचे लोक फारच कमी झाले. या करितां त्यास जास्त कुमक येईपावेतो स्वस्थ बसण्याची आवश्यकता पडली. थोडे दिवसांत सर जेम्स औटच्याम फौज घेऊन येतांच, तो व ह्याव्हलाक् असे दोवे मिळून लखनौवर चाल करून

ह्याव्हलाक् अलाहाबादेस जातांना फत्तेपूर येथे बंडवाल्यांचा पराभव करितो.

कानपूरची कतल.

लखनौ शहरास बंडवाले वेढा घालतात इ. स. १८५७.

औटच्याम मदत घेऊन येतो.

बंडवाल्यांचा
पराजय.

इंग्लंडाहून मु-
द्दाम सर कोलिन्
क्यांबेल् येतो.

नानासाहेबाचे
पुरस्कर्त.

गेले. मंगळवार आणि अलंबाग या दोन ठिकाणीं बंडवाल्यांची वाताहात इंग्रज फौजेनें करून सोडिली आणि सातवे दिवशीं औटच्याम व ह्या-व्हालाक् हे आपले बांधवांस लखनौ शहरांत जाऊन मिळाले. या वेळीं इंग्रजांचें सैन्य सारें दोन हजार होतें. बाहेर बंडवाल्यांची संख्या अजमासें ऐशीं हजार होती.

अशा स्थितींत इंग्लिशांचें सैन्य असतां इंग्लंडाहून मुद्दाम पाठविलेला नवीन कमांडर इन् चीफ सर कोलिन् क्यांबेल् हा येऊन पोचला. त्यानें दहा हजार लोक घेऊन लखनौवर आपला मोर्चा फिरविला. क्यांबेल् पोचल्यामुळे आपल्या लोकांची आपल्यास काळजी करणें नलगे असें समजल्यावर ह्याव्हालाक् यानें प्राण सोडिला. क्यांबेल् यानें आजारी, जखमी व बायकामुलें यांस अलाहाबादेस पाठवून देऊन बंडखोरांस चोहोंकडे पिटाळून लाविलें.

या बंडांतील प्रमुख पुरुष जरी नानासाहेब हा होता, तथापि यास अनेक शूर लोकांची मदत होती. त्यांपैकीं तात्या टोपे, झांशीची राणी (लक्ष्मीबाई) व बांडा येथील नबाब, हे मुख्य होते. तात्या टोपे हा नानासाहेब याचा विश्वासू सरदार व स्नेही होता. नानासाहेब बंडवाले लोकांस मिळाला असें जाणून, तात्या टोपे यानें मोठ्या खटपटीनें व फितुरीनें वीस हजार सैन्य जमा केलें. व इंग्लिशांबराबर अनेक लढाया मारल्या. झांशीची राणी हिच्या नवऱ्यानें घेतलेला

दत्तक पुत्र सरकारानें नामंजूर केल्यामुळें, आतां या जगांत राहण्यापेक्षां कांहीं तरी अलौकिक कृत्य करून आपलें नांव गाजवावें हें बरें, असें त्या शूर स्त्रियेस वाटल्यामुळें, तिनें इंग्लिशांच्या पलटणी (१२ वी काळी व १४ वी इरेग्युलर घोडेस्वारांची) आपल्या पदरचा रामगीर जमादार याचे मार्फत ता० ५ जून रोजीं फितूर करून, झांशीमधील इंग्रज लोकांची कत्तल उडविली व बंडाचा झेंडा उभारिला. (१८५७ जून) या राणीस मदत करण्यास सैन्य घेऊन तात्या टोपे येत असतां, इंग्लिश सेनापती सर ह्यूरोज यानें बेटवा नदीवर त्याचा पराभव केला व झांशी सर केली. नंतर लक्ष्मीबाई तात्यास येऊन मिळाली. या उभयतांस बांडा येथील नबाबही मिळाला. त्या तिघांची व इंग्लिशांची कालपी येथें लढाई झाली; त्यांत बंडवाल्यांचा मोड झाला. नंतर बंडवाल्यांनीं ग्वाल्हेरीवर चाल केली व ते शहर घेतलें. (१८५८ जू. १ ली) पुढें १७ वे तारखेस लक्ष्मीबाईस पाठीमागून तरवारीचा वार लागून, ती घायाळ होऊन मरण पावली या स्त्रीसारखी दुसरी शूर स्त्री जगाच्या इतिहासांत आढळणें कठीण. बंडवाल्यांचे स्वाधीन ग्वाल्हेर होतांच, जयाजिराव महाराज शिंदे यांस आग्रा येथें जाणें भाग पडलें. पुढें इंग्रजांनीं बंडाचा मोड करून पुन्हा शिंदे यांस २१वे दिवशीं गादीवर बसविलें. तात्या टोपे

झांशीमधील इंग्रज लोकांची कत्तल इ.स. १८५७.

कालपी येथील लढाई इ.स. १८५७

लक्ष्मीबाईचा मृत्यू इ.स. १८५८

शिंदे आग्रास जातात.

तात्या टोपे या-
चा मृत्यू इ. स.
१८५९.

नानासाहेब ने-
पाळाकडे जातो
इ. स. १८५८.

बंडाचा शेवट.

बंडाच्या वेळ-
ची दक्षिणेची
स्थिती.

सातारा.

कोल्हापूर.

पुष्कळ संपत्ति घेऊन जात असतां वाटेंत इंग्लि-
शांची व त्यांची चकमक झडली. आतां आ-
पला टिकाव लागत नाही, असें त्यास वाटून,
सिरोंग जंगलांतून जात असतां, निजल्या ठिकाणीं
त्याचा मित्र मानसिंग, यानें धरून त्यास मोड सा-
हेबाच्या स्वाधीन केलें, (१८५९ एप्रिल ७.) पुढें
त्याच महिन्याच्या १८ वे तारखेस शिर्षी येथें
त्यास फांशी दिलें.

याप्रमाणें बंडांचा मोड झाल्यानंतर, आपला
टिकाव लागत नाही असें नानासाहेबास वाटल्या-
वरून बाळाराम, बेगम व ममुखान, यांस बरोबर
घेऊन त्यानें नेपाळाचा रस्ता धरला. बंडवाल्यां-
पैकीं शेंकडों लोकांस फांशी दिलें. हजारों
लोकांस हद्दपार केलें आणि नंतर देशांत जिकडे
तिकडे शांतता झाली.

या बंडाची धुमाळी उत्तरहिंदुस्थानांत चाल-
ली असतां, दक्षिणेकडेही कोठें कोठें बंडाचा
प्रादुर्भाव झाला. परंतु त्याचा मोड त्वरितच झाला.

सातारचे कांहीं लोक बंडाच्या खटपटींत आहेत
असें सरकारास आढळल्यावरून त्याचा बंदोबस्त
केला व उभयतां राजपुत्रांचें त्यांत कांहीं अंग
असावें, असा संशय आल्यावरून त्यांस कराची
येथें प्रतिबंधांत ठेविलें.

इ० स० १८५७ जुलईत कोल्हापूर येथील
२७ वे पलटणीतील कांहीं लोकांनीं दंगा
केला; परंतु मेजर केर यानें तो मोडला. या
दंग्यांत कोल्हापूरचे धाकटे महाराज

चिमासाहेब यांचें कांहीं अंग असावें, असें वाटल्यावरून त्यांस अन्य ठिकाणीं बंदोबस्तांत ठेविलें.

धारच्या पवार घराण्यांतील यशवंतराव महाराज इ० स० १८५७ जून मध्ये वारले. यांच्या फौजेनें बंड केल्यावरून ते राज्य सरकारानें घेतलें होतें, परंतु कांहीं वर्षांनीं परत दिलें.

धार.

श्रीमंत रामचंद्रराव आपासाहेब जमखंडीकर, यांनीं छुद्दाचें सामान तयार केलें व फौज वाढविली, ह्मणून सरकारास संशय आल्यावरून अ० पो० ए० मि० म्यानसन् यांनें १८५८ मार्चमध्ये कलादगीहूत फौज आणविली. परंतु बंडाची गडबड न दिसल्यामुळे, सैन्य माघारें गेलें. आपासाहेब यांस बेळगांवच्या किल्यांत कांहीं दिवस ठेवून पुढें रेडीच्या किल्यांत (वेंगुलर्याजवळ) बंदोबस्तांत ठेविलें होतें. परंतु त्यांची प्रतिकुळ दैवगती फिरतांच त्यांचें संस्थान त्यांना प्राप्त झालें. ते हे श्रीमंत रामचंद्रराव आपासाहेब हल्लीं गादीवर आहेत.

जमखंडी.

गदग येथें बंड झालें. त्यास नरगुंदकर भास्करराव बाबासाहेब भावे देसाई, हा सामील असावा असा संशय आल्यावरून अ. पो. ए. मि. म्यानसन् हा त्यास उपदेश करण्यास जात असतां नरगुंदापासून आठ कोठांवर सुरेबान् ह्मणून गांव आहे तेथें वस्तीस उतरला. येथें ८०० लोकांसह त्यास नरगुंदकरांनीं ठार मारिलें. ह्मणून सरकारानें दुसरी फौज त्यावर पाठविली व बाबासाहेब

नरगुंद.

सुरपुर.

यास मलप्रभेच्या कांठीं धरलें. संस्थान खालसा करून बाबासांयास बेळगांव येथें फांशीं दिलें.

सुरपूरचा राजा व्यंकटआप्पा नाईक बळवंत बिहारी, यानें लढाईचें सामान तयार केल्यावरून, त्याचा बंड करण्याचा उद्देश असावा, असा संशय येऊन सरकारानें त्यावर फौज पाठविली. तेव्हां त्याचा घोटाळा होऊन तो पळत असतां, शिकंदराबाद येथें पकडून त्यास काळ्यापाण्याची शिक्षा दिली. परंतु पिस्तूल मारून घेऊन त्यानें आत्मघात केला. त्याच्या राणीस सरकारानें २६८०० रुपयांचीं नेमणूक करून दिली.

इंग्रज सरकार
उपकाराची फेंड-
करितें.

या बंडामध्ये ज्यांनीं सरकारास यथाशक्ति एकनिष्ठेनें मदत केली, त्यांची फेंड द्याळ इंग्रज सरकारांनीं उदार बुद्धीनें केली.

शिंदे यांस तीन लक्षांचा प्रांत देऊन कारण पडल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी दिली. गा-इकवाड यांस सालीना तीन लक्ष तीस हजार रुपये कंठिन्जन्ट लष्कराबद्दल द्यावे लागत होते, ते त्यांस सोडिले. होळकर यांस दत्तकाची परवानगी दिली.

मिरजकर श्रीमंत बाळासाहेब यांचें एक निष्ठेचें वर्तन पाहून त्यांस दत्तक घेण्याची परवानगी दिली. पुढें राणी सरकारचें राज्य झाल्यावर सर्व राजेरजवाडे यांस दत्तक घेण्याची मोकळीक झालीच.

बंडाचा परि-
णाम.

याप्रकारें अठराशें सत्तावन सालच्या बंडापासून दिळी येथील मोंगल घराण्याचा समूळ

नाश झाला व पेशवाईविषयीं हक्क सांगण्यास कोणी राहिला नाही. यामुळे सर्व हिंदुस्थानचें आविपत्य कृपालु इंग्लिश सरकारचे हातीं आलें असें ह्मणतां येईल.

इ० स० १८५८ सालच्या आगष्ट महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस पार्लमेंट सभेंत एक आकट पास झाला. त्याच्या योगेंकरून कंपनी सरकारचा अधिकार जाऊन सर्व हिंदुस्थानचें आविपत्य खुद्द महाराणीसाहेबांकडे गेलें.

या आकटाभन्वये महाराणीसाहेब यांनीं इ० स० १८५८ या वर्षाच्या नवंबर महिन्याच्या पहिल्या तारखेस हिंदुस्थानचा सर्व राज्यकारभार कंपनीकडून काढून खुद्द आपलेकडे घेतला आणि या विषयीं चोहोंकडे सर्व एतद्देशीय राजे-रजवाडे व इतर लोक यांच्या माहितीकरितां जाहिरनामे प्रसिद्ध केले.

लार्ड क्यानिंग हे इ. स. १८६२ या वर्षी मार्च महिन्यांत विलायतेस गेले.

भाग ३४.

लार्ड एल्जिन यांची कारकीर्द.

१८६२-१८६३.

एल्जिन यांच्या कारकीर्दीत ह्मणण्या सारख्या कांहीं गोष्टी झाल्या नाहीत. हे इ. १८६३ च्या नवंबर महिन्यापर्यंत येथे होते. पुढे धरम-साला येथे मरण पावले.

कंपनीच्या कारकीर्दीचा शेवट. इ. स. १८५८.

हिंदुस्थानचा राज्य कारभार महाराणी साहेब आपल्या हातीं घेतात ता. १ नो. इ. स. १८५८.

लार्ड एल्जिन, पंधरावे गव्हर्नर जनरल.

(१५२)

सर जॉन् लॉरेन्स यांची कारकीर्द.

१८६३-१८६९.

सर जॉन् लारेन्स, सोळावे गव्हर्नर जनरल.

ऑक्सिनीया-
चें युद्ध.

दुष्काळ.

शेर अली यास
अमीर कबूल करून
ग० ज० यांचें
इंग्लंडात जाणें व
मत्तू.

यांच्या कारकीर्दीत भूतानमध्ये लढाई झाली. मुंबईच्या शेरबाजारांत हजारों व्यापाऱ्यांची दिवाळीं निघालीं. इ० सं० १८६६ मध्ये ओरीसा प्रांतांत मोठा दुष्काळ पडला. ऑक्सिनीया येथील लोकांनीं कांहीं इंग्रजलोक प्रतिबंधांत ठेविल्यामुळे त्यांवर नेपिअर सैन्यासह जाऊन, त्या लोकांचा राजा थिओडोर याचा इ.स. १८६७ त पराभव करून, त्या राजास विलायतेस नेले. १८६८-६९ त बुंदेलखंडांत व उत्तर हिंदुस्थानांत पुन्हा दुष्काळ पडला. सर जॉन् लॉरेन्सचें लक्ष लोककल्याणाकडे बरेंच होतें. ह्मणून ज्या वेळीं उपासमारानें लोक अतिशय मरूं लागले, तेव्हां त्यांनीं त्यांचा योग्य बंदोबस्त सरकारी अंमलदारांनीं करावा, असा ठराव केला. तसेंच अयोध्येमधील शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याविषयीं कापदा केला.

दोस्त महंमदाच्या मुलुखामध्ये कांहीं दिवस लढाई चालून शेवटीं सर्व अफगाण देश, शेरअली याच्या ताब्यांत दिला व त्यास त्यांनीं अमीर कबूल केला. नंतर हे १८६९ च्या जानेवारी महिन्यांत इंग्लंडास गेले. प्रथम हे माजिस्ट्रेट होते व क्रमाक्रमानें व्हाइसरायाच्या पदवीस चढले. इंग्लंडास गेल्यावर ह्यांस पीअर ही पदवी मिळाली. हे पुढें इ.स. १८७९ मध्ये मरण पावले.

भाग ३६.

लॉर्ड मेयो यांची कारकीर्द.

१८६९-१८७२.

हे इकडेस आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं अंबाल्यास मोठा दरबार भरला इ.स. (१८६९) या वेळीं शेरअली अफगाणिस्थानचा अमीर असें मागिलि गव्हरनर जनरलांनीं कबूल केलें होतें, त्यास मान्यता दिली. महाराणी साहेबांचे द्वितीय पुत्र ड्यूक आफ् एडिन्बरो हे इ. स. १८६९-१८७० त हिंदुस्थानांत आले.

कोल्हापूरचे महाराज बाबासाहेब वारल्यानंतर राजाराम महाराज गादीवर बसले इ. स. (१८६६) नंतर महाराज इंग्लंडास जाऊन परत येतानां फ्लारेन्स शहरां त्यांस देवाज्ञा झाली इ. स. १८७१. त्यांच्या मागून चौथे शिवाजी महाराज गादीवर बसले.

ह्यांच्या अमलांत लोकलसेल्फ गव्हर्मेन्टची (स्थानिक स्वराज्याची) प्रथम सुरुवात झाली. यांनीं मिठावरच्या करामध्ये फेरफार केला. सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें ह्मणजे रस्ते, लोखंडी रस्ते, कालवे हीं वाढविलीं. हे फार मेहनती होते. दूरच्या प्रदेशांतील लोकांचें कल्याण कसें होईल, याचा विचार नेहमीं करीत असत. परंतु असे हे उदार पुरुष आनंदमान बेटांत जन्मठेपेच्या कैद्याकडून इ. स. १८७२ त मारिले गेले

लॉर्ड मेयो, १७
वे ग. ज.

ड्यूक आफ्
एडिन्बरो यांचें
आगमन,

राजाराम म-
हाराज यांचे इं-
ग्लंडास जाणें व
मृत्यू.

सार्वजनीक उ-
पयोगाचीं कृत्यें.

(१५४)

लॉर्ड नार्थब्रूक यांची कारकीर्द.

१८७२-१८७६.

लॉर्ड नार्थब्रूक,
१८ वे ग० ज०

मल्हारराव
यांस मद्रासेंत ठे-
वितात.

इ. स. १८७४ सालीं दक्षिण बंगाल्यांत दुष्काळ पडला. परंतु यांनीं सरकारी कामें काढून चांगल्या रीतीनें त्यांतून लोकांचा बचाव केला. इ. स. १८७५ त बडोद्याचे गाइकवाड मल्हारराव, ह्यांनीं रेसिडेन्ट कर्नल फेअर यास विषप्रयोग केला, या संशयावरून व राज्यांत बेबंदशाई केल्याबद्दल त्यांस पदच्युत केलें आणि नेमणूक ठरवून मद्रासेस इ. स. १८७५ च्या एप्रील महिन्यांत नेऊन ठेविलें व ती गादी त्यांच्याच वंशांतली मुलगा जमनाबाई साहेब यांस दत्तक देऊन चालविली. ते हे हल्लीं तिसरे सयाजीराव गादीवर आहेत. इ. स. १८७५ सालीं युवराज प्रिन्स आफ् वेल्स यांचें हिंदुस्थानांत आगमन झालें.

भाग ३८.

लॉर्ड लिटन् यांची कारकीर्द.

१८७६-१८८०.

लॉर्ड लिटन्
१९ वे गव्हर्नर
जनरल.

तारीख १ जानेवारी इ. स. १८७७ या वर्षी दिल्ली येथें मोठा दरबार होऊन महाराणी साहेबांनी हिंदुस्थानची चक्रवर्तिनी असा किताब घेतला. यांनीं एतद्देशीय वर्तमानपत्रकर्त्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट केलें इ. स. १८७७ मार्च. ह्या वेळेस हिंदुस्थानांत दुष्काळ पडला. ह्यावेळेस सरकारास ११००००००० रुपये खर्च आला तथापि अगदीं उपासमारानें सुमारे साडेबावन लक्ष लोक मेले. असा दुष्काळ पुष्कळ दिवस पडला नव्हता.

इ. स. १८७८-८० पर्यंत अफगाणिस्थानचें युद्ध अफगाणिस्थानचा अमीर शेर अल्ली, यानें इंग्रज सरकारच्या वकीलांचें आगतस्वागत न करितां, रशियनच्या वकीलांचें केलें. यावरून रशियन लोकांचें व अमिरांचें सख्य आहे असें सिद्ध झालें; ह्मणून त्यांशीं युद्ध सुरू झालें. परंतु इंग्रजांचें सैन्य तेथें जातांच शेर अल्लि तुर्कस्थानांत पळून गेला, व तिकडेच मरण पावला. पुढें त्याचा मुलगा याकुबखान याच्याशीं इ. स. १८७९ च्या मे महिन्यांत तह केला व त्यांचा वकील सर लुई क्यबेझारा काबुलमध्ये राहिला, परंतु थोड्याच दिवसांनीं, ह्मणजे सप्टेंबर महिन्यांत, यास त्याच्या बरोबरच्या लोकांसह याकूबखानानें ठार मारिलें इ. स. १८७९. यामुळें दुसरी लढाई करणें प्राप्त झालें. या लढाईत याकुबखानास कैद करून हिंदु स्थानांत आणिलें व काबुल व कंदहार येथें सैन्य ठेवून अफगाण लोकांचें बंड फ्रेड्रिक् राबर्ट्स यानें समूळ मोडून टाकिलें. इ. १८७९-८० लायसेन्स टॉक्सची सुरुवात. इ. स. १८७९ पुर्णेप्रांतांत वासुदेव बळवंत फडके याचा दंगा. त्यास क्याप्टन डोनियल यानें पकडून एडन मध्ये ठेविलें. तेथें तो मरण पावला. इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटांतील सभासदांची निवडणुक होऊन कान्सरव्हेटिव्ह पक्षाचें महत्व कमी झालें. ह्मणून लॉर्ड लिटन यांनीं राजीनामा दिला.

अफगाणिस्थानचें युद्ध.

षा. व. फडके याचा दंगा व मृत्यु. इ. १८७९.

मारकीस आफ् रिपन् यांची कारकीर्द.

१८८०-१८८४.

मार्कीस आफ्
रिपन्, २० वे ग-
व्हरनर जनरल्.

महत्वाच्या गो-
ष्टी.

यांच्या कारकीर्दीत महत्वाच्या पुष्कळ गोष्टी वडल्या. त्यांत अफगाण लढाईची समाप्ति, ए-तद्देशीय वर्तमानपत्रांस विचार स्वातंत्र्याची हक्क-प्राप्ति, एजुकेशन कमिशनची स्थापना, स्थानिक स्वराज्याचा प्रसार व इलबर्ट बिलाची धामधूम, ह्या पांच मुख्य होत. १ अयुबखानाच्या हिरात येथील फौजेने इंग्लिशांचा कंदाहार जवळ मा-यवान्ड येथे पराभव केला; परंतु जनरल् राबर्टस् ह्याने त्याचा पुरा मोड करून दोस्त महंमदाच्या वंशातील अबदुलरहिमान ह्यास अमीर केले. व त्याच्या ताब्यांत काबूल देऊन इंग्लिश सैन्य प-रत आले. इजिप्त देशांत आरबीपाशाने इंग्लिशां-विरुद्ध वागून त्यांवर शस्त्र धरिले ह्यागून अलेक्-झांद्रियावर ऑड्मिरल सिमोर याने तोफांचा भ-डिमार करून ते शहर जमीनदोस्त केले व आर-बीस पकडले. यालढाईत हिंदुस्थानातील पलटणी-ने आपले काम शूरत्वाने बजाविले (इ. १८८२).

व्हन्यांक्यूलर
प्रेस आक्ट रद्द.

२ एतद्देशीय वर्तमानपत्रांस आपले विचार उघडपणे प्रसिद्ध करण्याची मुभा मिळाली. पूर्वी-चे गव्हरनर जनरलानीं हे वर्तमानपत्रांचे स्वातं-त्र्य व्हन्यांक्यूलर प्रेस आक्टाने नष्ट केले होते.

एजुकेशन क-
मिशन.

३ विद्याखात्यांत सुधारणा करण्याच्या हेतूने एजुकेशन कमिशन बसवून कोणत्या प्रकारे एतद्दे-शीयांस किती शिक्षण मिळावे याबद्दल चर्चा झाली. या चर्चेचा परिणाम अझून पुढे आला नाही.

४ स्थानिक स्वराज्याचा (लोकल् सेल्फ् गव्हर्मेन्टचा) हक्क एतद्देशीयांस मिळावा असें ठरविलें.

लोकल् सेल्फ् गव्हर्मेन्ट.

५ जातिभेदामुळे न्यायदानांत जें अंतर पडतें तें काढून टाकावें यासाठीं इल्बर्ट बिल् पुढें आलें; परंतु ऍंग्लोइंडियनांनीं त्यावर गिला करून त्याचा उद्देश पूर्णपणें शेवटास जाऊं दिला नाहीं. वादविवादांतीं नेटिव्ह लोक मोठ्या हुद्यास पात्र आहेत असें ठरलें. इंग्लिश लोकांस जुरीचा (पंचायतीचा) हक्क मिळाला. तो हक्क नेटिवांसही असावा ह्याबद्दल खटपटी सुरू आहेत. यांनीं स्वदेशीय मालाचा उपयोग सरकारी खात्यांतून करावा असें ठरविलें.

इल्बर्ट बिल.

यांच्या कारकीर्दीत हैसूर, बडोदें व हैद्राबाद येथील राजांस पूर्णपणें राज्याधिकार मिळाला. हैसूरचे राजेसाहेब यांस इ.स. १८८१ मार्च ता. २५ रोजीं राज्याधिकार मिळाला. यांचे दिवाण मि. रंगाचालू हे होते. पुढें ते इ. स. १८८३ जा. मध्ये वारले. बडोद्याचे तिसरे सयाजी महाराज यांस मोठ्या समारंभानें इ.स. १८८१ दि. ता. २४ रोजीं राज्याधिकार देऊन राजे सर टी. माधवराव यांचे सल्ल्याने काम चालवावें असें ठरलें. महाराराव गाईकवाड यांस इ.स. १८८२ जुलई ता. २६ रोजीं मद्रास येथें देवाज्ञा झाली. हैद्राबादचे दुसरे निजाम उल्मूलुख यांस इ. स. १८८४ फे. ता. ६ रोजीं मोठ्या समारंभानें राज्याधिकार दिला व माजी सर सालरजंग यांचे चिरंजीव छोटे सर सालरजंग यांस दिवाण नेमिलें. या समारंभास मार्किंस आफ् रिपन् यांचें आगमन झालें होतें.

राजेरजवाऱ्यांस पूर्णाधिकार मिळतो.

कोल्हापूरचे महाराज ह्यांचा मृत्यु.

तिसरे राजापुत्र यांचें आगमन.

लार्ड डफरिन, एकाविसावे गव्हर्नर जनरल.

माजी सर सालरजंग यांचा मृत्यु इ.स. १८८३ फे. ८

कोल्हापूरचे महाराज चौथे शिवाजी यांस वेड लागल्यामुळे त्यांस महाबळेश्वर, पुणे वगैरे ठिकाणीं ठेवून तेथून १८ जू. इ.स. १८८२ त अहमदनगरास नेले. तेथें असतां ता. २५ दि. १८८३ मध्ये ते परलोकवासी झाले. या राज्याची नवीन व्यवस्था झाली, त्यांत श्रीमंत जयसिंगराव आबा साहेब घाटगे कागलकर यांस इ. स. १८८२ मा. १६ रोजीं रीजंट नेमिले. शिवाजी महाराज मरण पावल्यामुळे त्यांच्या गादीवर श्रीमंत घाटगे यांचे चिरंजीव यशवंतराव यांस शाहू महाराज हें नांव देऊन इ.स. १८८४ मार्च ता. १७ रोजीं गादीवर बसविले.

चक्रवर्तिनीं विहकटोरिया राणी साहेब यांचे तिसरे पुत्र ड्यूक ऑफ कॅनाट हे ता. २८ नव. १८८३ रोजीं लष्करी खात्यांत एका महत्वाच्या हुद्यावर हिंदुस्थानांत आले.

लार्ड डफरिन यांची कारकीर्द १८८४-१८८८.

लार्ड रिपन आपले काम सोडून इंग्लंडास परत जाण्याच्या सुमारास रशियन लोकांचें मध्य एशियांत दिवसें दिवस पाऊल पुढें येतां येतां अगदीं अफगाणिस्थानचे सरहद्दीपर्यंत त्यांची मजल येऊन ठेपली होती. पुढें पाठीमागे ते अफगाणिस्थान आपले हाताखालीं घालतील व त्यापासून हिंदुस्थानचे शांततेस खचीत धक्का बसेल अशी भीति होती. अशा गडबडीचे वेळीं हिंदुस्थानचे राज्यकारभाराचीं सूत्रें योग्य व माहितगार मुत्सद्याचे

च हातीं असणें फार आवश्यक होतें. अशा प्रकारचे मुत्सद्दी लार्ड डफरिन हेच यावेळीं मिळण्यासारखे होते, कारण हे रशियाचे बादशाहाचे दरबारांत इंग्लंड देशाचे राजांचेवतीनें फार दिवस वकील होते, यामुळें त्यांस त्या दरबारांतील राजकारस्थानाची चांगली माहिती होती व ते दूरदर्शी व हुशार मुत्सद्दी असल्यामुळें अशा प्रसंगीं यांची नेमणूक केली असतां फार उत्तम होईल असें इंग्लंडांतील प्रधानमंडळास वाटून यांची नेमणूक केली गेली.

अफगाणिस्थानचे हल्लींचे अमीर अब्दुलरहिमान यांजबराबर कांहीं महत्वाच्या राजकीय गोष्टींचा विचार करण्याकरितां रावळपिंडी येथें इ. स. १८८५ चे फेब्रुवारी महिन्यांत गव्हर्नर जनरल यांनीं मोठें दरबार भरविलें. त्या प्रसंगीं आपण इंग्लिश लोकांचा पक्ष कधीं सोडणार नाहीं व जें इंग्लिश सरकारचें हित तेंच आपलें हित असें त्यांनीं भरदरबारांत बोलून दाखविलें. याप्रसंगीं रावळपिंडी येथें पुष्कळ सैन्य जमवून अमीरास कवाईत दाखवून इंग्लिशांनीं आपले सैन्याची तयारी दाखविली आणि अमीरास पुष्कळ नजरनजराणे देऊन व खूष करून परत पाठविलें.

याच सुमारास इंग्लिशसरकारचे मार्फत अफगाणिस्थान आणि रशिया या दोन राष्ट्रांची सरहद्द ठरविली. यामुळें रशियन लोकांबराबर तंट्या बरेडेडा होऊन लढाईचा प्रसंग टळल्या सारखा झाला.

ब्रह्मदेशाशीं शेवटचें युद्ध १८८५-८६.

ब्रह्मदेशाचा थीबा राजा इंग्लिश लोकांची “बांबे

लार्ड डफरिन यांसच ह्या वेळीं हिंदुस्थानाचे गव्हर्नर जनरलचे कामावर नेमण्याचें कारण.

रावळपिंडी येथील दरबार इ. स. १८८५.

दरबारचे प्रसंगीं इंग्लिश सरकाराविषयीं अमीरानें आपले प्रदर्शित केलेले अभिप्राय.

अमीराची स्वदेशीं परत रवानगी.

इंग्लिश सरकारचे मार्फत अफगाणिस्थान आणि रशियाचें राज्य यांजमधील सरहद्दीचा ठराव होतो.

या युद्धाचें मु-

रूप कारण.

बरमा ट्रेडिंग कंपनी ' या नांवाचे व्यापारी मंडळीस फार त्रास देऊं लागला व त्या मंडळीशीं फार अन्यायाचें व जुलमाचें वर्तन करूं लागला. हा प्रकार बंद करून त्या व्यापारी मंडळीशीं गोडीगुलाबीनें वागण्याविषयीं लार्डडफरिन यांनीं थीबा राजास पुष्कळ प्रकारें सांगून पाहिलें, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. यास्तव युद्धावांचून दुसरा कांहीं उपाय राहिला नाहीं.

या युद्धाचें उ-
पकारण.

याशिवाय पूर्व द्वीपकल्पांत फ्रेंच लोकांचें प्राबल्य दिवसोदिवस फार वाढत चाललें होतें, यामुळे त्या प्रदेशांतील इंग्लिश लोकांचे व्यापारास धक्का बसण्याचा फार संभव होता. कदाचित् ब्रह्मदेशांतही फ्रेंच लोकांचें प्राबल्य होऊन त्यांच्याशीं लढाई होण्याचा प्रसंग येईल तो टाळण्याकरितां त्या देशाची आपणास अनुकूल अशी व्यवस्था करण्याचें इंग्लिशसरकारास अगत्य पडलें.

इंग्लिश लोकांचें सैन्य ब्रह्म देशाचे राजधानीवर चाल करितें इ. स. १८८५.

थीबा राजा इंग्लिशांचे स्वाधीन होतो.

या युद्धांत इंग्लिशांकडचा मुख्य सरदार जनरल प्रेंडरगाष्ट हा होता. युद्धास आरंभ होतांच इंग्लिश लोकांचे सैन्यानें एकदम ब्रह्मदेशाची राजधानी मंडालें याजवर चाल केली, तेव्हां थीबा राजा घाबरला आणि लढाई करण्याची कांहीं एक खटपट न करितां निमुटपणें इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला. इंग्लिश लोकांचे स्वाधीन होण्यापूर्वीं थीबा राजास इंग्लिशांकडील मुख्य सरदारानें आपणास कोणत्याही प्रकारचें वचन देण्याचा अधिकार नाहीं असें स्पष्टपणें कळविलें. तें थीबा राजानें मान्य केलें. त्याला

ब्रह्म देशांतून काढून रत्नागिरीस आणून ठेविलें व संपूर्ण ब्रह्मदेश इंग्लिश राज्यास इ. स. १८८६ या वर्षी जोडिला.

या युद्धास झालेला खर्च भागविण्याकरितां प्राप्तीवर जबर कर बसविला आणि मिठावरची जकात वाढविली.

पुढें पाठीमागें हिंदुस्थानांत शिरकाव होण्याकरितां जर रशियाचा बादशाहा गडबड करूं लागला, तर त्याचें कांहीं चालूं नये ह्मणून वायव्येकडील सरहद्दीचे बंदोबस्ताची योग्य व्यवस्था डफरिन साहेबांनीं केली. या व्यवस्थेस सैन्य व खर्च फार लागेल व तो एकट्या इंग्लिश सरकारास फार जड जाईल, याकरितां या उपयुक्त कामास आपणापासूनही पैशाची, सैन्याची व प्रसंग पडल्यास स्वतःची मदत स्वीकारावी अशी आपली स्वराज्यनिष्ठता दाखविण्याकरितां निजाम सरकारानें हिंदुस्थान सरकारास विनंति केली. याचा कित्ता इतर बहुतेक एतद्देशीय संस्थानिकांनीं वळविला. या एतद्देशीय संस्थानिकांनीं आपखुशीनें दिलेल्या सैन्याचा वायव्येकडील सरहद्दीचा बंदोबस्त करण्याचे कामीं कोणत्या प्रकारें उपयोग करितां येईल याचा विचार सुरू आहे.

एतद्देशीय स्त्रिया फार मर्यादित व विनयसंपन्न असल्यामुळें आपल्यास झालेल्या रोगाची संपूर्ण माहिती पुरुषांस सांगण्यास फार संकोच करितात; यामुळें रोगाची चिकित्सा बराबर न होऊन योग्य औषधोपचार होत नाहीं.

थीबा राजास रत्नागिरीस आणून ठेवितात व संपूर्ण ब्रह्मदेश इंग्लिश राज्यास जोडितात. इ.स. १८८६

वायव्येकडील सरहद्दीचा बंदोबस्त.

या व्यवस्थेस आपलें सैन्य व पैसा देण्याविषई निजाम सरकारची विनंती.

लेडी डफरिन फंड.

याचे वारंवार भयंकर परिणाम घडून येतात. अशा प्रकारचे वारंवार घडणारे भयंकर परिणाम जर औषधोपचार करणाऱ्या स्त्रिया असतील तर टाळितां येतील, असे लार्ड डफरिन यांचे पत्नीस वाटलें. या परोपकाराचे कामास आरंभ करण्याचें त्यांनीं आपले मनांत आणिलें. या कामास पैशाची मोठी रकम जमविण्याची त्यांनीं मोठी खटपट केली. या रकमेस "लेडी डफरिन फंड" असे नांव दिलें आहे. या फंडास एतद्देशीय सर्व राजे-रजवाड्यांनीं मनःपूर्वक पैशाची मदत केली. या पैशाचा विनियोग स्त्रियांना हल्लीं ज्याप्रमाणें वैद्यकी पाठशाळांतून पुरुषांना वैद्यशास्त्राचें शिक्षण दिलें जातें तशा प्रकारचें शिक्षण स्त्रियांस देऊन त्यांचा उपयोग एतद्देशीय स्त्रियांचे रोगांची चिकित्सा करून त्यांस योग्य औषधोपचार करण्याचे कामीं करण्याचें ठरलें आहे. या लोकोपयोगी कृत्याने या बाईचें नांव या देशांत चिरकाल राहिल.

राष्ट्रीय सभा
(न्याशनल काँग्रेस)
इ. स. १८८५

इ. स. १८८५ या वर्षी राष्ट्रीय सभे (न्याशनल काँग्रेस) ची स्थापना झाली. या सभेस निरनिराळ्या इलाख्यांतून मुक्त्यार दर वर्षी सभा भरविण्याचे ठरविलेले स्थळीं येतात. या सभेचा उद्देश, जे कायदेशीर रीतीने सरकारापाशीं मागतां येतील व जे सरकारानें मोड्या संतोषानें देण्यासारखे आहेत ते हक्क सरकारापाशीं विनयपूर्वक मागून आपल्या देशाचें व देशबांधवांचें कल्याण करून घेणें हा आहे. आज मिती.

पर्यंत मुंबई, कलकत्ता, मद्रास आणि अलाहाबाद या निरनिराळ्या ठिकाणी अनुक्रमे प्रतिवर्षी सभा भरल्या.

लार्ड डफरिन साहेबांचे कुटुंबास या देशाची हवा मानवत नसल्यामुळे त्यांस आपले कामाची मुदत भरण्यापूर्वीच इ. स. १८८८ चे अखेरीस इंग्लंडास परत जाणे भाग पडले.

लार्ड डफरिन यांचे मागून लार्ड ल्यांड्सडाऊन यांची हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरलचे जागी नेमणूक झाली व ते हल्लीं कामावर आहेत..

लार्ड डफरिन साहेबांचें स्वदेशी परत जाणे इ. स. १८८८.

लार्ड ल्यांड्सडाऊन, बाविसावे गव्हर्नर जनरल इ. स. १८८८.

(१६४)

गव्हर्नर जनरल् यांची याद. १७७४-१८८९.

१ वारन् हेस्टिंग्झ. मिस्तर म्याक्फर्सन्.	१७७४-फे. ८५ १७८५	आर्किटग.
२ लॉर्ड कॉर्नवालिस.	१७८६-९३	
३ सर जान् शोअर (लॉर्ड टेनमौथ)	१७९३-९८	
४ मार्किस् आफ् वेल्स्ली (लॉर्ड मा- निंगटन्.)	१७९८-आग. १८०५	
लॉर्ड कॉर्नवालिस. (पुनः)	१८०५ अक्टो. ५	
५ सर जॉर्ज वॉर्ले.	१८०५-७	
६ लॉर्ड मिंटो.	१८०७-१३	
७ मार्किस् ऑफ् हेस्टिंग्झ. (आर्ल आफ् मोहरा.)	१८१४-२३	
८ लॉर्ड आमहर्स्ट.	१८२३-२८	
९ लॉर्ड वुडलियम् बेंटिक. सर चार्ल्स मेटकाफ्.	१८२८-३५ १८३६	आर्किटग.
१० लॉर्ड ऑक्लंड.	मा. १८३६-४२	
११ लॉर्ड एलेनबरो.	१८४२-४४	
१२ सर हेनरी हार्डिज, मिस्तर बर्ड.	१८४४-४८ १८४८-१८४८	आर्किटग.
१३ मार्किस् आफ् डलहौसी.	१८४८-५६	
१४ व्हायकौंट क्यार्लिंग (१ ले प्र. तिनिघी.)	फे. २९ १८५६-६२	
१५ लॉर्ड एल्जिन्.	१८६२-६३	
१६ सर जॉन् लारेन्स.	१८६३-६९	
१७ लॉर्ड मेयो,	१८६९-७२	
१८ लॉर्ड लिटन्.	१८७२-७६	
१९ लॉर्ड नार्थब्रूक.	१८७६-८०	
२० लॉर्ड रिपन्.	१८८०-८४	
२१ लॉर्ड डफरिन	१८८४-८८	
२२ लॉर्ड क्वाइन्सडाउन.	१८८८	